

het groeipoolconcept en de regionaal- economische politiek

toepassing op
de westvlaamse economie

OLIVIER VANNESTE

doctor in de economische wetenschappen

WES

WESTVLAAMS EKONOMISCH STUDIEBUREAU

HET GROEIPOOLCONCEPT EN DE
REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

TOEPASSING OP DE
WESTVLAAMSE ECONOMIE

WESTVLAAMS
EKONOMISCH STUDIEBUREAU

XII

DIJVER 7, BRUGGE

4

Olivier VANNESTE

DOCTOR IN DE ECONOMISCHE WETENSCHAPPEN

HET GROEIPOOLCONCEPT EN DE REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

Toepassing op de
Westvlaamse economie

BIJLAGE THEEK

WES vzw

Baron Ruzettefelaan 33

B - 8310 ASSEBROEK/BRUGGE

E-mail: bibliotheek@wes.be

Website: www.wes.be

W. E. S.

BRUGGE

1967

Aan de nagedachtenis
van mijn Vader,
Aan mijn Moeder.

Wettelijk Depot : D/1967/0624/3.

© by N.V. Scriptoria, Antwerpen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this work may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

WOORD VOORAF

Bij het eindigen van deze studie stel ik er prijs op mijn bijzondere erkentelijkheid en dank te betuigen aan Professor Dr. G. Eyskens, Minister van Staat, Decaan van de Faculteit der Economische en Sociale Wetenschappen, onder wiens leiding dit proefschrift tot stand kwam. Zijn aansporingen, adviezen en kritische beschouwingen hebben mij in staat gesteld deze studie tot een goed einde te brengen.

Mijn dank gaat eveneens naar Professor Dr. M. Loeys, Voorzitter van het Instituut voor Economische Wetenschappen; zijn opbouwende kritiek en raadgevingen waren waardevol voor de voltooiing van dit onderzoek.

Bij deze gelegenheid wil ik eveneens mijn gevoelens van waardering uitdrukken tegenover Ridder P. van Outryve d'Ydewalle, Gouverneur-Voorzitter van de Westvlaamse Economische Raad. Zijn aansporingen voor het onderzoek en zijn bereidheid om de conclusies van het wetenschappelijk onderzoek in praktisch beleid om te zetten zijn mij steeds een aansporing geweest.

Tevens ben ik veel dank verschuldigd aan de heer Guido Declercq, Administrateur-Generaal van de Katholieke Universiteit te Leuven; zijn kritische nota's en aanvullingen hebben menige bladzijde van deze studie verrijkt. In deze studie is de vrucht verwerkt van menigvuldige discussies over het ruimtelijk element in de economie en over de Westvlaamse economische problemen.

Verder gaan mijn gevoelens van bijzondere erkentelijkheid naar Dr. N. Vanhove, wetenschappelijk medewerker van het Westvlaams Economisch Studiebureau, die de leiding van de vele materiële werkzaamheden welke voor dit onderzoek noodzakelijk waren op zich heeft genomen. Voor zijn bijdrage in de voorbereidende werkzaamheden en zijn aanvullingen ben ik hem zeer dankbaar.

Mijn gevoelens van dank gaan naar de Raad van Beheer van het Westvlaams Economisch Studiebureau en in het bijzonder naar

zijn voorzitter de heer H. Smissaert, Bestendig Afgevaardigde; zonder hun begrip voor de omvang van het materiële werk zou deze studie niet mogelijk geweest zijn.

Voor de materiële uitwerking en vormgeving ben ik dank verschuldigd aan het personeel van het Westvlaams Economisch Studiebureau, vooral aan mejuffrouw G. Vandenbroele, hoofd van het secretariaat, mejuffrouw M. R. Lievens, hoofd van de statistische dienst en de heer W. Bovée, hoofdtekenaar.

De tekst van deze studie werd in België en in Nederland stilistisch nagezien. Gaarne betuig ik mijn dank hiervoor aan Drs. M. C. Verburg, directeur van het Economisch Technologisch Instituut voor Zeeland, Middelburg, en aan lic. F. Mollet, leraar aan het Hoger Technisch Instituut te Brugge.

Tenslotte dank ik mijn echtgenote voor de steun en de aanmoediging welke ik van haar mocht ontvangen bij de uitwerking van deze studie.

O. VANNESTE
dec. 1966

INLEIDING

De economische wetenschap vertoont in de jongste decennia een belangrijke evolutie, welke hoofdzakelijk toe te schrijven is aan de introductie van de macro-economische denkvormen van J. M. Keynes en aan het betrekken van het ruimtelijk element in de economische theorie. Dit laatste element was zowel noodzakelijk om de welvaartsverschillen binnen éénzelfde en vaak gedeeltelijk gesloten economie naar voren te brengen en te verklaren, als om een beter inzicht te verkrijgen in het sterk uiteenlopend welvaartsniveau van ontwikkelde en ontwikkelingslanden.

„Space-economics” is echter nog een jonge loot in de economische wetenschap. In deze tak voltrekt zich nochtans een tastbare vooruitgang die voor een belangrijk gedeelte aangewakkerd wordt door de politieke en economisch-politieke belangstelling voor de regionale problematiek en de internationale welvaartsverschillen.

In het kader van deze ontwikkeling van de ruimte-economie heeft de zogenaamde groeipooltheorie bijzondere aandacht getrokken.

Deze theorie waarvan F. Perroux de grondlegger was, leidde al vlug tot uiteenlopende interpretaties. „Groeipool” wordt niet zelden verward met aanverwante begrippen. Niettegenstaande de heersende verwarring en de enigszins vage inhoud van het begrip, won het groeipoolconcept geleidelijk aan betekenis. Sommige auteurs en politici gingen het begrip hanteren als steunpunt tot het bepalen van het regionaal-economische beleid en tot het concipiëren van regionale ontwikkelingsplannen. De technische bindingen worden hierbij als hoeksteen van de groeipooltheorie beschouwd. Onmiddellijk rijst de vraag of de technische polarisatie wel degelijk de enige kristallisatie van het groeipooleffect is.

In verband met de vraagstelling dient echter opgemerkt te worden dat het theoretisch concept van de technische polarisatie tot op heden slechts zelden aanleiding gaf tot een toetsing aan de realiteit. Met andere woorden het staat niet vast dat de technische

polarisatie in alle omstandigheden een betrouwbare werkhypothese vormt.

De enkele onderzoeken waren immers beperkt tot agglomeratie- en/of havengebieden en/of tot de studie van de polarisatieverschijnselen tussen een gering aantal grote ondernemingen. Voor zover ons bekend werd de groeipooltheorie echter nimmer getoetst in een uitgestrekt en weinig geconcentreerd gebied. Vermits het regionaal beleid zich in menig geval op deze laatste soort gebieden richt, heeft een ruime verificatie van het groeipoolproces een wezenlijke betekenis. Daarenboven was het van belang het onderzoek te stellen op het vlak van de individuele onderneming. De opgezette uitgebreide enquête richtte zich tot alle industriële bedrijven met 20 of méér arbeidskrachten en leverde de medewerking op van 339 ondernemingen die 46 % van de industriële werkgelegenheid in de provincie West-Vlaanderen vertegenwoordigen. In deze zin wijkt onderhavig onderzoek ook uit methodologisch oogpunt zeer sterk af van de meeste quantitative benaderingswijzen in agglomeratie- en/of havengebieden.

In de hypothese dat de technische binding in het bijzonder en de groeipooltheorie in het algemeen een algemeen karakter vertoont, dient verder onderzocht hoe deze theorie kan vastgehaakt worden aan de ruimte-economie. Het antwoord op deze vraag is bepalend voor het al of niet leggen van een band tussen het groeipoolconcept, de doelstellingen van het regionaal-economische beleid en de instrumenten en het toepassingsveld van het eigenlijke regionale beleid.

In de onderhavige studie wordt gepoogd een antwoord te brengen op de drie boven gestelde vragen. Deze moeten ons uiteindelijk in staat stellen de plaats van het groeipoolconcept in het regionaal-economisch beleid te bepalen.

Wegens de aard van de probleemstelling dringt zich een onderscheid op tussen een theoretisch en een praktisch gedeelte. Het eerste gedeelte is gewijd aan de theorie van de groeipool. Het tweede gedeelte houdt een onderzoek naar de polarisatie van de ruimte in West-Vlaanderen in.

In het eerste gedeelte, dat in vijf hoofdstukken is onderverdeeld, wordt allereerst de plaats van de groeipool in de regionaal-economische theorie aangetoond. Een overzicht van de literatuur geeft aan tot welke uiteenlopende interpretaties de notie groeipool aanleiding gaf. Op grond van de diverse elementen die bij verschil-

lende auteurs naar voren treden, wordt een synthetische definitie samengesteld, die tevens het groeipoolconcept onderscheidt van aanverwante begrippen. De polarisatievormen – technische, inkomens-, psychologische en geografische polarisatie – maken de eigenlijke kern van het eerste hoofdstuk uit. Ten aanzien van de technische polarisatie wordt in het bijzonder gewezen op een aantal elementen die de intensiteit van de polariserende werking bepalen.

In een tweede hoofdstuk wordt een beeld opgehangen van de polarisatie van de ruimte. Inzake de verbreiding vergen twee aspecten de aandacht: de uitdeining van de eigenlijke groeipool en de vorming van de economische streek. De ontplooiing geschiedt echter niet zonder verstrekkende nevenverschijnselen – o.a. de agglomeratievorming –, terwijl ook dient gewezen te worden op de dynamica in het stuwend element in de groeipool. In een vierde paragraaf van dit hoofdstuk wordt de brug geslagen tussen het groeipoolconcept, de industriële vestigingsleer en het Marshalliaanse concept „*external economies*”.

In het derde hoofdstuk wordt de groeipooltheorie geconfronteerd met de regionaal-economische politiek zowel inzake doelstellingen als middelen. In relatie hiermede staat de theorie van de ontwikkelingskernen, zoals deze in Nederland sinds lang wordt aangehouden. In de uitgekozen kernen van een probleemgebied komt het er dan theoretisch op aan activiteiten aan te trekken met de grootste polariserende eigenschappen.

Het vierde hoofdstuk houdt een tweede confrontatie in van de groeipool en het regionaal-economische beleid. Waar in het voorgaande hoofdstuk veelal principes worden vooropgezet, houdt het vierde hoofdstuk veeleer een appreciatie in van de groeipooltheorie in het licht van het regionale beleid en de ruimte-economie. Hierin zijn de resultaten van de toetsing van de groeipooltheorie in een niet geconcentreerde streek verdisconteerd. Dit leidt uiteindelijk tot een verruiming van de groeipooltheorie.

Het laatste hoofdstuk van dit theoretische gedeelte is opgevat als een samenvatting van de theorie van de groeipool.

In het tweede gedeelte wordt de groeipooltheorie getoetst in een streek waar de concentratie nog niet ver is doorgedreven. Het toepassingsveld is de provincie West-Vlaanderen. Als directeur van het Westvlaams Economisch Studiebureau konden wij ons vertrouwd maken met de economische structuur en problematiek van

deze provincie en was het ons mogelijk veel en meestal vertrouwelijke inlichtingen bij de industrie in te winnen.

Dit tweede gedeelte telt zeven hoofdstukken waarvan het eerste een beeld geeft van de evolutie en de structuur van de Westvlaamse economie.

Op basis van de uitgebreide documentatie, verstrekt door de ondernemingen, wordt in het tweede hoofdstuk het fenomeen van de technische polarisatie in West-Vlaanderen uitgediept. De analyse beperkt zich niet tot een onderzoek naar de opwaartse en de neerwaartse bindingen – naar waarde en aantal – in de onderscheiden sectoren, maar houdt tevens een benadering in van het verschijnsel van de toeleverings- en afnemingsbedrijven. Een tweede nevenfacet van de technische polarisatie is de invloed van het lokale bedrijfsleven op de transportsector. Daar de Westvlaamse economie tijdens de jongste jaren een grondige gedaanteverandering onderging was dit toepassingsveld bijzonder geschikt om na te gaan in welke mate de technische polarisatie bij de nieuwe ondernemingen – waarvoor de vestigingskeuze meer beredeneerd geschiedde – afwijkt van de doorsnee technische polarisatie.

In het derde hoofdstuk worden de verschijningsvormen in West-Vlaanderen van de drie overige polarisatievormen ontleed, terwijl het vierde hoofdstuk een licht werpt op de diverse motorische elementen die tijdens de jongste vijftig à zestig jaar het nederzettingspatroon van de bevolking mede hebben helpen bepalen.

In het licht van de noodzakelijke banden die dienen te worden gelegd tussen het groeipoolconcept en de ruimte-economie werd er in het onderzoek bij de Westvlaamse ondernemingen naar gestreefd een inzicht te verkrijgen in de betekenis van de klassieke vestigingsfactoren. Naar aanleiding van de enquête gaf het bedrijfsleven tevens een duidelijke appreciatie van de verschillende vestigingsfactoren. Tot deze behoren uiteraard ook de polarisatie-elementen. Deze twee onderzoeksfacetten maken het voorwerp uit van het vijfde hoofdstuk.

In het zesde hoofdstuk wordt onderzocht of de groeipooltheorie eveneens een praktische betekenis kan hebben bij het opzetten van een concreet regionaal ontwikkelingsplan of van een concrete regionaal-economische politiek. Getracht werd hierop een afdoend antwoord te geven aan de hand van het Westvlaamse voorbeeld. Dit mag niet worden geïnterpreteerd als een beperking van het

toepassingsveld of als een model dat ook op andere streken toepasselijk is. De concrete toepassing van de groeipooltheorie in een streek kan slechts gebeuren na studie van de demografische en economische structuur en van hun dynamica.

Analoog aan het eerste gedeelte wordt het praktisch gedeelte afgesloten met een samenvatting waarin de voornaamste punten van de analyse zijn opgenomen. Het nut van de groeipooltheorie ten aanzien van het regionaal-economische beleid wordt in enkele slotbeschouwingen aangeduid.

DEEL I

THEORIE VAN DE GROEIPOOL

HOOFDSTUK I

DE GROEIPOL, EEN NIEUW CONCEPT IN DE REGIONAAL-ECONOMISCHE THEORIE

§ 1. HET GROEIPOLCONCEPT EN AANVERWANTE BEGRIPPEN

Groeipool of „pôle de croissance” is een begrip dat door F. Perroux in 1955 ten doop werd gehouden in zijn inmiddels vermaard geworden artikel „*Note sur la notion de pôle de croissance*”¹.

F. Perroux benaderde het probleem via een vaststelling: „*le fait, grossier mais solide, est celui-ci : la croissance n'apparaît pas partout à la fois ; elle se manifeste en des points ou pôles de croissance, avec des intensités variables ; elle se répand par divers canaux et avec des effets terminaux variables pour l'ensemble de l'économie*”².

Op zichzelf is deze benadering weinig duidelijk en het baart dan ook geen verwondering dat zeer uiteenlopende interpretaties ontstonden. In het geheel van deze interpretaties kan men echter grosso modo twee sterk afwijkende strekkingen onderscheiden, namelijk de functionele en de geografische interpretatie van F. Perroux' groeipoolconcept.

De auteurs die het groeipoolconcept functioneel hebben geïnterpreteerd hebben zich vooral laten inspireren door een vroegere publikatie van F. Perroux, namelijk het in 1950 verschenen artikel „*Economic Space - Theory and Applications*”³. Tot deze groep

1. F. PERROUX, „Note sur la notion de pôle de croissance”, *Economie Appliquée*, nr. 1-2, 1955.

2. *Ibid.*, blz. 309.

3. F. PERROUX, „Economic space : theory and applications”, *The Quarterly Journal of Economics*, nr. 1, 1950, blz. 95. „As a field of forces, economic space consists, of centres (or poles or foci) from which centrifugal forces emanate and to which centripetal forces are attracted... The firm considered as a centre releases centrifugal and centripetal forces”.

behoren vooral J. Boudeville¹, L. E. Davin² en J. Paelinck³.

Het functioneel aspect werd door de auteurs L. E. Davin, L. Degeer en J. Paelinck als volgt omschreven: „*Constitue un pôle de croissance, une industrie qui, par les flux de produits et de revenus qu'elle est susceptible de provoquer, conditionne le développement et la croissance d'industries en liaison technique avec elle – polarisation technique – détermine la prospérité du secteur tertiaire par la voie des revenus qu'elle engendre – polarisation des revenus – ou détermine une augmentation du revenu régional en provoquant une concentration progressive d'activités nouvelles attirées dans un endroit donné par la perspective d'y disposer de certains facteurs ou facilités de production – polarisation psychologique et polarisation géographique*”⁴.

De belangrijke vraag is echter wat onder het woord „industrie” dient verstaan te worden. In een artikel van J. Paelinck dat enkele tijd later verscheen verwijst hij naar bovenvermelde definitie en vervangt de term industrie door industrieel complex⁵. Een industrieel complex impliceert dan de aanwezigheid van meerdere industrieën waartussen allerlei bindingen aanwezig zijn.

F. Perroux zelf heeft zich, na de publikatie van zijn artikel van 1955, nader trachten te preciseren zonder dat daarom de definities altijd volkomen met elkaar overeenstemmen.

In zijn artikel „*La méthode de l'économie généralisée et l'économie de l'homme*” schrijft F. Perroux „*un pôle de développement est un ensemble d'unités motrices qui exerce des effets d'entraînement à l'égard d'un autre ensemble économiquement ou territorialement défini*”⁶. Ter gelegenheid van het internationaal colloquium van het Institut de Science Economique de l'Université de Liège is F. Perroux, omwille van de heersende verwarring in de literatuur en omwille van de hem aldaar gestelde vragen, nogmaals nader ingegaan op het begrip groeipool. De aldaar gegeven precisering luidt als volgt: „*Un pôle de croissance est une unité mo-*

1. J. BOUDEVILLE, „L'économie régionale, espace opérationnel”, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, série I, nr. 3, juin 1958.

2. L. E. DAVIN, L. DEGEER en J. PAELINCK, *Dynamique économique de la région Liégeoise*, Liège, 1959.

3. J. PAELINCK, „Groeipolen en polarisatieverschijnselen in de regionaal-economische analyse”, *Problemen van Economische Ontwikkeling*, Gent, 1961, blz. 187.

4. L. E. DAVIN, L. DEGEER en J. PAELINCK, *i.a.p.*, blz. 96.

5. J. PAELINCK, *i.a.p.*, blz. 188.

6. F. PERROUX, „La méthode de l'économie généralisée et l'économie de l'homme”, *Science Economique et Développement*, Paris, 1958, blz. 115.

*trice dans un milieu déterminé. L'unité est simple ou complexe : (a) la firme ; (b) le groupe des firmes non institutionnalisées („Industrie“) ; (c) le groupe des firmes institutionnalisées (ententes privées, ententes semi-publiques, etc.)”*¹.

Bij de analyse van deze definities komt één element steeds naar voren namelijk de functionele relaties. Dit moge onder meer blijken uit een voetnoot toegevoegd aan de laatst aangehaalde definitie: „*La pure terminologie ne méritant pas un long débat, le lecteur choisira les mots qui lui plaisent pour désigner des relations bien déterminées*”.

Deze recente ontwikkeling van de groeipooltheorie kan als een poging beschouwd worden om aan de beschrijvende uitleg van A. Marshall van het verschijnsel van geografische concentraties van de industrie een wetenschappelijke onderbouw te verschaffen².

De geografische interpretatie die aan de notie groeipool werd gegeven vindt wellicht zijn oorsprong in het feit dat F. Perroux het woord „*points*” heeft gebruikt. In meerdere in ons land verschenen regionaal-economische studies wordt het begrip groeipool – zij het maar terloops en zonder veel inhoud – naar voren gebracht. Praktisch altijd wordt hier echter een beperkte geografische vestigingsplaats met het begrip bedoeld, zoals Antwerpen, het kanaal Gent-Terneuzen, de as Brugge-Kortrijk, St.-Niklaas, enz.³.

De indruk die het gebruik van het concept groeipool hier nalaat is, dat in de Nederlandstalige vakliteratuur een associatie is ontstaan met het Nederlandse begrip „kern”. Aangezien de industrie van nature een tendens heeft tot agglomereren en een egale spreiding van de industrie een economische onmogelijkheid is, heeft Nederland in zijn regionaal-economische politiek het principe van spreiding van de industrie door regionale concentratie gehuldigd. Dit vindt in de Nederlandse regionaal-economische politiek een bekrachtiging in een reeks maatregelen ten gunste van de zogenaamde industrialisatiekernen. Daarmede werd verhoopt de in-

1. F. PERRoux, „La firme motrice dans la région et la région motrice”, *Théorie et politique de l'expansion régionale*, Bruxelles, 1961, blz. 302.

2. A. MARSHALL, *Principles of economics*, London (8e Ed.), 1950, Book IV, Chapter X, „The concentration of specialized industries in particular localities”, blz. 222 e.v.

3. Deze zienswijze komt onder meer ook expliciet tot uiting in de titel van een artikel van L. H. Klaassen, „De groeipool Rotterdam”, *Problemen van economische ontwikkeling*, Gent, 1961, blz. 177.

dustriële groei in de achtergebleven gebieden van Nederland te kanaliseren in enkele uitgekozen industrialisatiekernen. Toen na enkele jaren de meeste kernen weinig succes hadden als aantrekkingspunt van nieuwe nijverheid, werden in de tweede fase van de Nederlandse regionaal-economische politiek nieuwe kernen aangeduid, de zogenaamde ontwikkelingskernen. Deze terminologie houdt veel meer het groeielement in. Bij de keuze van de nieuwe kernen heeft men zich dan ook vooral laten leiden door het principe dat een kern een steunpunt voor een groter geheel diende te zijn, m.a.w. een centrumfunctie moet bezitten¹. De aanwezigheid van een centrumfunctie impliceert het uitoefenen van een aantrekkingskracht op de omgeving en de aanwezigheid van enkele secundaire vestigingsfactoren, zoals L. H. Klaassen dit noemt². Welnu, dit was zeker niet de visie van F. Perroux. In een van zijn publikaties heeft hij nadrukkelijk gewaarschuwd voor een eventuele verwarring met het begrip aantrekkingspool: „*Et il est très clair qu'un pôle de croissance ne peut pas être confondu avec un simple pôle d'attraction*”³. In deze studie zal er op gewezen worden dat de attractieve elementen van een stedelijke kern aanleiding kunnen geven tot groeipoolvorming en dat groeipool en attractiepool in menig concreet geval samenvallen.

Neemt men aan dat de groeipool vooral een functioneel karakter heeft, dan zou het toch verkeerd zijn het ruimtelijk aspect en de geografische inslag van het begrip te verwaarlozen. Elke vestiging, elke economische activiteit speelt zich af binnen een concreet bepaalde ruimte en brengt ruimtelijke consequenties met zich mede. Een auteur die de overbrugging tussen de functionele en geografische opvatting heeft gemaakt is J. Albertini. In zijn studie „*Options pour une méthode d'aménagement. Les pôles de développement*” wordt de volgende opmerking inzake het groeipoolconcept gemaakt: „*Leur étude est partie de l'observation empirique du phénomène de la croissance. Le progrès économique n'apparaît pas partout à la fois, il se propage à partir de certains points forts. En ce sens, l'espace économique est essentiellement un espace pola-*

1. N. VANHOVE, *De doelmatigheid van het regionaal-economisch beleid in Nederland*, Gent, 1962, blz. 118.

2. L. H. KLAASSEN, *Regionale welvaartsverschillen en regionale politiek*, Haarlem, 1959, blz. 6.

3. F. PERROUX, „La firme motrice dans la région...”, *l.a.p.*, blz. 434.

risé. Il serait cependant, à notre avis, un peu abusif d'appeler pôle de développement tout générateur d'activité..."¹

Andere auteurs die een band leggen tussen de functionele en de geografische opvatting zijn R. Goetz-Girey², J. Baillargeon³, J. Maire en R. Gendarme⁴ en eveneens A. O. Hirschman⁵.

In de economische literatuur vertonen de begrippen „*development block*” of groeiblok van E. Dahmen en „*industrial complex*” van W. Isard en E. W. Schooler eveneens veel gelijkenis met het begrip groeipool. E. Dahmen omschrijft het begrip groeiblok als volgt: „... *a concept emphasising the interdependency of industrial development*”⁶. Het betreft hier aldus een geheel van industrietakken die economisch en technisch met elkaar in relatie staan. Bij E. Dahmen is echter de ruimtelijke inslag van het fenomeen totaal afwezig. Dit laatste is niet het geval bij de genoemde Amerikaanse auteurs. Zij definiëren „*industrial complex*” als „*as one or more activities occurring at a given location and belonging to a group of activities which are subject to important production, marketing, or other interrelations*”⁷. J. Maire en R. Gendarme⁸ voegden er eveneens een ruimtelijk element aan toe; volgens deze auteurs veronderstelt een groeipool de aanwezigheid van een „*industrie motrice*” en „*industries annexes*”, verzameld op een punt of in een zone.

Begrippen die meer uiteenlopen, maar tot veel verwarring aanleiding geven, zijn groeipool enerzijds, ontwikkelingsas en ontwikkelingszone anderzijds. De loutere geografische interpretatie van beide begrippen biedt geen enkele moeilijkheid; zij vallen nauw samen en worden door het merendeel van de auteurs als

1. J. ALBERTINI, „Options pour une méthode d'aménagement. Les pôles de développement”, *Economie et Humanisme*, nr. 127, 1960, blz. 41.
2. R. GOETZ-GIREY, „Stimulants et propagation de la croissance dans le 'pays' de Montbéliard”, *Revue Economique*, nr. 1, 1960, blz. 7.
3. J. BAILLARGEON, „Le rôle des pôles dans le développement”, *Développement et Civilisations*, nr. 5, 1961, blz. 31.
4. J. MAIRE en R. GENDARME, *Contribution à l'étude des localisations industrielles de la région du Nord*, Lille, 1956, blz. 96-97.
5. A. O. HIRSCHMAN, *The strategy of economic development*, New Haven, 1958, blz. 183. „'Pôle de croissance' is the term used for both regional and sectoral growth leadership in the expanding and instructive French literature on the subject”.
6. E. DAHMEN, „Technology, innovations and international industrial transformation”, *Le Progrès Economique*, Leuven, 1955, blz. 297.
7. W. ISARD en E. W. SCHOOLER, „Industrial complex analysis, agglomeration economics, and regional development”, *Journal of Regional Science*, Spring, 1959, blz. 21.
8. J. MAIRE en R. GENDARME, *l.a.p.*, blz. 97.

synoniemen gebruikt. L. E. Davin, L. Degeer en J. Paelinck maken echter wel een onderscheid tussen bovenvermelde begrippen. Onder ontwikkelingsas verstaan deze auteurs : „*toute l'infrastructure auxiliaire qui favorise un fonctionnement en souplesse du complexe industriel étudié et particulièrement l'écoulement des flux de produits*”¹. Als twee belangrijkste elementen hiervan onderscheiden zij de verkeersinfrastructuur en de industrieterreinen.

Een ontwikkelingszone wordt door dezelfde auteurs bepaald als „... *un ensemble géographique d'activités dont l'adaptation technico-économique est stratégique pour la vitalité d'un espace économique majeur*”².

De inhoud van het begrip groeipool wordt duidelijker na studie van het dynamisch element van de groeipool, nl. de „*unité motrice*”. Een activiteit is stuwend wanneer ze andere activiteiten opwekt. Hoe de bindingseffecten geschieden wordt verder in deze studie behandeld. De vraag blijft echter wat onder stuwende activiteiten kan verstaan worden. De meeste auteurs vervangen „*unité motrice*” door „*industrie motrice*”, hetgeen reeds een belangrijke beperking inhoudt. L. E. Davin schrijft in dit verband „... *la première (une industrie motrice) engendre l'activité d'autres industries en qualité de fournisseurs ou de clients pour les marchandises ou les services, ...*”³. In zijn „*Note sur la notion de pôle de croissance*” heeft F. Perroux het over „*industrie motrice*”; later blijkt zijn visie ruimer te zijn en spreekt hij van „*unité motrice*”. De motorische eenheid kan een onderneming, een industrietak of een groep ondernemingen zijn⁴. Bijzonder pertinent is de definitie van J. Baillargeon : „*Une unité motrice, dans un ensemble complexe, est celle qui, par un investissement de capital, par la mise en œuvre d'innovations techniques, provoque une augmentation de la dimension des autres firmes, modifie la structure économique d'une concentration donnée, exige des changements dans l'organisation des entreprises, et suscite un progrès économique pour l'ensemble du pôle*”⁵.

1. L. E. DAVIN, L. DEGEER en J. PAELINCK, *t.a.p.*, blz. 83.

2. *Ibid.*, blz. 83.

3. L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance des économies régionales dans les pays développés”, *Théorie et politique de l'expansion régionale*, Brussel, 1961, blz. 19.

4. F. PERROUX, „La firme motrice dans la région...”, *t.a.p.*, blz. 302.

5. J. BAILLARGEON, *t.a.p.*, blz. 31-32.

Volgens J. Milhau zijn de groeipool en het motorische element identiek. Daarenboven ziet hij de stuwende eenheid bijzonder ruim: „*Affaire privée ou entreprise publique, exploitation grande ou petite, monopole ou marché concurrentiel, monoproduction ou combinat, activité primaire, secondaire ou tertiaire, peu importe, le 'pôle de croissance' est avant tout un générateur d'activité économique et son intérêt réside dans sa puissance de multiplication*”¹.

Bij al deze opvattingen komen het groeielement, de interne verwevenheid en het multiplicatoreffect als essentieel terug. Wel wordt nog een onderscheid gemaakt tussen een stuwende eenheid en een sleutelbedrijvigheid. Vooral J. Boudeville heeft dit onderscheid duidelijk omschreven: „*Les industries-clés ne sont pas celles qui emploient la main-d'œuvre la plus abondante, mais bien celles qui ont le plus d'influences directement et indirectement sur le bien-être et l'activité de la région*”². Stuwende eenheden hebben dan een meer beperkte rol in de structurele opbouw van een gewest.

Tot meer verwarring leiden de Nederlandse begrippen „stuwende en verzorgende bedrijven”. In de Amerikaanse literatuur spreekt men van „*primary activities*” en „*residential activities*”. Velen zien in W. Sombart de voorloper van het onderscheid tussen stuwende en verzorgende bedrijven³. De grondlegger in Nederland is evenwel Th. Van Lohuizen⁴. Stuwend is het bedrijf dat niet onmiddellijk afhankelijk is van het bevolkingstal van het gebied waarin het gevestigd is, omdat het zijn productie, geheel of gedeeltelijk, buiten het gebied weet af te zetten en aldus door de interregionale handel het inkomen en de geldstroom in een gewest verruimt. De verzorgende bedrijven zijn daarentegen functie van de behoeften

1. J. MILHAU, „Les objectifs et les principes d'une politique des économies régionales”, *Journal Officiel*, 22 janvier 1957, blz. 61. In zijn tweede verslag „Problèmes de l'élaboration et de l'exécution des plans régionaux” voor de Conseil Economique et Social (26 avril 1960) maakt deze auteur wel een onderscheid: „Le pôle de développement est un ensemble fonctionnel capable d'agir sur le milieu par effet cumulatif jusqu'à la transformation structurelle de ce milieu” ... „Ces actions motrices peuvent être soit un grand aménagement hydro-agricole, soit l'implantation d'une industrie-clé (chaîne de montage automobile, aéronautique ou électronique, complexe sidérurgique ou chimique, etc.) soit la simple création de zones d'accueil industriel...”, blz. 355.

2. J. BOUDEVILLE, „L'espace opérationnel macro-économique. La région plan”. *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, Série L, nr. 6, 1960, blz. 21.

3. W. SOMBART, *Der Moderne Kapitalismus*, München, 1928, vol. I, blz 131-132. W. Sombart maakt een onderscheid tussen *Städtegründer* en *Städtefüller*.

4. Een in 1924 onuitgegeven rapport. Zie ook Rapport COMMISSIE VAN LOHUIZEN, „Stuwende en verzorgende bedrijven”, *Rijksdienst voor het Nationale Plan*, nota nr. 5, 1952.

van de lokale bevolking en van de gevestigde stuwende bedrijven en vinden aldus hun afzet hoofdzakelijk binnen het gewest. In de economische literatuur worden de stuwende bedrijven ook vaak als agglomeratievormend bestempeld, terwijl de verzorgende bedrijven als agglomeratievolgend worden beschouwd ¹.

De Nederlandse opvattingen over stuwende en verzorgende bedrijven zijn veel enger dan de Franse notie. Bij de „*unité motrice*” zijn de bindingen tussen de economische sectoren essentieel en worden de multiplicatoreffecten op een groter aantal vlakken gezien ².

Samenvattend kan gesteld worden dat er omtrent het begrip groeipool een zeer grote begripsverwarring is ontstaan, hetgeen het uitermate moeilijk maakt een duidelijke definitie naar voren te brengen. Toch is het duidelijk dat het concept groeipool drie kenmerken inhoudt: (a) de meer of minder grote interne verwevenheid tussen de diverse elementen met economische valenties, (b) het multiplicatoreffect en (c) de geografische concentratie. Aldus zou de groeipool kunnen gedefinieerd worden *als een geheel van economische elementen, geconcentreerd in een geografische ruimte, waartussen bepaalde bindingen bestaan die de groei ondersteunen*. In deze zin is de groeipool *effectief*. De groeipool kan daarentegen ook *potentieel* zijn wanneer de aanwezige economische elementen de basis kunnen zijn tot het aantrekken van andere, ontbrekende economische elementen en aldus de start geven aan een eventueel groeiproces.

§ 2. DE POLARISATIEVORMEN IN DE GROEIPOOL

Aansluitend op de zoëven geformuleerde definitie, blijft de vraag: wat is concreet het stuwend element dat de bindingen veroorzaakt? Rekening houdend met wat in vorige paragraaf werd besproken, wordt hier eveneens de term „stuwende industrie” vervangen door „stuwend element”.

Algemeen kan aanvaard worden dat elke generator het stuwend element is, waaruit het polarisatieproces ontstaat. Dit is echter niet noodzakelijk een industriële onderneming of een bedrijfstak. Het

1. R. VINING, „Location of industry and regional patterns of business-cycle behavior”, *Econometrica*, nr. 1, 1946, blz. 42. R. Vining noemt de verzorgende bedrijven *residential, passive industries* en de stuwende bedrijven *primary, active, carrier industries*.

2. Zie o.m. ook V. VAN ROMPUY, „De dynamica van de bedrijfstakken”, *Problemen van economische ontwikkeling*, Gent, 1961 blz. 133.

zou inderdaad verkeerd zijn andere verschijnselen als stuwend element a priori te negeren zoals onder meer een industrieterrein, een infrastructuurwerk, een haven, een universiteit en een verzorgend centrum.

De ervaring heeft inderdaad geleerd dat de industrialisering – onder gelijke omstandigheden – in bepaalde steden meer succes kende dan in andere. De reden daarvoor was vaak enkel te zoeken in de al of niet aanwezigheid van geschikte industrieterreinen. De aanwezigheid van een uitgerust industrieterrein is wel degelijk een stuwend element; op zijn beurt kan dan de nieuw gevestigde onderneming eveneens een stuwend element zijn.

Ceteris paribus geldt hetzelfde voor een infrastructuurwerk. Het is duidelijk dat het aanleggen van de haven van Zeebrugge en het graven van het Boudewijnkanaal tussen Brugge en Zeebrugge een stuwend element is geweest in het geheel van de ontwikkeling van West-Vlaanderen. Iedere haven is trouwens voor een uitgestrekt gebied een bijzondere troef; meer dan in het verleden spelen de havens een belangrijke rol in de vestiging van kapitaalsintensieve ondernemingen. Het feit dat juist het merendeel van deze ondernemingen een hoge toegevoegde waarde opleveren en hoge lonen betalen, laat toe een havenpunt op zichzelf reeds een stuwend element bij uitstek te noemen, waarrond een interessante groeipoolvorming onmiddellijk of in de half lange periode ontstaat.

De stuwende werking gaat echter niet alleen uit van een haven; grosso modo kan gezegd worden dat ieder infrastructuurwerk dezelfde functie in meerdere of mindere mate vervult. Zo heeft zeker het Albertkanaal – waarvan de aanleg in grote mate op strategische elementen berustte – een betekenis voor de ontwikkeling van de Kempen.

Eenzelfde stuwend effect kan uitgaan van een universiteit; terecht wordt inderdaad de waarde van deze instellingen door J. F. Gravier zeer hoog geschat: „*Toutes ces entreprises de qualification humaine représentent autant de multiplicateurs économiques régionaux. Dans un premier stade, elles attirent les industries les plus évoluées en leur offrant des moyens scientifiques. Dans un second stade, elles fournissent à la région les techniciens et les chefs d'entreprise nécessaires à son expansion*”¹. De merkwaardige groei-kracht van kernen zoals Caen en Grenoble in Frankrijk en de

1. J. F. GRAVIER, *Paris et le désert français*, Paris, 1958, blz. 173.

invloed welke daar uitging van de gevestigde universiteit zijn een duidelijk bewijs van deze stelling.

Ook een uitgebouwde verzorgingssector in een centrum is een stuwend element. Onder verzorgingssector gaat hier niet alleen de distributie schuil maar ook het geheel van de verzorgende functies als handel en diensten, medische inrichtingen, onderwijsinrichtingen, enz. Een verzorgend centrum van een behoorlijke omvang maakt de ontplooiing van het maatschappelijk en het culturele leven mogelijk en oefent daardoor vaak een invloed uit op de vestiging van een economische activiteit. De aanwezigheid van verzorgende functies versterkt zeker het industrieel klimaat en is als een secundaire vestigingsfactor te beschouwen¹.

Terecht heeft de vestigingsleer gedurende de jongste jaren, onder druk van de feitelijke omstandigheden, veel wijzigingen ondergaan². Dit heeft met zich mede gebracht dat in de jongste jaren de traditionele primaire vestigingsfactoren minder in het daglicht werden gesteld. Nochtans blijven de grondstoffen – door de invloed van de transportkosten – een zeer belangrijke vestigingsfactor. Zij zijn echter – samen met de arbeidsmarkt – geen uitsluitende verklaringsgronden meer van de vestiging. In hoeverre echter de hierboven geciteerde secundaire vestigingsfactoren van belang zijn en welke hun gewicht is tegenover de primaire vestigingsfactoren in termen van prijzen, werd nog maar weinig bestudeerd.

De fundamentele vraag – die gemakkelijker theoretisch dan praktisch kan benaderd worden – is echter welke de aard is van de bindingen tussen het stuwend element en de andere economische componenten van de groeipool !

In de economische literatuur onderscheidt men vier soorten polarisatiefenomenen : (i) de technische polarisatie, (ii) de inkomenspolarisatie, (iii) de psychologische polarisatie en (iv) de geografische polarisatie³.

1. Zie o.m. J. MAIRE en R. GENDARME, *t.a.p.*, blz. 88. J. ALBERTINI wijst op de polariserende werking van de overheidsorganen, *t.a.p.*, blz. 43.

2. Zie o.m. V. R. FUCHS, *Changes in the location of manufacturing in the United States since 1929*, Yale, 1962.

3. L. E. DAVIN, L. DEGEER en J. PAELINCK, *t.a.p.*, blz. 90-132.

Zie ook L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance...”, *t.a.p.*, blz. 20-30.

L. E. DAVIN, *Economie régionale et croissance*, Paris, 1964, blz. 54-72.

J. PAELINCK, *t.a.p.*, blz. 194-196.

A. De technische polarisatie

Onder technische polarisatie moet worden verstaan de polarisatie die ontstaat door technische bindingen tussen het stuwend element en de techno-economisch aangetrokken economische activiteit. Het volgende voorbeeld moge dit verduidelijken. Een bepaalde industriële vestiging A induceert de vestiging van een onderneming B. De eindprodukten van B dienen als grondstof of onderdeel in het produktieproces van onderneming A. De relatie kan ook zo liggen dat A een derde onderneming C aantrekt die de produkten van A afneemt en in haar produktieproces inschakelt. Tussen de ondernemingen A en B en A en C bestaat een goederenstroom waarbij het voor de firma's B en C voordeliger wordt in de nabijheid van onderneming A gevestigd te zijn.

Dit bindingsproces voltrekt zich in de praktijk zelfs menigmaal binnen een en dezelfde onderneming, zoals bijvoorbeeld tussen een spinnerij en een weverij (verticale integratie) of om een voorbeeld te nemen van twee produktie-eenheden die niet behoren tot een zelfde industrietak, tussen een kolenmijn en een chemisch of staalbedrijf.

Het zoëven aangehaalde voorbeeld wijst op het bestaan van twee soorten technische bindingen, nl. de opwaartse en de neerwaartse. In de Franse literatuur zijn beide begrippen gekend onder de benaming „*polarisation en amont*” en „*polarisation en aval*”; in de Engelse vakliteratuur komen deze begrippen voor onder de benaming van „*backward linkage*” en „*forward linkage*”¹.

Niet alle auteurs gaan echter met deze indeling akkoord. Zo beschouwen F. Perroux en J. Boudeville de opwaartse binding als een zuiver multiplicatoreffect; volgens dezelfde auteurs is dan de neerwaartse binding tot een zuiver polarisatie-effect te herleiden.

De hierboven beschreven technische polarisatie ligt volkomen in de lijn van wat L. E. Davin noemt „*polarisation de fonctionnement*”. Deze auteur onderscheidt het zoëven genoemde begrip duidelijk van de „*polarisation d'investissement*”². Ook deze laatste

1. A. O. HIRSCHMANN, *l.a.p.*, blz. 100. „*The input-provision, derived demand or backward linkage effects, i.e., every nonprimary economic activity, will induce attempts to supply through domestic production the inputs needed in that activity.*” „*The output-utilisation or forward linkage effects, i.e., every activity that does not by its nature cater exclusively to final demands, will induce attempts to utilize its outputs as inputs in some new activities.*”

2. L. E. DAVIN, „*Les conditions de croissance...*”, *l.a.p.*, blz. 21-22.

is een technische polarisatievorm waaronder vallen : een industrie-terrein, een haven, een autosnelweg, een universiteit, een uitgebouwd verzorgingscentrum, enz. Het onderscheid, gemaakt door L. E. Davin is ten zeerste verantwoord ; in de hierna volgende beschouwingen wordt echter door technische bindingen enkel de „*polarisation de fonctionnement*” bedoeld.

Het begrip „technische binding” zou, wanneer men het meer in de realiteit van het zakenleven wil situeren, ook vervangen kunnen worden door „regionale binding” ; om echter geen verwarring te scheppen met het begrip „geografische polarisatie” zal in deze studie het begrip „technische binding” worden gebruikt.

Een belangrijke vraag is welke de activiteiten zijn die de grootste technische polarisatie uitoefenen. Een algemeen en blijvend antwoord op deze vraag is uitgesloten ; gezien het dynamisch karakter van de economie is ieder antwoord tijds- en zelfs tot op zekere hoogte ruimte-gebonden¹. In het algemeen kan echter gesteld worden dat vooral vier factoren de intensiteit van de polariserende werking bepalen :

1. het expansieritme van een industrie ;
2. het aantal stadia in het produktieproces ;
3. de intersectoriële gebondenheid van een industrietak ;
4. de diversiteit van de regionale economische structuur.

1. Het expansieritme van een industrie

Hoe het begrip groeitak ook moge worden omschreven – naar het aantal arbeidsplaatsen of naar de netto toegevoegde waarde –, normaal kan men verwachten dat een groeiende sector een grotere polariserende kracht bezit dan een stagnerende branche.

Door een groeiende afzet – binnen of buiten de streek – wordt ook de toelevering van grondstoffen of onderprodukten aan de groeiende tak groter en neemt de kans op intensere of meerdere neerwaartse bindingen ook toe. In het geheel van de gedachten-gang is het echter niet noodzakelijk dat de in de streek gevestigde ondernemingen – of zij alleen – in dit groeiproces worden betrokken. Bij hypothese is in een stagnerende of inkrimpende sector het aantal opwaartse en neerwaartse bindingen niet groeiend ; hoogstens zullen de bestaande bindingen behouden kunnen blijven.

Het lijkt wel interessant hierbij aansluitend de groeibindingen

1. Zie hoofdstuk II, § 3.

naar T. Scitovsky even te belichten¹. De groei van een industrie A kan volgens T. Scitovsky tot een winst leiden bij:

- industrie B die de produkten van industrie A koopt;
- industrie C waarvan de produkten het complement zijn van de produktie van industrie A;
- industrie D waarvan het produkt een substituuut is van de factoren door industrie A gebruikt;
- industrie E waarvan het produkt wordt aangekocht door de werknemers wiens inkomen is toegenomen door de groei van industrie A.

Scitovsky maakt dit onderscheid naar aanleiding van een ontleding van het door A. Marshall ingevoerde begrip „*external economies*” „een van de meest vluchtige concepten in de economische literatuur”, zoals hij het noemt². Wij zullen verder hierop terugkomen³.

2. Het aantal stadia in het produktieproces

De economische activiteiten worden traditioneel in drie grote sectoren ondergebracht: de primaire, de secundaire en de tertiaire sector. Elk van deze sectoren is verder uit een heterogeen geheel van branches samengesteld, zoals de houtnijverheid, de metaalnijverheid, de textielnijverheid, enz. Deze branches bestaan op hun beurt uit verschillende subgroepen die – ruim genomen – min of meer kunnen beschouwd worden als stadia in het produktieproces. In zoverre deze diverse stadia verspreid zijn over meerdere ondernemingen, ontstaat binnen deze bedrijfstak een hoge onderlinge afhankelijkheid van de produktie-eenheden, waarop trouwens H. Aujac uitdrukkelijk heeft gewezen in zijn bijdrage over de hiërarchie van de bedrijfstakken⁴. Zo levert een spinnerij haar eindprodukten aan een weverij en het eindprodukt van deze laatste vormt de inzet voor een verder stadium in het produktieproces.

Het geschetste voorbeeld voor de textielnijverheid brengt de intern-polariserende kracht van deze branche duidelijk aan het licht. Niet in elke tak treedt een dergelijke polarisatie-intensiteit

1. T. SCITOVSKY, „Two concepts of external economies”, *The Journal of Political Economy*, nr. 2, 1954, blz. 149.

2. *Ibid.*, blz. 143.

3. Zie hoofdstuk II, § 4.

4. H. AUJAC, „La hiérarchie des industries dans un tableau des échanges inter-industriels, et ses conséquences dans la mise en œuvre d'un plan national décentralisé”, *Revue Economique*, nr. 3, 1960, blz. 173.

naar voren ; het aantal schakels in het produktieproces is hierbij determinerend. In het tweede deel zullen we de gelegenheid hebben de polariserende eigenschappen die de textielnijverheid in het Kortrijkse had, nader toe te lichten. Eigenaardig is hierbij vast te stellen dat de eindfase van een polariserende werking binnen een beperkte ruimte soms vrij lang kan uitblijven ; zo heeft zich in het Kortrijkse eerst na de tweede wereldoorlog de confectie gevestigd naast de plaatselijke textielnijverheid.

3. De intersectoriële gebondenheid van een industrietak

Het produkt van een industriële branche heeft drie mogelijke bestemmingen. Het eindprodukt kan in de eigen branche worden aangewend, aan een andere branche worden geleverd of rechtstreeks bij de consument als eindprodukt terecht komen. In inzet-uitzettermen kan men spreken van endogene of auto-consumptie, intermediaire vraag en finale vraag. Per branche heeft de auto-consumptie een sterk afwijkende betekenis in het geheel van het afzetpatroon.

De splitsing van de afzet over de intermediaire vraag en de finale vraag is echter in het kader van het groeipoolconcept zeer betekenisvol. Het duidt voornamelijk aan in welke mate een industriebranche met een andere branche technisch verbonden is. Met H. Aujac kan aldus gezegd worden dat hoe groter het aandeel

Activiteitsbranche	Aandeel van de intermediaire vraag in de totale produktie Frankrijk	Activiteitsbranche	Aandeel van de intermediaire vraag in de totale produktie Frankrijk
Bouw en openbare werken	1,2	Hout, papier, bekledingsnijverheid	41,6
Textiel, kleding, leder	6,5	Landbouw	48,0
Diverse diensten	7,0	Energie	54,1
Mechaniek en elektriciteit	7,6	Scheikundige nijverheid	55,8
Voedingsnijverheid	8,6	Hoogovens	59,0
Diverse industrieën	22,0	Transport en communicatiemiddelen	60,2
Huur, pacht	33,2	Rubbernijverheid	73,9
		Niet-metaalhoudende mineralen	80,7

is van de intermediaire vraag in de totale produktie hoe meer een industrie geïntegreerd is. H. Aujac heeft zijn zienswijze toegepast op een *input-output matrix* voor Frankrijk¹. In deze tabel werden de bedrijfstakken geklasseerd naar de graad van integratie; de percentages geven het aandeel aan van de waarde van de intermediaire vraag in de totale produktie.

Uit de toepassing van de gelijkaardige redenering op de inzet-uitzettabel van de Belgische economie, opgemaakt door het Bureau voor Economische Programmatie voor het jaar 1959, wordt hierna volgende staat bekomen. Men zal de vrij grote gelijkenis bemerken tussen het door ons bekomen resultaat en de tabel van H. Aujac.

Activiteitsbranche	Aandeel van de intermediaire vraag in de totale produktie België	Activiteitsbranche	Aandeel van de intermediaire vraag in de totale produktie België
Leder en textielnijverheid	4,5	Siderurgie	59,7
Handel	7,4	Bouwmaterialen	60,7
Diverse diensten	7,5	Elektriciteit	62,3
Voedingsnijverheid	12,9	Chemische nijverheid	64,0
Bouwbedrijf	14,9	Financiële diensten	65,4
Metaalverwerkende nijverheid	16,7	Hout en papier	68,2
Diverse industrieën	20,8	Petroleum	69,3
Transport en verkeer	40,7	Cokes en gas	73,1
Landbouw en visvangst	47,9	Kolennijverheid	79,4
Non-ferro metalen	57,6		

De resultaten van deze classificatie zijn echter zo opvallend dat het moeilijk is er zonder verder commentaar over heen te stappen. Allereerst wordt het resultaat reeds in belangrijke mate beïnvloed door de wijze waarop de economische activiteiten gegroepeerd zijn. Volgens het voorbeeld van H. Aujac is de textielindustrie weinig geïntegreerd. Het gering aandeel van de intermediaire vraag is echter gedeeltelijk het gevolg van het samen nemen van de textielindustrie, de ledernijverheid en de confectie. Verder is het niet uitgesloten dat zelfs bij verdere splitsing een kleinere intermediaire vraag behouden blijft; de hoge deelbaarheid van deze bedrijfstak over vele bedrijfseenheden en de mogelijkheden van

1. H. AUJAC, *t.a.p.*, blz. 178.

verticale integratie zijn zo hoog, dat een deel van de intermediaire vraag binnen dezelfde statistische eenheid blijft tenzij men de basisgegevens naar industrietak splitst. Tenslotte dient de aandacht gevestigd op het feit dat bij toepassing van deze methode het accent volkomen op de verkoop ligt met een totale verwaarlozing van de opwaartse effecten.

H. Aujac heeft zelf ingezien hoe weinig doelmatig de methode was en heeft een tweede methode voor het opzoeken van bindingen uitgewerkt. Terloops dient evenwel aangestipt dat enkele jaren voorheen, H. B. Chenery en T. Watanabe de zopas aangehaalde methode hadden toegepast en er zelfs in geslaagd waren ook de opwaartse effecten in de analyse te betrekken¹. Op grond van de gemiddelde graad van onderlinge afhankelijkheid van de economische sectoren in Italië, Japan en de Verenigde Staten werden de economische sectoren in 4 groepen ingedeeld.

De graad van onderlinge afhankelijkheid van een sector werd bepaald door de verhouding van de intersectoriële aankopen tot de totale produktie (opwaartse binding) (u), respectievelijk de verhouding van de intersectoriële verkopen tot de totale vraag (neerwaartse binding) (w). H. B. Chenery en T. Watanabe onderscheiden de volgende vier groepen :

1. „*Intermediate manufacture*” : hoge opwaartse en neerwaartse bindingen
o.m. de ijzer- en staalnijverheid, non-ferro metalen, papier-
nijverheid, chemische nijverheid, petroleumprodukten, textiel-
nijverheid.
2. „*Final manufacture*”² : hoge opwaartse en lage neerwaartse bin-
dingen
o.m. scheepsbouw, ledernijverheid, machinebouw³, transport-
middelenindustrie³, veevoedernijverheid⁴, voedingsnijverheid,
houtnijverheid, produktie van niet-metalen delfstoffen.

1. H. B. CHENERY en T. WATANABE, „International comparisons of the structure of production”, *Econometrica*, nr. 4, 1958, blz. 487-521.

2. De term „*final*” wijst op sectoren met een lage waarde voor w terwijl het woord „*primary*” wordt gebruikt voor sectoren met lage waarde voor u.

3. De geringe neerwaartse bindingen bij deze industrieën zijn het gevolg van het feit dat de verkopen van deze branches aan andere branches tot de kapitaalvorming worden gerekend en aldus in de finale vraag zijn opgenomen.

4. Dit zou wel eens tot de gedachte kunnen leiden dat de graancultures het gevolg zijn van de inplanting van een veevoederfabriek.

3. „*Intermediate primary production*”: hoge neerwaartse en lage opwaartse bindingen
o.m. metaalmijnbouw, steenkoolmijnbouw, ontginnen van petroleum en natuurgas, elektriciteitsproduktie, land- en bosbouw.
4. „*Final primary production*”: lage opwaartse en neerwaartse bindingen
o.m. de visnijverheid, transport, handel en andere diensten.

Toegepast op de Belgische economie (toestand 1959) en met eenzelfde criterium van onderscheid tussen hoge en lage onderlinge afhankelijkheid, namelijk de gemiddelde waarde van de intermediaire aankopen of de intermediaire vraag in de totale produktie, wordt de hierna volgende tabel verkregen. Voor de Belgische economie bedraagt deze gemiddelde coëfficiënt (u) of (w) 26,6 % t.o.v. 44,0 % voor de economische sectoren van Italië, Japan en de Verenigde Staten (gemiddelde van de coëfficiënten u of w van deze drie landen) ¹.

Bij de vergelijking van deze tabel met de resultaten van H. B. Chenery en T. Watanabe moet allereerst aandacht worden geschonken aan de wijze waarop de economische activiteiten zijn gegroepeerd. In de geconsolideerde *input-output* tabel van de Amerikaanse auteurs werden 29 sectoren in aanmerking genomen t.o.v. 21 voor de Belgische economie. Het samentrekken van sectoren heeft vooral een grote invloed op de coëfficiënt w (neerwaartse binding). De sector leder- en textielnijverheid (inclusief kleding) is hierbij een zeer treffend voorbeeld. Rekening houdend met de definiëring van de verschillende sectoren kan men echter stellen dat de resultaten van de tabel een hoge graad van parallellisme vertonen met deze van H. B. Chenery en T. Watanabe.

Niet alleen biedt de methode van H. B. Chenery en T. Watanabe het voordeel rekening te houden met de opwaartse bindingen, doch de sectoren zijn tevens minder samengetrokken, hetgeen de onderlinge afhankelijkheid veel duidelijker aan het daglicht brengt. Daarenboven is de indeling in weinig geïntegreerde industrieën, industrieën hoofdzakelijk geïntegreerd door aankopen, industrieën

1. De importquote is voor de Belgische economie hoger dan voor de economie van Italië, Japan en de Verenigde Staten. Daarenboven geschiedde de behandeling van de invoer op een andere wijze in de inzet-uitzettabel voor België dan voor de referentielanden.

De interdependentiegraad tussen de economische sectoren van de Belgische economie, 1959.

Interdependentiegraad	Aandeel van de intermediaire aankopen in de totale produktie (u)	Aandeel van de intermediaire vraag in de totale afzet (w)
1. Hoge opwaartse en neerwaartse bindingen :		
Cokes en gas	77,7	73,1
Siderurgie	38,7	59,7
Elektriciteit	35,7	62,3
Kolennijverheid	31,1	79,4
Chemische nijverheid	32,7	64,0
Bouwmaterialen	28,8	60,7
Hout- en papierenijverheid	27,6	68,2
2. Hoge opwaartse en lage neerwaartse bindingen :		
Metaalverwerkende nijverheid	40,4	16,7
Bouwbedrijf	35,1	14,9
Voedingsnijverheid	34,8	12,9
3. Lage opwaartse en hoge neerwaartse bindingen :		
Non-ferro metalen	21,6	57,6
Landbouw en visvangst	19,4	47,9
Transport en verkeer	18,2	40,7
Financiële diensten	8,7	65,4
Petroleum	8,0	69,3
4. Lage opwaartse en neerwaartse bindingen :		
Handel	24,4	7,4
Diverse diensten	23,0	7,5
Diverse industrieën	22,9	20,8
Leder- en textielnijverheid	18,1	4,5

hoofdzakelijk geïntegreerd door verkopen en sterk geïntegreerde industrieën uiterst belangrijk en realistisch.

Zoals boven aangestipt heeft H. Aujac zijn eerste methode met een tweede aangevuld, steunende op het principe dat de integratiegraad van een industrie afhankelijk is van het aantal bindingen met andere industrieën, waarbij hij een onderscheid maakt tussen bindingen door aankoop (opwaartse bindingen) en door verkoop (neerwaartse bindingen)¹. Bij deze berekeningen werden door H. Aujac alleen die opwaartse bindingen in aanmerking genomen waarvan de aankopen 1 % van de totale produktie uitmaken ; bij de neerwaartse bindingen werd eveneens slechts rekening gehouden met de verkopen die minimum 1 % uitmaken van de totale afzet in de betrokken bedrijfstak.

Uit deze berekeningen volgden vier groepen :

1. Weinig geïntegreerde industrieën, o.m. de staalnijverheid.
2. Industrieën hoofdzakelijk geïntegreerd door de aankopen, o.m. de textielnijverheid, de landbouwindustrieën en de voedingsnijverheid.
3. Industrieën hoofdzakelijk geïntegreerd door de verkopen, o.m. de industrie van de non-ferro metalen.
4. Sterk geïntegreerde industrieën, o.m. chemische nijverheid, hout- en papiernijverheid.

Ten overstaan van de eerste methode van H. Aujac heeft deze werkwijze het voordeel ook de aankopen in de analyse te betrekken. Doch de resultaten wijken sterk af van deze van H. B. Chenery en T. Watanabe. Dit verschil berust vooral op de aangewende methode. Waar H. Aujac het accent legt op het aantal bindingen, onafgezien van de belangrijkheid, steunen H. B. Chenery en T. Watanabe zich vooral op de graad van onderlinge afhankelijkheid. Of een industrie met één, twee of meerdere industrieën is verbonden is voor deze auteurs bijzaak ; hoofdzak is het aandeel van de intermediaire aankopen en verkopen t.a.v. de totale produktie, respectievelijk de totale vraag².

Uit regionaal oogpunt, vooral in een streek die in ontwikkeling

1. H. AUJAC, *l.c.p.*, blz. 179-181.

2. De redenering mag nochtans niet leiden tot de gedachte dat de industrie met de hoogste integratiegraad in een land of streek de basis is waarop de economie van dit land of streek werd uitgebouwd. Onderlinge afhankelijkheid betekent per se niet een binding. Het zou wel eens kunnen zijn dat de industrie in kwestie juist de jongste activiteit is van dit land of deze streek. De reële bindingsprocessen ontwikkelen zich vooral in een geval van complementariteit.

is en waar de wil aanwezig is om het groeiproces verder te stimuleren, kan het van bijzondere betekenis zijn de graad van de onderlinge afhankelijkheid tussen twee industrieën te kennen. De kennis van een sterke integratie tussen industrie A en industrie B, waarbij enkel industrie A in de streek is gevestigd, kan een indicatie zijn om industrie B aan te trekken. Ter interpretatie van de schema's van H. B. Chenery en T. Watanabe voor de regionale ontwikkelingspolitiek, dient er tevens mede rekening gehouden te worden, dat de auteurs bij het berekenen van de opwaartse bindingen alleen rekening hebben gehouden met de directe gevolgen van een industriële vestiging of van de vermeerdering van de finale vraag van een onderneming; zij hebben de indirecte repercussies verwaarloosd. Nochtans kunnen deze vrij belangrijk zijn. Zo kan de expansie van industrie A leiden tot de vermeerdering van aankopen bij industrie B (direct effect), maar tevens kan de verruimde afzet van B aan A aanleiding geven tot aankopen vanwege B aan andere industriebranches C, D, E, enz. (indirect effect). Een meer verfijnde maatstaf lijkt dus noodzakelijk van de opwaartse bindingen door studie van de geïnverteerde matrix van de inzet-uitzettabel. Op basis van de toegepaste analyse past het echter nu reeds te waarschuwen voor het toekennen van een overdreven nut aan een dergelijke matrix, toegepast op een relatief beperkte streek¹.

In de praktijk is het geheel van de opwaartse en neerwaartse bindingen veel complexer en moeilijk statistisch vatbaar. De inzet-uitzettabel kan een nuttig werkinstrument zijn om de bindingen waar te nemen; onmisbaar is ze echter niet, daar vele technische bindingen ook in de praktijk rechtstreeks zichtbaar zijn. Zo is het duidelijk dat de confectie zich in West-Vlaanderen op de aloude textieltraditie heeft ingegrift, al dan niet verbonden met de tendens van de confectienijverheid om gebieden met een lage loonstructuur op te zoeken. De textielnijverheid is hier duidelijk een effectief stuwend element geweest, waar zij vrij lang een potentieel stuwend element was gebleven in het groeipoolproces van de zuidelijk gelegen arrondissementen van West-Vlaanderen. Hetzelfde kan gezegd worden van een haveninvestering² en de daaropvolgende vestigingen van een cokes- of petroleumbedrijf.

1. Zie verder Hfst. IV, § 5.

2. *Polarisation d'investissement* van L. E. DAVIN.

4. De diversiteit van de regionale economische structuur

Tenslotte kan men algemeen verwachten dat de technische bindingen zich veelvuldiger zullen voltrekken in een gediversifieerde structuur dan in een mono-structuur.

Alvorens over te gaan tot de inkomenspolarisatie dient nog even de aandacht gevestigd op enkele punten waarmee in de technische polarisatie moet rekening gehouden worden.

- (i) Over het algemeen worden de opwaartse bindingen van meer betekenis geacht dan de neerwaartse bindingen¹. Algemeen wordt hierbij van de gedachte uitgegaan dat een neerwaartse binding op zichzelf onbestaande is en steeds een potentiële vraag veronderstelt „... *the existence or anticipation of demand is a condition for forward linkage effects to manifest themselves*”². Daarentegen liggen de opwaartse bindingen in de lijn van een reeds bestaande vraag.
- (ii) Belangrijk is eveneens het onderscheid dat A. O. Hirschman maakt tussen „*satellite industries*” en de overige³. Satelliet-ondernemingen zijn deze die praktisch automatisch volgen op de vestiging van de hoofdindustrie. J. Maire en R. Gendarme hebben aan dit begrip de term annexe-industrieën toebedacht⁴. De karakteristieken van een dergelijke onderneming zijn:
 1. Zij hebben er voordeel bij zich zo dicht mogelijk bij de hoofdindustrieën te vestigen.
 2. Deze industrieën gebruiken zonder grondige transformatie het hoofd- of bijprodukt van de hoofdindustrieën als belangrijkste inzet-element, of in geval van de opwaartse binding vertegenwoordigt de afzet van de annexe-industrieën slechts een miniem deel van de inzet van de hoofd-industrieën.

1. H. AUJAC, *i.a.p.*, blz. 180.

2. A. O. HIRSCHMANN, *i.a.p.*, blz. 116-117.

3. A. O. HIRSCHMANN, *i.a.p.*, blz. 102. „In the case of cement, for instance, the manufacture of multi-wall bags for packing purposes represents backward linkage while the establishment of a cement block industry represents satellite formation through forward linkage”.

4. J. MAIRE EN R. GENDARME, *i.a.p.*, blz. 93.

3. De minimum-grootte van een „*satellite-industry*” is kleiner dan een bedrijf van een hoofdindustrie. In de jongste jaren heeft de petroleumindustrie zich in deze richting ontwikkeld; naast de raffinaderij komen de petro-chemische bedrijven die de afvalstoffen als grondstof opnemen. In deze snel evoluerende bedrijfstak wordt zelfs wisselend het afvalprodukt een hoofdprodukt. Een ander voorbeeld is ongetwijfeld het vlaspaanplatenbedrijf dat zich in de onmiddellijke nabijheid van de vlasvezelbereidingsnijverheid inplant; het satelliet-karakter is hier nog duidelijker daar het volume van de grondstof voor de vlaspaanplaten geen verre verplaatsing zonder sterke toename van de transportkosten toelaat.

- (iii) Een wijze waardoor de technische polarisatie een vaste vorm krijgt is de onderaanneming. Hierbij integreren zich kleine onafhankelijke firma's in het produktieproces van grotere firma's, waarbij de kleine firma's de zekerheid hebben belangrijke orders te ontvangen¹.

Niet alle produktieprocessen lenen zich echter tot onderaanneming; de mogelijkheden tot deze vorm van samenwerking hangen af van de mate waarin de diverse produktiestadia deelbaar zijn. Ook moet de afstand tussen het uitbestedende bedrijf en de andere aannemers beperkt blijven daar de transportkostenfactor snel hinderend speelt. Bij verre afstand is er eveneens gebrek aan menselijk contact, hetgeen in merendeel van de gevallen de onderaanneming bemoeilijkt.

Het verschijnsel van onderaanneming doet zich frequent voor in de textiel- en confectieindustrie, alsook in de scheepsbouw. Volgens A. G. Ter Hennepe ontlenen ook de verpakkingsindustrieën en een groot deel van de grafische nijverheid hun bestaansbron aan de uitbesteding². Sinds de tweede wereldoorlog is echter het systeem van de onderaanneming in de metaalnijverheid snel gegroeid.

1. J. HOUSSIAUX, „Le concept de quasi-intégration et le rôle des sous-traitants dans l'industrie”, *Revue Economique*, nr. 2, 1957.

– „Quasi-intégration, croissance des firmes et structures industrielles”, *Revue Economique*, nr. 3, 1957.

– „Quelques expériences récentes de quasi-intégration”, *Revue Economique*, nr. 6, 1959.

A. G. TER HENNEPE, „Uitbesteding van werk en toelevering”, *De Economist*, nr. 1, 1954, blz. 33-51.

2. *Ibid.*, blz. 47.

B. De inkomenspolarisatie

Een tweede wijze waarop de creatie van een stuwend element andere economische activiteiten in het leven roept is de inkomenspolarisatie. Naast de goederenstromen moeten in het licht van de economische kringloop ook de bestedingsstroom en zijn effecten onderscheiden worden. De vergoedingen aan de produktiefactoren grond, arbeid en kapitaal, alsmede de ondernemerswinst, worden door de consumptiehuishoudingen via de bestedingen verder doorgegeven aan de produktiehuishoudingen. Allerlei activiteiten vinden nu in dit economisch verschijnsel hun bestaansgrond.

Een eenvoudig voorbeeld moge dit verduidelijken. Bij vestiging van een onderneming met hoge tewerkstelling in een agrarisch gebied en zelfs in een kleine verzorgingskern, ontstaat onmiddellijk een neiging tot een groei van de bevolking en een verhogen van de bevolkingsdensiteit. In de nabijheid immers van de nieuwe vestiging neemt de bouwactiviteit voor diverse gebruiksdoeleinden snel toe¹, nieuwe activiteiten in de tertiaire sector ontluiken, enz. Bij de uitgavenstroom van de particuliere sector moet hier tevens de uitgavenstroom van de publieke investeringen gevoegd worden.

De graad van het polarisatieproces binnen het economisch gewest wordt echter in een belangrijke mate beïnvloed door volgende factoren :

1. de regionale consumptiequote,
2. de omvang van de geldstroom die door aantrekking van extra-regionale arbeidskrachten wegvloeit,
3. de mate waarin de ondernemerswinst binnen het economisch gewest blijft,
4. de uitbouw en diversiteit van de economische activiteiten. L. E. Davin heeft ten aanzien van het Luikse voorbeeld bijzonder de nadruk gelegd op deze diversiteit „*Si celui-ci (espace économique) est monolithique ou quasi-monolithique, la diffusion des revenus est limitée*”². Ook J. Paelinck heeft op dit verschijnsel

1. J. M. MATTILA en W. R. THOMPSON, „Residential-service construction : a study of induced investment”, *The Review of Economics and Statistics*, nr. 4, 1956, blz. 473. „Much more investment is induced (endogenous) than is currently recognized. Residential-service facilities that are physically connected to houses (electric, gas, telephone, sewer and water, and street utilities) or household-oriented (stores, churches, schools, hospitals, and parks) stand in a complementary relationship to housing”.

2. L. E. DAVIN, „Conditions de croissance des économies régionales en état de suremplei - Le cas de Liège”, *Cahiers de l'I.S.E.A.*, septembre, 1959, blz. 11.

gewezen waar hij de betekenis onderlijnde van de „*bouclage régional*”¹ als doelbewuste opvulling van bepaalde hiaten in het economisch raderwerk van een streek.

Het is immers duidelijk dat bij het uitstippelen van een ontwikkelingspolitiek voor een streek het aanvullen van bepaalde leemten in de economische structuur een belangrijk objectief kan vormen. Dit objectief ligt echter in de lijn van het streven tot maximalisatie van de regionale inkomens; uiteraard zal aldus de „*bouclage régional*” eerder een bekommernis zijn van reeds geïndustrialiseerde streken.

C. De psychologische polarisatie

De ervaring van de ontwikkelingsorganismen heeft uitgewezen dat de psychologische gesteldheid van de potentiële investeerder ten aanzien van een economische streek, in menig geval mede bepalend is voor de vestigingsbeslissing. In de geïndustrialiseerde landen hebben lange tijd de industriëlen een negatieve houding aangenomen tegenover de ruime vestigingskansen welke geboden werden in de eerder minder ontwikkelde gebieden van het land. Hier kan het best verwezen worden naar het Nederlands en het Belgisch voorbeeld waar de transportkosten in doorsnee van een niet zo grote betekenis zijn. De afkeer en het uitblijven van gunstige beslissingen was veelal meer van psychologische dan van louter economische aard. In deze streken waar de psychologische weerstand uiteindelijk werd doorbroken gebeurde dit op twee wijzen: door imitatie of door voorlichting.

Het is voor een welvaartsorganisme zoals een Provinciale Economische Raad of een Economisch Technologisch Instituut steeds een zaak van belang de vestiging van een grote onderneming te kunnen bewerkstelligen, niet alleen omwille van de vestiging op zichzelf, maar eveneens omwille van de te verwachten technische en inkomenspolarisatie. Daarnaast komt het feit dat normaliter na deze beslissing ook bijkomende investeerders, meestal kleine en middelgrote bedrijven, de beslissing van het grote bedrijf zullen navolgen². De polarisatie die het gevolg is van de vestiging van

1. J. PAELINCK, *t.a.p.*, blz. 191.

2. Zie ook J. PAELINCK, „Possibilisme et pôles de croissance. Phénomènes de prestige et de propagation dans le cadre de l'industrialisation néerlandaise”, *Economie Appliquée*, nr. 1-2, 1959, blz. 183-184. (het voorbeeld Emmen).

een dominerende firma (of de invloed van de eerste vestiging) is van psychologische aard. Waar F. Perroux zegt „*Dans les processus du développement et de la croissance, la grande firme exerce son influence par deux voies, celle de l'anticipation et celle de l'innovation*”, kunnen we met betrekking tot een ontwikkelende streek daaraan ook de psychologische polarisatie toevoegen¹.

Een analoge invloed kan eveneens van een infrastructuurwerk uitgaan, niet zozeer omdat een vestiging in het betreffende gebied economisch interessant kan worden, maar wel omwille van de karakterwijzigingen die het infrastructuurwerk in de streek met zich brengt. Een infrastructuurwerk kan immers het klimaat in een streek in een gunstige zin beïnvloeden; verwachtingen kunnen aanleiding geven tot initiatieven.

Het succes dat sommige nationale overheden of welvaartsorganismen hebben behaald met een objectieve voorlichting van de vestigingsmogelijkheden in een land of een streek heeft menig theoreticus er toe aangezet de voorlichting als een vorm van psychologische polarisatie te beschouwen². Het komt er op aan de potentiële investeerder alle informatie ter hand te stellen die hem moeten toelaten de investeringskosten en de kansen tot welslagen van een project te berekenen.

D. De geografische polarisatie

L. E. Davin definieert de geografische polarisatie door „... *l'apparition et l'expansion de centres intermédiaires en nombre suffisant pour encourager des créations, concentrations ou conversions d'industries motrices dans des espaces peu élargis, ayant facilement accès à des réserves de main-d'œuvre disponible*”³. L. E. Davin stelt dit verschijnsel vooral in het licht van de ontlasting van de grote agglomeraties door de oprichting van secundaire kernen.

Als toepassing van dit voorbeeld zou men Nederland kunnen nemen waar in de omgeving van de randstad Holland belangrijke secundaire kernen zijn ontstaan. Maar zelfs ruimer genomen is de gehele Nederlandse kernpolitiek als een bewuste geografische

1. F. PERROUX, „La firme motrice dans la région...”, *i.a.p.*, blz. 262.

2. Zie o.m. J. PAELINCK, „Possibilisme et pôles de croissance...”, *i.a.p.*, blz. 190-191. L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance...”, *i.a.p.*, blz. 27-29.

3. L. E. DAVIN, „Conditions de croissance des économies régionales en état de suremplei”, *i.a.p.*, blz. 11. Zie ook L. H. KLAASSEN, W. C. KROFT, W. VAN LIEFLAND en D. ZUIDERHOEK, *Deventer, stad van 250.000 inwoners, wenselijkheden en mogelijkheden*, Deventer, 1959.

polarisatie te beschouwen. De kernen fungeren als steunpolen voor de achterop geraakte gebieden.

Alhoewel elke technische, inkomens- en/of psychologische polarisatie zich *ipso facto* voltrekt binnen een bepaalde ruimte, moet de geografische polarisatie, zoals hierboven bedoeld, duidelijk onderscheiden worden van de groeipoolvorming als zodanig. Zo heeft men in Nederland, in bepaalde kernen, benevens de geografische polarisatie, ook andere polarisatievormen kunnen waarnemen, vooral dan de psychologische polarisatie¹.

Welk polarisatiefenomeen nu de grootste effecten als gevolg heeft valt moeilijk uit te maken. L. E. Davin is in dit verband nochtans zeer formeel: „*Bien que les réactions des phénomènes de polarisation s'interpénètrent, les influences maxima sont exercées dans l'ordre de notre analyse: la technique, les revenus, la psychologie, les adaptations géographiques, en sorte que chacun de ces facteurs détermine les suivants plus qu'il n'est déterminé par eux*”². Op dit punt zal verder in deze studie teruggekomen worden bij de behandeling van het relatieve karakter van de groeipooltheorie.

1. J. PAELINCK, „Possibilisme et pôles de croissance...”, *t.a.p.*, blz. 186-187.

2. L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance...”, *t.a.p.*, blz. 31.

HOOFDSTUK II

DE GROEIPOOL EN DE POLARISATIE VAN DE RUIMTE

§ 1. DE VERBREIDING VAN DE GROEIPOOL

De groeipool presenteert zich in dubbele zin. De uitdeining van de eigenlijke groeipool is een eerste belangrijk punt, de vorming van de economische streek of gepolariseerde zone een tweede.

Wat betreft de uitdeining van de eigenlijke groeipool kan worden aangeknoopt met de in voorgaande paragraaf omschreven polarisatie-verschijnselen. Het ontstaan van elke nieuwe economische activiteit als gevolg van het inbrengen van een stuwend element is een vorm van propagatie. Belangrijk is echter het onderscheid tussen de ontwikkeling van een nieuwe groeipool en de uitbreiding van een bestaand economisch complex. In het eerste geval geschiedt de polarisatie in de diepte, in het tweede geval in de diepte en/of in de breedte.

Een voorbeeld van een nieuwe groeipool is het Brugse. Door welke polarisatievorm de stuwing nu ook is tot stand gekomen, tijdens de jongste jaren voltrekt zich in deze streek een interessant groeiproces en dit binnen een relatief beperkt gebied. Dit groeiproces kwam na korte tijd tot uiting in een intensivering van de inkomensstromen en in een verhoogde goederenomzet in allerlei branches van de tertiaire sector. In de tweede fase van het polarisatieproces ontstond zelfs een sterke aantrekkingskracht op de arbeidskrachten uit de omliggende gewesten. Deze aantrekkingskracht uitte zich zowel in het omslaan van de negatieve in positieve pendelsaldi als in het wisselen van de migratiebalans van uitwijkings- naar inwijkingsgebied. Er kan tevens vastgesteld worden dat zelfs een korte onderbreking in de toename van de tewerkstelling geen effect had op de verdere inwijking en de daarmee

samengaande bouwactiviteit en huurprijsvorming op de woningmarkt.

De groei van de Noordfranse agglomeratie is een typisch voorbeeld van de uitbreiding van een bestaand complex. Het staat wel vast dat de uitbreiding van de Noordfranse agglomeratie vanaf het laatste kwart van de 19e eeuw veeleer geschiedde door schaalvergroting dan door het effect van nieuwe creaties. Vanaf de jongste eeuwwisseling zijn trouwens duidelijk de tekenen van een diepte-polarisatie waar te nemen¹; deze verschijnselen gingen gepaard met een ruimtelijke ontluiking van de groeipool in de vorm van satelliet-kernen. Gezien de krapte op de plaatselijke arbeidsmarkt en de reserve aan arbeidskrachten in West-Vlaanderen enerzijds, en de steenkoolontginning ten zuiden van Rijsel anderzijds, heeft deze satelliet-vorming geen concentrische figuratie kunnen aannemen. De excentrische krachten waren zo groot dat tegen alle economische logica van deze tijdsperiode een lineaire agglomeratie is ontstaan.

Een typisch voorbeeld van polarisatie in de diepte in België is ongetwijfeld de groei en de steeds verder gaande aantrekkingskracht van de Antwerpse agglomeratie.

Bij de bespreking van de polarisatieverschijnselen werd reeds de rol onderstreept van de welvaartsorganismen als psychologische polarisatievorm. Van niet minder belang is de doeltreffende werking van een welvaartsorganisme ten aanzien van de normale ontplooiing van het groeiproces van de ontwikkelingspool. Bij elk groeiproces duiken immers bepaalde knelpunten op. Deze kunnen van infrastructurele, publieke, sociale, cultuur-technische of van meer algemene aard zijn.

Nemen we enkel één geval uit het Brugse als voorbeeld. In 1960 nam de A.G. Siemens de beslissing een vrij belangrijke dochtermaatschappij op te richten te Oostkamp langs de autosnelweg Brussel-Oostende. Onmiddellijk na de bekendmaking had deze vestiging in het Brugse een weerslag op de afdelingskeuze van de schoolbevolking van het technisch onderwijs; de belangstelling voor de elektro-technische afdelingen was zo groot dat de traditionele branches zelfs door de jongeren verwaarloosd werden.

De gevolgen op de arbeidsmarkt van deze psychologische reactie

1. R. FRUIT, „Les effets de la croissance d'un pôle sur l'environnement", *Revue Economique*, nr. 3, 1960, blz. 358.

van de lokale bevolking waren niet alleen gevaarlijk voor de bestaande bedrijven van de groeipool, doch ook voor het Siemens-bedrijf zelf, omdat de elektro-technisch geschoolden aldaar slechts een onderdeel vertegenwoordigen van het totaal aantal geschoolden. Doortastende voorlichting van de publieke opinie en oriëntatie van de toekomstige geschoolden door het welvaartsorganisme was hier geboden teneinde een later te verwachten knelpunt van de baan te ruimen. Zo zijn nog meerdere andere voorbeelden aan te halen, die zonder onmiddellijk ingrijpen zeker een knelpunt in het groeiproces van de pool waren geworden.

In het groeipoolproces is het wegruimen van de knelpunten zeker niet de enige taak van een welvaartsorganisme. Het behoort onder meer ook tot haar taken de bestaande groei te propageren via alle mogelijke communicatiemiddelen teneinde de in gang zijnde ontwikkeling verder te intensiveren.

Een belangrijk verschijnsel bij de verbreiding van de groeipool is het ontstaan van de economische streek of de gepolariseerde zone. De band tussen het functioneel concept en de ruimtelijke weerslag ligt o.m. vervat in de definities die F. Perroux en J. Boudeville geven voor het begrip „*espace polarisé*”¹.

In feite stemt dit concept grotelijks overeen met de notie „economische streek” die werd gedefinieerd in „*Structurele Werkloosheid*”². Binnen één streek bestaan er een of meerdere centra waar de regionale kengetallen hun hoogste (eventueel laagste) waarde bereiken. Verder van het centrum (centra) verwijderd bereiken deze kengetallen lagere (eventuele hogere) waarden. Aan de grens van de economische streek worden de afdalende (eventueel stijgende) lijnen gebroken en de waarden van de regionale kengetallen verlopen nu weer andersom, om hun hoogtepunt (eventueel

1. F. PERROUX, „Economic space...”, *t.a.p.*, blz. 89.

J. BOUDEVILLE, „L'économie régionale, espace opérationnel”, *Cahiers de l'Institut de Science Economique Appliquée*, nr. 69, série L, juni 1958, blz. 5. „Elle correspond à la notion de foyer de développement et aux lieux qui l'unissent à ses régions satellites. L'espace polarisé est ainsi un espace hétérogène dont les diverses parties sont complémentaires, mais entretiennent entre elles, et tout spécialement avec un pôle dominant, plus d'échanges qu'avec la région voisine”.

2. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *Structurele Werkloosheid*, vol. I, Leuven-Kortrijk, 1957, blz. 67. (1e ed.: Roeselare 1954). „Een streek, in de economische betekenis van het woord, is een locus van economische solidariteiten, d.w.z. een geografische eenheid met een eigen economische structuur en binnen dewelke de economische variabelen (tewerkstelling, inkomen, verbruik, sparen, investeren e.a.) in hoge mate op gelijke manier reageren of van elkaar afhankelijk zijn”.

dieptepunt) in een nieuw regionaal centrum te bereiken. De plaatsen waar deze plooiingen plaats grijpen, maken de grenslijn uit tussen twee economische streken¹.

Praktisch kunnen deze economische gewesten afgebakend worden op grond van indices zoals arbeidsmobiliteit, bevolkingsdensiteit, bevolkingsevolutie, verkeersintensiteiten (telefoon, publiek vervoer, private verkeersstromen), koopgewoonten² enz.

W. Leontief merkt op dat de moeilijkheden om streken duidelijk van elkaar af te lijnen analoog zijn met deze om bedrijfstakken van elkaar te onderscheiden³. Om streken te omlijnen wordt dan ook best gehandeld volgens een *heuristisch* principe, waaraan wij de naam hebben gegeven van het principe van de maximale plooiing⁴; de streek is een operationeel begrip.

De streekafbakening en de keuze van de te gebruiken indices hangt af van de aard van de doelstelling. Zo valt bijvoorbeeld de streekeenheid voor ruimtelijke ordening niet steeds samen met de streekeenheid voor economische programmatie. Deze laatste kan weer op een grotere schaal worden genomen dan de streekeenheden voor economische ontwikkeling. Bij de omlijning spelen niet in de eerste plaats economische, doch ook politieke motieven.

Een bijzonder vraagstuk dat zich stelt in de ruimtelijke ordening is of de streekeenheid moet gepolariseerd zijn of homogeen. De praktijk wijst uit dat deze discussie volledig theoretisch is. Voor het merendeel van de gewesten geschiedt de ruimtelijke ordening rond een kern en wordt aldus automatisch een gepolariseerde streek als streekeenheid aangeduid. In andere gevallen is deze indeling niet mogelijk, zoals bijvoorbeeld aan de Belgische kust; hier moet de streekaanleg gebeuren op basis van een homogene zone.

§ 2. GEVOLGEN VAN HET POLARISATIEPROCES

De tot dusver beschreven groeipoolvorming en ontplooiing beperken zich niet tot de polarisatie *sensu stricto* doch hebben ver-

1. In dit verband zie ook D. BOGUE, „Nodal versus homogeneous regions, and statistical techniques for measuring the influence of each”, *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, nr. 4, 1957, blz. 377-378.
2. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 66.
M. A. PIATIER, „L'attraction commerciale des villes”, *Revue Juridique et Economique du Sud-Ouest*, nr. 4, 1956.
3. W. LEONTIEF, *Studies in the structure of the American economy*, New York, 1953, blz. 94.
4. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 66.

streckende nevenverschijnselen. In het bijzonder kan de aandacht gevestigd worden op vier facetten :

- (a) de bevolkingsbeweging,
- (b) het urbanisatieproces en de agglomeratievorming,
- (c) het dualisme tussen de oude en de nieuwe structuur,
- (d) de diversiteit en de conjuncturele gevoeligheid van de gepolariseerde zone.

A. De bevolkingsbeweging

In de praktijk kan duidelijk een relatie vastgesteld worden tussen de demografische evolutie enerzijds en de verandering van de activiteitsgraad van een streek anderzijds. De vraag die zich hierbij stelt is of de demografische evolutie oorzaak of gevolg is van de toename of de afname van het aantal arbeidsplaatsen. Enerzijds kan de aanwezige bevolking, als potentieel afzetgebied en als bron van arbeidskrachten, een bepalend element zijn voor de aantrekkings van nieuwe activiteiten¹, anderzijds ondergaat de bevolkingsbeweging rechtstreeks de invloed van de economische toestand.

Dit vraagstuk kan beter benaderd worden na analyse van de componenten van de bevolkingsgroei. De bevolkingsbeweging is functie van twee duidelijk te onderscheiden delen, namelijk de natuurlijke en de migratorische beweging. Op korte termijn is de bevolkingsevolutie op basis van het natuurlijk proces eerder stabiel te noemen. Hetzelfde kan niet worden gezegd van de migratiebewegingen ; deze kunnen zelfs op korte termijn geaccentueerd of verzwakt worden. Er is immers in een streek een relatie vast te stellen tussen de groei (eventueel inkrimping) van de economische activiteiten en de migratiebewegingen, in deze zin dat deze laatste stromen functie zijn van de economische toestand². Dit leidt er toe te besluiten dat de bevolkingsgroei eerder als gevolg dan als

1. Het huidig industrialiseringsproces in West-Vlaanderen, in een periode van hoogconjunctuur, is gedeeltelijk te verklaren door de aanwezige arbeidsreserve. De invloed van de arbeidsreserve op de industrialisering is in Nederland eveneens duidelijk bewijsbaar. Daarentegen schrijft R. FRUIT, *t.a.p.*, blz. 355 : „On constate qu'entre la densité de population d'une région et sa croissance ultérieure il n'y a qu'une corrélation assez faible”.

2. Hier zij verwezen naar de vorming van de agglomeraties. Weliswaar gaat na zekere tijd de bevolkingsgrootte op zijn beurt als aantrekkingsfactor spelen. Op basis van hetgeen zich in Noord-Frankrijk heeft voltrokken schrijft R. FRUIT, *t.a.p.*, blz. 355 : „En réalité, il existe une relation d'interdépendance, mais la liaison est beaucoup moins forte dans le sens démographie-économie que dans l'autre”.

Zie ook N. VANHOVE, *t.a.p.*, blz. 111-114.

oorzaak van de industrialisering moet worden gezien. De auteurs die in de bevolkingsgroei een stimulans zien voor de economische ontwikkeling via de verhoging van het consumenten aantal, verliezen uit het oog dat niet het aantal verbruikers in de weegschaal doorweegt maar wel het totale volume van koopkrachtige vraag dat zij bezitten. Hoogstens kan aangenomen worden dat via overdracht van inkomens – o.m. werklozensteun, kinderbijlagen enz. – de koopkrachtige vraag kan toenemen en aldus een effect kan uitgaan uit de bevolkingsgroei op de verbruiksgoederennijverheid en de „agglomeratie-volgende” sectoren.

Wanneer men deze gedachtengang toepast op de groeipool, komt duidelijk aan het licht hoe de bevolkingsvestiging in de streek interne verschuivingen ondergaat¹ en de migratiestromen tussen de gepolariseerde zone en de andere streken worden gevoed of geremd. Deze laatste gaan zich uiten in de leeftijdsopbouw van de bevolking, daar in een migratieproces vooral de jong actieven zijn betrokken, en in haar sociale structuur. De veranderingen die de sociale structuur ondergaat zijn merkbaar wanneer zich in een agrarisch of semi-industrieel gebied een intens industrialiseringsproces voltrekt.

Het bevolkingsproces heeft echter een cumulatief effect. Aansluitend op de paragraaf gewijd aan de inkomenspolarisatie is het vooral belangrijk te weten in welke mate de inkomens doorstromen en aldus additionele arbeidsplaatsen scheppen. Op grond van enkele studies terzake is men geneigd de werkgelegenheidsmultiplator minimaal op 2 te stellen².

B. Het urbanisatieproces en de agglomeratievorming

De bevolkingsverschuivingen die zich als gevolg van het groeipoolproces voordoen komen tot uiting in een verhoogde urbanisatiegraad van de gepolariseerde zone³. De urbanisatiegraad behoort

1. J. MAIRE en R. GENDARME, *l.a.p.*, blz. 95.

2. Zie o.m. : C. DE GALAN en M. C. VERBURG, „De betekenis van regionale rekeningen voor onderzoek en beleid”, *Economisch-Statistische Berichten*, nr. 2.276, 1961, blz. 257. G. E. THOMPSON, „An investigation of the local employment multiplier”, *The Review of Economics and Statistics*, nr. 1, 1959, blz. 61. Zie ook de berekening van het verzorgend deel in de totale tewerkstelling op grond van de methode van de minimum requirement van R. BULTYNCK en W. VAN MERHAEGE, *Kenmerken en groeikansen van de Gentse economie*, Gent, 1962, blz. 244-245.

3. L. C. COSTA, „L'espace structuré dans le développement”, *Développement et Civilisations*, nr. 5, 1961, blz. 40-41.

tot een van de meest zichtbare elementen van economische streekverschillen¹.

Buiten de hoge densiteit in de gepolariseerde zone, valt het ook op dat de nederzettingpunten bij het groeipoolproces niet volledig willekeurig tot ontwikkeling komen. De keuze valt vooral op de groeipool of op plaatsen die via het publiek vervoer een gemakkelijke verbinding met de ontwikkelingskern toelaten. Alleen een tekort aan bouwmogelijkheden om fysische redenen of economische motieven – o.m. te hoge grondprijzen – doen de bevolking vaak afzien van een vestiging op de gunstigste plaats.

Een gevolg van de normale gang van zaken is het ontstaan van een verhoogde verkeersdrukte tussen de residentiële kernen en de groeipool. Steeds in dezelfde gedachtengang ontstaan in de kernen de publieke behoeften zoals onderwijsinrichtingen, medische inrichtingen, sociaal-culturele inrichtingen, publiek vervoer, enz. of zij nemen toe.

De bevolkingsaccumulatie in de ontwikkelingskern kan, op voorwaarde dat het groeipoolproces een voldoende ruime expansiebasis bezit, na zekere tijd leiden tot het ontstaan van een agglomeratie.

Of nu een gematigde urbanisatie van een streek moet verkozen worden boven een sterk doorgedreven agglomeratievorming, is een probleem dat ligt op het nationaal-economisch niveau. Het antwoord op deze vraag is van velerlei omstandigheden afhankelijk. Een agglomeratie biedt zekere voordelen zoals *external economies*, meer optimaal gebruik van de sociale voorzieningen, beter bodemrendement, enz. Doch zodra een stad een bepaalde grootte gaat overschrijden, stijgen de kosten per hoofd meer dan proportioneel, een argument dat ten voordele van een eventuele decentralisatie wordt gehanteerd².

Op het zuiver theoretisch vlak zouden stijgende kosten bij verdere agglomeratievorming geen vraagstuk vormen. De stijgende uitgaven zouden zich immers omzetten in stijgende belastingsdruk, waardoor een deconcentrerende tendens zou ontstaan in de half-

1. Zie o.m. J. FULENCE, „Factors influencing state per capita income differentials”, *The Southern Economic Journal*, Vol. 16, 1950, blz. 259.

2. Zie o.m.: P. STONE, „The economics of housing and urban development”, *Journal of the Royal Statistical Society*, nr. 4, 1959. J. M. ALBERTINI, „Options pour une méthode d'aménagement...”, *t.a.p.*, blz. 39. C. VAN DEN BERG, *De structuur van de gemeentelijke uitgaven*, Leiden, 1956. J. F. GRAVIER, *t.a.p.*, blz. 192-193. P. PINCHEMEL, A. VAKILI en J. GOZZI, *Niveaux optima des villes*, Lille, 1959, blz. 75-84.

lange periode. In de praktijk valt echter waar te nemen dat deze omzetting niet gebeurt en aldus ook het automatisch afremsysteem op de overdreven concentratie niet speelt: differentiële subsidieverlening vanwege de centrale overheid en oogluikend dulden van deficiten in de begrotingen zijn de meest voorkomende vormen die de verdere, vaak sterk oneconomische, concentratie in de hand werken¹.

Na deze randbeschouwing past het nog even stil te staan bij de agglomeratieve krachten welke in het bewoningsspatroon aanwezig zijn. Na korte tijd van agglomeratievormende vestigingen komen snel de agglomeratievolgende vestigingen. Wanneer beide een bepaalde graad van ontwikkeling hebben bereikt, begint een onderlinge ondersteuning tussen beide soorten agglomererende krachten te ontstaan. Hierbij mag niet uit het oog verloren worden, dat de distributie- en dienstensectoren niet zonder enig onderscheid mogen gerangschikt worden onder de agglomeratievolgende sector; de rol die de tertiaire sector vervult in de toeristische streken wijst voldoende uit dat hier omzichtigheid bij de classificatie is geboden.

Een belangrijke agglomererende factor, die echter wel automatisch de concentratie zal bevorderen, zelfs los van de toename van de koopkrachtige vraag in een kern, is de differentiële uitrusting van de gewesten inzake infrastructuur en comfort; het is duidelijk dat door de steeds stijgende technische vernieuwingen in de gemeenschapsuitrusting de hierdoor ontstane krachtvelden in de toekomst nog aan belangstelling zullen winnen².

C. Het dualisme tussen de oude en de nieuwe structuur

Een van de gevolgen van het groeipoolproces zijn de veranderingen in de sociale structuur van de bevolking. Maar de effecten liggen niet alleen bij de bevolking, de gehele economische structuur wordt bij de evolutie betrokken, omdat de inplanting van een nieuwe firma of de ontplooiing van een nieuwe activiteit in een streek niet neutraal kan zijn ten opzichte van de gevestigde firma's en activiteiten. Dit probleem doet zich niet alleen voor tussen de

1. O. VANNESTE, „De onderneming en het regionaal overheidsbeleid“, *Onze ondernemingen in de economische groei*, Brussel, 1963, blz. 356.

2. Zie o.m. de onuitgegeven resultaten van een sociografisch onderzoek uitgevoerd bij de verstedelijkte bevolking in West-Vlaanderen; *Enquête W.E.S.* o.l.v. M. ZWAENEPOEL.

landbouwsector en de secundaire sector, doch evenzeer tussen de industriële branches onderling.

Van iedere nieuwe firma, van elke nieuwe industrie, gaat in de eerste plaats een vraag uit naar produktiefactoren. Aangezien de kapitaalfactor niet regionaal gebonden is, accentueert de mededinging zich op de produktiefactoren natuur en vooral arbeid. De concurrentie tussen de primaire en de secundaire sector omwille van de ondeelbaarheid van de bodem is hiervan een treffend bewijs.

Vooraf dient echter een onderscheid gemaakt tussen een toestand van ondertewerkstelling en een toestand van volledige tewerkstelling. In het eerste geval laat de vergrote vraag naar arbeidskrachten, althans in de beginperiode, zich niet merkbaar voelen bij de andere ondernemingen. Voor de streek is het eindresultaat een vergrote inkomensstroom. Geheel anders zijn echter de gevolgen wanneer een gelijkaardig proces zich voordoet in een streek zonder arbeidsreserve. De groei van de nieuwe firma's kan, zonder toevloeiing van arbeidskrachten van buiten uit, slechts geschieden ten nadele van bestaande ondernemingen en gevestigde bedrijfstakken. Als gevolg daarvan zet zich de gehele loonstructuur in beweging. Het eindresultaat van de economische groei in de streek is een saldo van de toeneming van het regionaal produkt in nieuwe en bestaande ondernemingen en de vermindering van het regionaal produkt als gevolg van het verdwijnen van sommige activiteiten¹.

De inframarginale ondernemingen, de stagnerende sectoren en de eerder arbeidsintensieve industriebranches zien hun arbeidspotentieel afvloeien naar de nieuwe vestigingen. Het loonpeil ligt in de groeitakken over het algemeen niet alleen iets hoger, maar een nieuwe firma oefent doorgaans ook een zeer sterke attractie uit op de jonge arbeider. R. Goetz-Girey typeert dit zeer juist waar hij schrijft „*Le 'standing' d'un ouvrier est en fait le standing de sa firme*”².

Alhoewel later uitvoerig zal worden ingegaan op het relatief karakter van het groeipoolproces, wordt het nu ook duidelijk dat economische groei in een eerder dunbevolkte streek mogelijk is,

1. Zie ook F. PERROUX, „Note sur la notion de pôle de croissance”, *t.a.p.*, blz. 312.

2. R. GOETZ-GIREY, *t.a.p.*, blz. 13.

niet als gevolg van een polarisatieproces, doch door inbreng van nieuwe activiteiten ten koste van de bestaande¹.

Dit alles moge voldoende illustreren hoe in een streek het belang van een gemeenschap in strijd komt met enkele particuliere belangengroepen. Het werkelijke conflict bij het ten uitvoer brengen van regionale plannen ligt, zoals J. Milhau het uitdrukt, in „de vrees voor het nieuwe”² en de machtsposities van het bestaande.

Deze dualiteit in het groeipoolproces komt uiteindelijk de groei ten goede. Zij vormt een stimulans voor vernieuwing, ook in de bestaande en vaak verstarde structuren. Zij verhoogt de regionale welvaart, verbreekt de verouderde gewoonten en schept een vooruitstrevende mentaliteit bij de bevolking.

Tenslotte dient nog aangestipt dat de tot dusver beschreven dualiteit tussen de ondernemingen en de industriebranches zich ook kan voordoen tussen de groeipolen onderling. Het is duidelijk dat het groeiritm van groeipool A zeer sterk de inwendige krachten van een nabijgelegen groeipool B kan in beweging brengen.

D. De diversiteit en de conjuncturele gevoeligheid van de gepolariseerde zone

Op grond van de polarisatie zou men kunnen verwachten dat de economische structuur van de streek een grotere diversiteit gaat vertonen. Deze hypothese is logisch en juist waar het niet een technische polarisatie betreft van intra-sectoriële aard zoals bijvoorbeeld de verticale integratie in de textielnijverheid.

Benevens de mogelijkheid van een groter aantal bindingen biedt een gediversifieerde economische structuur het voordeel dat de conjunctuurgevoeligheid van de werkgelegenheid afneemt.

Doch indien de groeipoolvorming zich hoofdzakelijk binnen één branche of tussen in concurrentie staande branches qua afzet voltrekt, of indien de stuwing praktisch uitsluitend bij één branche berust, dan wordt daarentegen het werkgelegenheidsniveau aan sterkere conjuncturele fluctuaties en structurele veranderingen blootgesteld.

Dit alles geeft een andere kijk op de bewering als zou de polarisatie per se leiden tot een meer gediversifieerde structuur en een

1. W. A. LEWIS, *The theory of economic growth*, London, 1955, blz. 84-90.

2. J. MILHAU, „Problèmes de l'élaboration et de l'exécution des plans régionaux”, *Journal Officiel*, 26-4-1960.

geringere conjunctuurgevoeligheid van de gepolariseerde zone. De diversificatie van de economische structuur kan ook niet een doelstelling van de polarisatie heten; hoge technische polarisatie kan zelfs tegenstrijdig zijn met de wenselijkheid van diversificatie.

§ 3. DYNAMICA VAN DE GROEIPOOL

Gedurende lange tijd was de steenkoolwinning een bijzonder sterk stuwend element voor een streek. Op basis van het effect van de transportkosten – en met nadruk dient hier de theorie van A. Weber onderlijnd – vestigden zich de metallurgie en andere steenkool- of steenkoolderivatenbehoevende nijverheden op de vindplaats van steenkool. Als gevolg van dit industrialiseringsproces nam de bevolking sterk toe en ontstonden eveneens allerlei stuwende (voedingsnijverheid) en verzorgende bedrijven. In de Westeuropese landen zijn meerdere voorbeelden van dit type ge-industrialiseerde gebieden aan te treffen.

Andere industriegebieden, met een sprekend verleden, hebben hun markante ontwikkeling te danken aan de textielnijverheid. Intra-sectoriële technische bindingen, inkomens- en psychologische polarisatie gaven bedoelde streken eigen kenmerken en uitzicht.

Meerdere traditionele zware industrie- en textielgebieden hebben thans te kampen met structurele problemen of kunnen het heersende groeiritme niet volgen. De verschuivingen in de vraag en in het aanbod liggen aan de basis van deze verschijnselen; speciaal kan hier gedacht worden aan technische vernieuwingen, nieuwe vindplaatsen van grondstoffen, andere bevoorradingswijzen, substitutiemogelijkheden inzake grondstoffen, verschuivingen in de wereldvraag naar bepaalde produkten door het op gang komen van een eigen industrie in de ontwikkelingslanden, enz.

Sommige traditionele industriegebieden hebben nochtans hun oorspronkelijke vitaliteit weten te behouden, ofwel door de opkomst van nieuwe stuwende elementen – geheel of gedeeltelijk gebaseerd op de oude structuur – ofwel door een voldoende aanpassingsvermogen aan de veranderende behoeften en techniek van de evoluerende maatschappij. De groei die in de jongste jaren in het Limburgse mijngebied is ontstaan door toevoeging van auto- en elektro-technische nijverheid is een typisch voorbeeld van het eerste geval. De opkomst van de tapijtnijverheid als nieuwe en

veredelde textielnijverheid in het Kortrijkse is een voorbeeld van het tweede type.

Niet zelden is het zelfs gebeurd dat de opkomst van een nieuwe groeitak in een geëvolueerde industriële streek sommige oudere takken, om allerlei factoren, in het verweer heeft gesteld en uiteindelijk soms resulteerde in een gedeeltelijke emigratie van deze laatste. In het verre verleden is de kantnijverheid een typisch voorbeeld van een bedrijfstak die uitweek door de opkomst van meer rendabele produkties uit het centrum van ons land. Een recent voorbeeld is onder meer het moeilijk samengaan van de textiel-industrie en de elektronische industrie te Massachusetts in de U.S.A.

Hieruit blijkt hoe de polariserende kracht van het motorische element van de groeipool tijdsgebonden is en vluchtig kan zijn. In het kader van de economische vooruitgang is niet alleen een afvloeiing waar te nemen van de primaire sector naar de secundaire, die op zijn beurt wordt gevolgd door een relatief snellere ontwikkeling van de tertiaire sector¹, maar binnen elke sector ziet men de oorspronkelijke groeitakken langzaam op het achterplan geraken en zodoende de plaats innemen in de rij der stagnerende en kwijnende takken².

Zonder de nodige dynamica in het stuwend element wordt een effectieve groeipool een historische groeipool met een verstarde economische en financiële structuur, alsmede met een eigen specifieke mentaliteit. Vandaar de moeilijkheden die in de traditionele industriegebieden worden ondervonden om een gewenste reconversie te bewerkstelligen. Zeer belangrijk is in dit verband de invloed die van de research-laboratoria, al of niet behorende tot de lokale ondernemingen, kan uitgaan. Hun vernieuwende kracht kan aan het groeipoolproces een meer bestendig karakter bezorgen.

Een gelijksoortige rol kan eveneens een welvaartsorganisme vervullen door het aangeven van een te volgen gedragslijn, door het leggen van contacten, het creëren van ontwikkelingsinstrumenten en het aanduiden en exploiteren van aanwezige groeikrachten. Het is dan ook niet te verwonderen dat een welvaartsorganisme vaak moet ingaan tegen de posities van de gevestigde belangen en tegen sterk verspreide tradities in een streek. Alleen massale voor-

1. C. CLARK, *The conditions of economic progress*, New York, 1957.

2. H. PERLOFF, E. DUNN, E. LAMPARD en R. MUTH, *Regions, resources and economic growth*, Baltimore, 1960.

lichting kan hier een oplossing geven aan dit netelige vraagstuk.

Kan men de dynamica van het stuwend element zeer goed waarnemen en ook verklaren, dan zijn er evenwel een drietal factoren te onderlijnen die op een bijzondere wijze de dynamica van het stuwend element hebben beïnvloed en vergroot.

In de eerste plaats is daar de massale toename van de mobiliteit en van de diversiteit van de energiebronnen. Zonder deze verhoogde mobiliteit zou zeker het dynamisch element in de economie aan veel beperkingen onderhevig zijn. De diversificatie heeft verder toegelaten het substitutiebeginsel in de energiebevoorrading te berekenen en meteen een aantal voorheen gesloten sectoren en ruimten open te stellen.

Als tweede element dient de afnemende betekenis van de transportkosten als rem in de produktie te worden belicht.

Tenslotte gaat het internationaal handelspatroon van de ontwikkelingslanden meer en meer een andere richting uit. G. Declercq typeerde zeer duidelijk dit verschijnsel: „Of wij het willen of niet, de onderontwikkelde landen zullen ons de voortbrengselen van hun jonge industrie verkopen, omdat wij, of deze landen het willen of niet, de producenten zijn van de outillage, de machines en de krachtcentrales die de grondslagen zijn van hun veelal ambitieuze ontwikkelingsplannen”¹.

§ 4. DE GROEIPOOL EN DE VESTIGINGSTHEORIE

Tot voor kort steunde de wetenschappelijke keuze van de vestigingsplaats – voor zover geen speciale elementen aan de basis lagen – hoofdzakelijk en praktisch uitsluitend op drie factoren: de arbeidskosten, de transportkosten van grondstoffen en eindprodukten en de energiekosten. A. Weber rekende deze factoren – en hij hechte vooral veel belang aan de eerste twee – tot de algemene standplaatsfactoren². Het zijn deze factoren die bij de vestigingskeuze voor elke industrie van betekenis zijn en meteen de regionale spreiding van de industrie bepalen. Ook bij een econoomist van latere datum zoals E. M. Hoover komen dezelfde factoren (*trans-*

1. G. DECLERCQ, „West-Vlaanderens grote voltige”, *West-Vlaanderen Werkt*, nr. 2, 1961, blz. 44.

2. A. WEBER, *Ueber den Standort der Industrien. Reine Theorie des Standorts*, Tübingen, 1909.

fer costs en *processing costs*), weliswaar in een min of meer gevarieerde vorm, opnieuw sterk naar voren¹.

Geplaatst in de tijdsomstandigheden van het begin van de 20e eeuw en rekening houdend met de toenmalige stand inzake het economisch denken, was de Weberiaanse theorie op zichzelf baanbrekend². Dit leidt misschien tot de vraag of deze theorie thans niet meer opgaat. Het zou zeker verkeerd zijn de Weberiaanse theorie als voorbijgestreefd te beschouwen. Toch heeft de vestigingsleer sindsdien ongetwijfeld enige evolutie doorgemaakt; de theorie werd enerzijds aangevuld, en anderzijds werd de invloed van technische vernieuwingen in de vestigingsleer geïntegreerd³.

Welke is de huidige betekenis van de primaire vestigingsfactoren in vergelijking met die van een halve eeuw geleden?

Inzake de transportkosten is het daartoe nodig voor elk productieproces te weten welke het aandeel van deze kosten is in de toegevoegde waarde in het verleden en in het heden. Voor het verleden en eveneens voor het heden ontbreekt het ons aan juiste modellen om deze verschuivingen aan te geven. Wel kunnen enkele punten aangehaald worden die van invloed zijn op de betekenis van de transportkosten. Allereerst is daar de relatieve daling van de transportkosten als gevolg van de grotere productiecapaciteit, de toegenomen diversificatie en concurrentie, en de grotere uniformiteit en kwaliteit van de transportmiddelen. Ten tweede wordt thans aan de grondstoffen een grotere hoeveelheid arbeid en kapitaal toegevoegd dan een halve eeuw terug, waardoor het eindprodukt in waarde is toegenomen en de transportkosten een relatief klein aandeel zijn gaan vormen in de toegevoegde waarde. Ten-

1. E. M. HOOVER, *The location of economic activity*, New York, 1948.

2. E. SALIN, „Auf der Suche nach dem Standort der Zeit. Alfred Weber zum Gedächtnis“, *Kyklos*, nr. 3, 1958.

3. P. OLYSLAGER, *De localisering der Belgische nijverheid*, Antwerpen, 1947, Zie ook: E. R. BAUMGART, *Der Einfluss von Strukturveränderungen auf die Entwicklung der Nordrhein-Westfälischen Industrie seit 1950*, Berlin, 1965, blz. 54. „Ein wesentlicher Teil der heutigen Standortverteilung der West-deutschen Industrie ist das Ergebnis historischer Ursachen, die ehemals mehr oder weniger zwingend wirkten, deren standortbildende Kraft seither aber von den technischen und ökonomischen Fortschritten in der Raumüberwindung erheblich verändert worden ist und ständig weiter verändert wird. Dadurch ist heute die Mobilität der Produktionsfaktoren im Vergleich zu früheren Jahren nicht unwesentlich erhöht worden. Aber nicht nur die Kostenentwicklung, sondern auch die immer differenzierter werdenden Produktionsmethoden und die gleichfalls zunehmende Konsumdifferenzierung verstärkt die Neigung zu Standortveränderungen noch weiter. Strukturwandlungen aller Art sind in unserer Zeit die selbstverständlich gewordene Begleiterscheinung eines gesunden wirtschaftlichen Wachstums geworden.“

slotte heeft de evolutie in de wereldhandel en de vergroting van de produktie-eenheden het afzetpatroon een meer universeel karakter gegeven en de keuze van de vestigingsplaats op basis van de transportkosten moeilijker gemaakt. Dit alles neemt weliswaar niet weg dat de transportkosten een grote betekenis hebben behouden in bepaalde produktieprocessen¹.

Het spelen van de wet van de nivellering van het grensnut van de produktiefactoren en het verzwakken van de regionale loonverschillen binnen elk ontwikkeld land, hebben ertoe bijgedragen dat ook de arbeidskosten aan invloed hebben ingeboet. Thans worden eveneens grotere kwalitatieve eisen aan de factor arbeid gesteld.

Ten aanzien van de energiekosten kan gesteld worden dat de energie op heden niet alleen in een meer gevarieerde vorm aanwezig is (thermo-elektriciteit, hydro-elektriciteit, petroleum, natuurgas en kernenergie), maar dat tevens de mobiliteit van de energie-soorten zich bijzonder snel ontwikkelt. Dit heeft de mogelijkheden van industriespreiding gevoelig vergroot en meteen de rol van de energie als lokalisatiefactor verminderd.

Door de hierboven opgesomde verschuivingen is dan ook de repercussie van de vestiging op de kostprijs van de produktie voor een groot aantal bedrijfstakken verminderd. Een typisch voorbeeld is hier het resultaat van de uitvoerige berekeningen van het *Nederlands Economisch Instituut* (Rotterdam) naar de kostenverschillen bij de vestiging in Nederland van een middelgroot bedrijf dat stalen ramen en deuren vervaardigt. De studie wees uit dat voor alle onderzochte vestigingsplaatsen de kostenafwijking niet meer dan + 1,5 % of - 1,5 % bedroeg tegenover het landelijk gemiddelde².

Voor andere bedrijfstakken blijven echter de transportkosten gebiedende factoren bij de vestiging. Nieuwe elementen, met gevolgen voor het totale volume van de transportkosten, kunnen hier zelfs nog belangrijke vestigingsverschuivingen met zich mede bren-

1. W. ISARD maakt hierbij gebruik van het begrip *distance input* („The general theory of location and space-economy”, *The Quarterly Journal of Economics*, nr. 4, 1949, blz. 486), d.i. de hoeveelheid produktiefactoren die moet worden ingezet om een gewichtseenheid - grondstof of afgewerkt produkt - over een afstandseenheid te verplaatsen.

2. L. H. KLAASSEN, *i.a.p.*, blz. 7.

Zie ook W. F. LUTTRELL, *Factory location and industrial movement*, London, 1962. Naar de vaststelling van deze auteur is circa 2/3 van de Britse industrie *foot loose*.

gen. Hier kan worden verwezen naar de verschuiving van de staal-industrie naar de kusthavens (Gent, Duinkerke, Milford, Genua, Bari, Wilhelmshafen, IJmuiden e.a.)¹.

Een analyse van de diverse bedrijfstakken laat echter toe vast te stellen dat het merendeel onder hen een grotere vrijheid heeft verkregen tegenover de primaire vestigingsfactoren. De inplanting van vele ondernemingen kan trouwens niet alleen verklaard worden op basis van de primaire vestigingselementen. De vraag stelt zich welke factoren er in stijgende mate zijn bijgekomen.

In de eerste plaats dient onderstreept te worden dat de vestiging van een nieuwe onderneming slechts in een deel van de gevallen het resultaat is van een scherpe calculatie. G. Williams schrijft terecht dat de man die een nieuw idee heeft met de verwezenlijking daarvan zal beginnen op de plaats waar hij is, als het maar geen totaal ongeschikt oord is². De lokalisatie van een onderneming is dikwijls het gevolg van een complex van toevallige omstandigheden, die de beslissing in de ene of andere richting doet vallen³. Ook in West-Vlaanderen kunnen grote ondernemingen geciteerd worden waarvan de vestiging tot stand kwam op basis van de toevallige woonplaats van de initiatiefnemer. De gehechtheid aan eigen streek – in feite een extra-economisch element – mag in sommige gevallen niet worden verwaarloosd⁴.

In de gevallen waarvan de inplanting het gevolg is van een economische calculus zijn ook nieuwe elementen naar voren getreden. Zo is gedurende een periode van spanning op de arbeidsmarkt de beschikbaarheid over arbeidskrachten een grotere rol gaan vervullen⁵. De schaarste aan arbeidskrachten kan in een streek ontstaan door een supplementaire vraag naar arbeidskrachten in een periode van hoogconjunctuur of door een daling van het aanbod wegens verouderingsverschijnselen en/of emigratie van de bevolking. In het eerste geval zal het effect van een schaarste op de arbeidsmarkt slechts gering zijn daar het verschijnsel een tijdelijk karakter vertoont. In het tweede geval zal het effect vrij

1. W.E.R., *West-Vlaanderen, zee provincie*, Brugge, 1957, blz. 16.

R. DE BACKER, *Economische overwegingen bij een optimale lokalisatie van de uitbreiding der Belgische staalnijverheid*, Gent, 1960, blz. 4-5.

2. G. WILLIAMS, *Economics of everyday life*, Pelican, 1950, blz. 79.

3. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *i.a.p.*, blz. 89.

4. F. J. DE JONG en H. RIJKEN VAN OLST, *Economische aspecten van de ontwikkeling van het Noorden*, Groningen, 1959, blz. 11.

5. N. VANHOVE, *i.a.p.*, blz. 96-99.

scherp zijn en zelfs de bestaande nijverheid tot een verplaatsing doen beslissen. Vooral het ontstaan van een cumulatief effect in het laatste geval is gevaarlijk voor een streek.

Van veel meer betekenis echter ter verklaring van het huidige vestigingspatroon zijn de zogenaamde secundaire vestigingsfactoren die vooral in de agglomeraties zijn terug te vinden¹. Het begrip „agglomeratie” moet echter ruimer opgevat worden dan de „agglomeratie-factoren” van A. Weber; ook de eigenlijke draagkracht van het begrip in het spel van de vestigingselementen mag niet Weberiaans worden genomen.

Tot de eigenlijke secundaire vestigingsfactoren behoren: (a) een uitgebreide arbeidsmarkt, voorzien van allerlei gespecialiseerde krachten, (b) een industriële sfeer en de nabijheid van andere ondernemingen, (c) een aangenaam woonklimaat, speciaal vanuit onderwijs-, cultureel- en verzorgingsoogpunt, (d) een koopkrachtige vraag en contact met de consument, (e) een goede infrastructuur en transportfaciliteiten, (f) aanwezigheid van toeleverings- en afnemersbedrijven, (g) aanwezigheid van hulp- en nevenbedrijven².

Uit deze opsomming kan reeds duidelijk afgeleid worden dat de effecten van de secundaire vestigingsfactoren niet enkel spelen in de zogenaamde grote agglomeraties. Ook in kleine agglomeraties kunnen de basiselementen aanwezig zijn. Alhoewel hier overwegend aan agglomeraties van 100.000 inwoners wordt gedacht, kan het zijn dat een kleine stad van 10 à 20.000 inwoners eveneens de nodige elementen bezit; hiertoe is het dan echter noodzakelijk dat zij beschikt over een ruim achterland en een uitgebouwd verzorgingsnet.

In de jongste jaren hebben vele auteurs elementen toegevoegd aan de eerder klassiek geworden vestigingsfactoren. Zo rekent J. Labasse eveneens de technische solidariteit die tussen een aantal industrietakken bestaat tot de belangrijke vestigingsfactoren³. G. Logie had vroeger reeds een belangwekkend onderzoek gedaan naar deze gebondenheid in Groot-Brittannië⁴. Op een totaal van 170 industrietakken bleek echter slechts in 25 gevallen de inter-

1. L. H. KLAASSEN, *t.a.p.*, blz. 8.

2. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 90.

3. J. LABASSE, *La planification régionale et l'organisation de l'espace*, Paris, 1960, blz. 47.

4. G. LOGIE, *Industry in towns*, London, 1952, blz. 30-33.

dependentie van de bedrijfstakken als een vestigingsfactor te mogen beschouwd worden ; voor slechts 4 bedrijfstakken is volgens G. Logie de interdependentie als enig vestigingselement te nemen, namelijk voor drukinkt, jutezakken, verkoperen en kurkprodukten. De 21 bedrijfstakken met de technische solidariteit als vestigingsfactor zijn : flessen, cokesovens, methylalcohol, gelatine, staalpletterijen, ijzer- en staaovens, zinkbedrijven, scheepswerven, bedrijven voor de vervaardiging van bouten, moeren en schroeven, metalen vaten, katoenspinnerijen, katoenweverijen, bedrijven voor de afwerking van textielprodukten, leerlooierijen, lederafwerkingsbedrijven, suikerproductie, papierfabriek, verwerking van oud papier en elektriciteit.

In dezelfde optiek maakt L. H. Klaassen bij de vestigingseisen van arbeids-intensieve bedrijfstakken een onderscheid tussen de externe en interne structuur¹. Terzake spreekt hij van macro- en micro-vestigingseisen. Hierbij maakt hij gebruik van de elementen die een *input-output* tabel kan bieden. De interne structuur heeft betrekking op de samenstelling van de toegevoegde waarde. Onder externe structuur verstaat deze auteur de technische relaties tussen industrietak A en de overige industrietakken en/of de eindvraag. Hij onderscheidt hierbij twee categorieën externe relaties : de *output*- en de *input*bindingen.

Toegepast op de industrietak elektronische onderdelen in de U.S.A. stelt L. H. Klaassen drie macro-vestigingseisen voorop :

- aangezien deze industrietak zowel inzake inzet als uitzet sterke relaties vertoont met andere industrietakken, is de vestiging in een gebied met een rijk gedifferentieerde structuur wenselijk ;
- bijzondere aandacht dient gegeven aan de aanwezigheid van de industrietak radio, televisie en communicatie-uitrusting ;
- tenslotte is de omvang van de eindvraag in het vestigingsgebied niet zonder belang.

Na confrontatie met de reële toestand wordt enkel deze laatste factor in aanmerking genomen. Wel dient rekening gehouden te worden met het feit dat de micro-vestigingsfactoren buiten beschouwing werden gelaten.

J. Maire en R. Gendarme hebben vooral de inhoud van het begrip „annexe-industrieën” omschreven : „*Ces industries annexes*

1. L. H. KLAASSEN, *Standardized analysis of locational requirements of labor-oriented growth industries*, Rotterdam, 1965, blz. 14-24.

*sont, soit des entreprises complémentaires, soit des entreprises permettant le finissage des produits ou s'occupant de l'entretien ou de la réparation du matériel. Sur les pôles de développement, ces industries sont nombreuses; on peut citer l'importance de l'industrie des métaux sur Lille-Roubaix-Tourcoing et également celle de la construction ou réparation de moteurs électriques sur cette zone. La présence d'industries annexes a une répercussion sur le prix de revient d'une usine..."*¹.

Hierin ligt ook de oorzaak waarom de agglomeraties en de groei-polen de neiging hebben steeds groter te worden. De ondernemingen die zich in of nabij een agglomeratie of een groei-pool vestigen, genieten bepaalde voordelen zonder hier tegenover een adequate tegenprestatie te moeten stellen. Naarmate de agglomeratie uitbreidt groeit het verschil aan tussen de particuliere en de sociale kosten, waardoor een onrechtstreekse subsidiëring aan de concentratie ontstaat. Deze subsidiëring kan in den beginne vanuit nationaal-economisch standpunt verantwoord worden; haar volume groeit echter zeer snel aan, om spoedig een verliespost te worden, wat de noodzaak medebrengt haar in omvang en tijd te beperken.

In hoever kunnen deze secundaire vestigingsfactoren aangeduid worden met het begrip van „*external economies*”? Dit laatste begrip werd in de economische literatuur ingevoerd door A. Marshall als tegenhanger van wat hij noemde „*internal economies*”, dit wil zeggen de voordelen van de organisatie en de waarde van de management binnen een onderneming. Onder „*external economies*” vallen naar Marshall de voordelen die voortspruiten uit de ontwikkeling van de industrie in het algemeen². Deze voordelen zijn van verschillende aard. Marshall geeft de volgende opsomming: overgeleverde specialisatie, ontstaan van nevenindustrieën, het gebruik van zeer gespecialiseerde machines, een lokale markt voor gespecialiseerde arbeidskrachten en het goedkoper worden van de transportmiddelen³.

De indruk ontstaat dat Marshall bij de *external economies* dacht aan de ruimtelijke verbreiding van een gelokaliseerde industriële

1. J. MAIRE en R. GENDARME, *t.a.p.*, blz. 93.

2. A. MARSHALL, *t.a.p.*, blz. 221.

3. *Ibid.*, blz. 225 e.v.

ontwikkeling, zoals later E. M. Hoover en W. Isard dit deden¹. En inderdaad was hij realistisch en pragmatisch genoeg om zich een voorstelling te hebben gemaakt van wat thans de ruimtelijke dimensie van de economie genoemd wordt. Toch was zijn hoofdbekommernis er een andere, namelijk de ontwikkeling van een onderneming, in het theoretisch denkkader van het algemeen evenwicht, onder de hypothese van stijgende meeropbrengsten. De vraag voor Marshall was: welke zijn de factoren die deze (representatieve) onderneming uiteindelijk zullen beletten om al haar (kleinere) concurrenten uit de markt te verdringen en als een volmaakt monopolist over te blijven?

Als verstorend element, dat uiteindelijk de representatieve onderneming in haar monopolistische expansie zou afremmen, dacht Marshall aan de interdependenties tussen de ondernemers die buiten de marktverhoudingen van vraag en aanbod liggen², en die de tot evenwicht leidende marktverhoudingen blijkbaar verstoren. Sommige van deze verhoudingen zijn voor de individuele ondernemingen „*economies*”, andere zijn „*diseconomies*”. Dat sommige ervan ruimtelijk gelokaliseerd zijn is bij Marshall eigenlijk van ondergeschikt belang.

Deze verhoudingen zelf kunnen tot op een bepaalde hoogte gereduceerd worden tot de intermenselijke betrekkingen in de economische samenleving, die geen ondernemer voor lange tijd de absolute meester laten van al zijn geheimen en dus ook van zijn voorsprong. Marshall stelde dienaangaande: „*external economies are constantly growing in importance relatively to internal in all matters of trade-knowledge: newspapers, and trade and technical publications of all kinds are perpetually scouting for him and bringing him much of the knowledge he wants...*”³. Het succes van de groeiende onderneming trekt, door de onvermijdelijke verbreiding van de kennis van de wetenschap, steeds nieuwe navolgers aan. Of deze navolgers zich nu in de nabijheid van de eerste ondernemer vestigen – om bijvoorbeeld ook nog van de

1. Zie o.m. W. ISARD, *Location and space-economy*, New-York, 1956, blz. 172 en 182. In dit verband spreekt men van *localization economics* en *urbanization economics*.

2. Zie ook J. E. MEADE, „External economies and diseconomies in a competitive situation”, *The Economic Journal*, maart 1952, blz. 54 e.v. en H. BOURGUINAT, „Economies et déséconomies externes”, *Revue Economique*, n° 4, 1964, blz. 504 e.v.

3. A. MARSHALL, *l.c.p.*, blz. 237.

rond hun ontstane gespecialiseerde arbeidsmarkt te profiteren – of zich op verre afstand vestigen, is slechts een graadverschil. Ook het feit dat het proces van voortdurende verbreiding van de kennis in talrijke sectoren vertraagd wordt door de juridische bescherming van octrooien maakt geen wezenlijk verschil uit.

Door nu voor de secundaire vestigingsfactoren als synoniem „*external economies*” te gebruiken wordt bijgevolg de Marshalliaanse grondidee vernauwd. Het concept heeft in het kader van de vestigingstheorie en van de *space-economy*, waartussen de groei-pooltheorie haar plaats heeft ingenomen, een ruimtelijke inslag gekregen die het bij A. Marshall niet noodzakelijk had.

Scitovsky heeft hierop al de aandacht gevestigd, zij het op een andere manier, door het onderscheid te maken tussen *external economies* in de evenwichtstheorie en *external economies* in wat hij de theorie van de industrialisering van ontwikkelingslanden noemt¹. Ongetwijfeld heeft Marshall meer gedacht in termen van een evenwichtstheorie dan in termen van de industrialisering of investeringstheorie. Door in het begrip in de eerste plaats de dynamische betekenis te zoeken, namelijk een verklaring voor agglomeratieve en degglomeratieve processen, heeft B. Balassa² de betekenis van Marshall's inzichten overtrokken.

Wij zullen hierna, doch met het gemaakte voorbehoud ten overstaan van Marshall, de term „*external economies*” op de thans gebruikelijke manier gebruiken als een afkorting voor de gehele gamma van secundaire vestigingsfactoren.

In het werk „*Theorie van de Structurele Werkloosheid*” hebben G. Declercq en O. Vanneste er herhaaldelijk op gewezen dat de klassieke theorie een fel verarmd surrogaat is van de eigenlijke ruimte, niet alleen omwille van het feit dat een zekere immobiliteitsgraad aan de factor arbeid moet toegewezen worden, doch eveneens omdat een relatief lager loonpeil niet opweegt tegen de infrastructurale voordelen – in zijn ruimste betekenis opgevat – die sommige gewesten bieden³. In deze zin is de theorie, als zou enerzijds het kapitaal de goedkope arbeid opzoeken en anderzijds de arbeid zich bewegen in de richting van het kapitaal, met als gevolg een nivellering van de regionale welvaartsverschillen, gedeeltelijk juist doch niet actueel. Deze economische theorie houdt

1. T. SCITOVSKY, „Two concepts of external economies”, *i.a.p.*

2. B. BALASSA, *The theory of economic integration*, London, 1965, blz. 144 e.v.

3. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *i.a.p.*, blz. 58 e.v.

o.m. geen rekening met de realiteit van de sociale kosten, met de daaruit voortvloeiende scheeftrekkingen van de private economische calculaties in de agglomeraties, en met de in sommige gevallen voor deze gebieden van toepassing zijnde nationale compensatiestelsels¹.

In deze optiek is de groeipool als een nieuw element van de vestigingsleer te beschouwen. Uit zijn eigen dynamica en mede dank zij de daaropvolgende overheidsinterventies beschikt de groeipool vrij snel over dergelijke troeven dat zijn essentie zelf reeds een belangrijk vestigingselement wordt.

1. O. VANNESTE, „De onderneming en het regionaal overheidsbeleid”, *t.a.p.*, blz. 356.

HOOFDSTUK III

GROEIPOOLTHEORIE EN REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

§ 1. DE DOELSTELLINGEN VAN DE REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

F. Hartog geeft van het begrip „economische politiek” volgende omschrijving: „Met het ingrijpen in het economische proces tracht de overheid bepaalde resultaten te bereiken die niet door de automatische werking van het economische mechanisme zelf bereikt zouden zijn”¹. In een planningterminologie omgezet zijn deze resultaten de doelstellingen waarvan het opstellen geschiedt aan de hand van normen. Deze laatste zijn niet van economische, doch van morele of politieke aard. In ieder geval worden ze niet door de economist vastgesteld. De economist kan alleen oordelen of de vooropgestelde doelstellingen met elkaar zijn te verenigen, of de gebruikte instrumenten optimaal zijn en tot welke gevolgen het gevoerde beleid zal leiden. Het is de taak van de economische politiek de doelstellingen die uit het evoluerende samenlevingspatroon voortvloeien te verwezenlijken.

Het introduceren van het ruimtebegrip in het economisch denken heeft de economische wetenschap in hoge mate verrijkt. Het liet toe de regionaal-economische verschillen binnen dezelfde volkshuishouding te verklaren en te bestrijden.

Het ruimtebegrip heeft eveneens indirect regionaal-economische normen blootgelegd en een nieuw onderdeel van economische politiek doen ontstaan. Overgeplaatst op het regionale vlak zou men de economische politiek kunnen noemen het bewust hanteren van zekere instrumenten (middelen) teneinde bepaalde doelstel-

1. F. HARTOG, *Grondslagen der economische politiek*, Leiden, 1954, blz. 14.

lingen van regionale aard te verwezenlijken, die zonder het ingrijpen in het economisch proces niet zouden tot stand komen.

Het non-automatisme is dus een *conditio sine qua non*; hier dient echter nog een tijdselement aan toegevoegd te worden. Een economisch verschijnsel kan op lange tijd tot een automatisch evenwicht komen; indien echter om sociale, politieke of zuiver economische gronden een evenwicht op korte of halflange termijn wenselijk is, is een overheidsingrijpen, ook in het kader van een regionaal-economisch probleem, vereist. Zo is het bijvoorbeeld te verwachten dat een reserve aan arbeidskrachten in een structureel zwakke streek en een tekort aan arbeidskrachten in een structureel sterke streek op de lange periode aanleiding geeft tot kapitaalbewegingen. In een regionaal-economisch denken is echter om velerlei redenen een oplossing wenselijk op halflange termijn.

Ook L. H. Klaassen baseert de rechtvaardiging van een regionaal-economische politiek op het non-automatisme, waar hij als stelling poneert dat loonverschillen geen goede regulator zijn voor kapitaalbewegingen, noch voor de bewegingen van de arbeiders, om tot een evenwichtige verdeling van de welvaart over verschillende regio's van een land te komen¹.

Zeer algemeen zou de doelstelling van een regionaal-economische politiek kunnen worden geformuleerd als een streven tot vermindering van de regionale welvaartsverschillen. Hiermede wordt reeds onmiddellijk de stelling van L. E. Davin, namelijk het regionaal beleid te centreren op structureel sterke streken, als onaanvaardbaar verklaard². Hieruit mag echter niet verkeerdelijk worden afgeleid dat groeipool en regionaal-economische politiek twee onverenigbare begrippen zijn. Er is echter een ander vertrekpunt dat het best kan geïllustreerd worden aan de hand van de analyse van het begrip welvaart in de economie.

Alhoewel ieder economisch handelen er voortdurend op gericht is het welvaartstekort te doen afnemen, blijft „welvaart” een vaag begrip. F. J. De Jong en H. Rijken van Olst schrijven terecht dienaangaande: „De welvaart is in wezen een psychische entiteit van een zeer samengesteld karakter”³. Als elementen onderscheiden

1. L. H. KLAASSEN, „Het regionale industrialisatiebeleid in Nederland”, *Maatschappijbelangen*, nr. 13, 1962.

Zie ook L. H. KLAASSEN, *Regionale welvaartsverschillen en regionale politiek*, Haarlem, 1959, blz. 8-9.

2. L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance...”, *i.a.p.*, blz. 48.

3. F. J. DE JONG en H. RIJKEN VAN OLST, *i.a.p.*, blz. 2.

zij : (a) het gemiddelde reële inkomen per hoofd van de bevolking voor zover het beschikbaar is voor consumptieve doeleinden, (b) de inkomensverdeling, (c) de werkgelegenheid en (d) diverse *imponderabilia* waaronder psychische elementen zoals vrijheid, een aanvaardbare levensstijl, enz. Met betrekking tot het eerste en het derde element kan gesteld worden dat de maximalisatie van het nationaal inkomen enerzijds, en structurele werkloosheid of productieprocessen met geringe toegevoegde waarde per eenheid ingezette produktiefactor anderzijds, niet met elkaar zijn te verenigen.

Inzake de plaats waar de kapitalen worden geïnvesteerd om de structurele werkloosheid op te lossen – hierbij een ogenblik veronderstellend dat de arbeidsfactor volkomen mobiel is – zal de bijdrage tot het nationaal inkomen wel verschillend zijn naargelang de gelden in een structureel sterke streek of in een relatief zwakke streek worden besteed. In deze zin zijn maximalisatie van het nationaal inkomen en *full-employment* enigszins gelijklopend doch gaan daarom nog niet noodzakelijk met elkaar samen. De in werkelijkheid bestaande immobiliteit van de produktiefactor arbeid en de grote verschillen inzake toegevoegde waarde per ingezette produktiefactor in de onderscheiden productieprocessen, zijn voor deze twijfel aansprakelijk. Dienaangaande komt J. Tinbergen tot de conclusie dat een zo hoog mogelijk nationaal inkomen en een zekere gelijkheid tussen de streken inzake werkgelegenheid twee ten dele tegenstrijdige doeleinden zijn waartussen een compromis moet worden gevonden, steunende op de betekenis die men aan elk van deze doelstellingen toekent¹.

Aangezien niet alle gebieden dezelfde gunstige mogelijkheden bieden (bodem, ligging) en niet alle sectoren een zelfde groei-ritme vertonen, kan moeilijk verondersteld worden dat alle regionen een gelijk inkomen per capita kunnen hebben. L. H. Klaassen heeft in dit verband gepoogd de grenzen inzake inkomensverdeling vast te leggen².

De bovengrens of de maximum doelstelling is een volkomen gelijke verdeling van het inkomen. Aangezien de regionale inko-

1. J. TINBERGEN, „Regionaal-ekonomische planning”, *Problemen van Ekonomische Ontwikkeling*, Gent, 1961, blz. 163.

Zie ook D. MARX, „Raumordnungsprobleme bei wirtschaftlichem Wachstum”, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, nr. 1, 1965, blz. 149. „Es muss nur Klarheit darüber herrschen, dass die Regionalpolitik nicht ein hohes Real-einkommen, individuelle Freiheit und soziale Gerechtigkeit im formalen Sinne gleichzeitig verwirklichen kann”.

2. L. H. KLAASSEN, „Het regionale industrialisatiebeleid in Nederland”, *t.a.p.*

mensverschillen, zonder ingrijpen, normalerwijze dreigen groter te worden is volgens L. H. Klaassen het minimum doel van een regionaal-economische politiek de inkomensverdeling over de onderscheiden regionen te behouden zoals deze thans bestaat. In ons boekwerk over de „*Theorie van de Structurele Werkloosheid*” werd eveneens de nadruk gelegd op het feit dat het achterblijven of stagneren van een streek, via de druk op de koopkracht, nefaste gevolgen heeft voor de groei van de andere streken van een land ¹.

In het vierde welvaartselement van F. J. De Jong en H. Rijken van Olst wordt het zuiver economische vlak verlaten ; waardevolle elementen zoals vrijheid, levensstijl, behoud van eigen geaardheid behoren tot het sociaal-psychologisch terrein. De econoom moet er terdege rekening mee houden dat de economie er is voor de mens en niet omgekeerd.

§ 2. DE INSTRUMENTEN VOOR DE REGIONAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

Het kan niet de bedoeling zijn hier alle instrumenten naar voren te brengen ; slechts enkele algemene principes zullen even belicht worden.

(A) Voor zover de doelstelling van de regionaal-economische politiek gericht is op de volledige tewerkstelling per streek en op het nivelleren van de regionale inkomensverschillen, moet de overheid de potentiële investeerders trachten te overtuigen een vestigingsplaats in het probleemgebied te kiezen door de kostprijs direct of indirect te beïnvloeden.

Allereerst moet de overheid er zorg voor dragen het vestigingsklimaat in de structureel zwakke gebieden te verbeteren en ten tweede moet de ondernemer, op basis van zijn private calculaties, kunnen rekenen op een compensatie voor sommige additionele kosten die in de economisch sterkere streken door de gemeenschap worden gedragen. Het is immers duidelijk dat een privé-ondernemer alleen rekening mag houden met de kosten die de vestiging van zijn onderneming voor hemzelf medebrengen en niet met de sociale kosten door deze vestiging verwekt en in laatste instantie gedragen door de gemeenschap ².

1. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 129.

2. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 90.

In de optiek van L. H. Klaassen zou echter niet alleen gedacht kunnen worden aan maatregelen die de mobiliteit van het kapitaal verhogen, doch ook aan die welke de mobiliteit van de arbeid ten goede komen¹. Hiertegen zijn evenwel enkele bezwaren in te roepen. Voor zover met een verhoging van de mobiliteit een ver-grote pendelbeweging binnen een aanvaardbaar tijdlimiet wordt bedoeld, kan er geen bezwaar rijzen. Wat een bevorderen van de definitieve migratie betreft via migratievergoedingen, zijn echter een drietal gevaren te signaleren:

- (i) Het is geenszins denkbeeldig dat hierdoor de overconcentratie in sommige streken in de hand wordt gewerkt, met al de nadelige gevolgen vanden op de sociale kosten.
- (ii) De structureel zwakke streek, die produktieve krachten afstaat, verliest juist haar meest dynamische elementen, m.a.w. diegene die voor haar eigen reconstructie het meest noodzakelijk zijn in eigen gewest.
- (iii) Alhoewel geen conditio sine qua non kan de vraag worden gesteld of deze maatregelen wel altijd tegemoet komen aan het vierde welvaartselement van F. J. De Jong en H. Rijken van Olst, namelijk de psychische elementen zoals vrijheid en een aanvaardbare levensstijl.

(B) Als tweede principe wordt hier gesteld dat voor het op gang brengen van een ontwikkeling in een structureel zwakke streek het opstellen van een welvaartsplan onmisbaar is. Bij de uitvoering is het verder van essentiële betekenis dat de doeleinden, en zo mogelijk ook de middelen, door de bevolking worden aanvaard. Dit impliceert dat de landbouwsector, de industriële sector, de werknemers, de diverse regionale beleidsorganen, m.a.w. de bevolking, wordt betrokken of zich minstens betrokken voelt bij het opmaken van het opzet². J. Milhau sprak dienaangaande van „le principe de l'adhésion”: „la mise en valeur régionale doit être faite pour les habitants de la région et ne peut être menée à bonne fin que grâce à leur concours”³.

(C) De groeipool, zoals hij hiervoor werd gedefinieerd als een geheel van economische elementen, geconcentreerd in een geogra-

1. L. H. KLAASSEN, „Het regionale industrialisatiebeleid in Nederland”, *t.a.p.*

2. O. VANNESTE, „De onderneming en het regionaal overheidsbeleid”, *t.a.p.*, blz. 373. Zie o.m. C. STAPEL, „Medewerking van de bevolking bij een regionaal ontwikkelingsplan”, *E.R.V.-Mededelingen*, nr. 2, 1962, blz. 9.

3. J. MILHAU, „Problèmes de l'élaboration...”, *t.a.p.*, blz. 355.

fische ruimte, waartussen welbepaalde bindingen bestaan die de groei ondersteunen, vormt een grondslag voor het principe van een regionale industrialisering door regionale concentratie. Met J. Milhau zou kunnen gezegd worden : „*Il faut concentrer toutes les formes productives dont on dispose sur les pôles de développement qui deviendront les foyers de la vie régionale*”¹. Hiermede werd zeer dicht het Nederlandse begrip benaderd van ontwikkelingskern, of in elk geval kan het hiernavolgende als een pleidooi worden beschouwd ten gunste van het in Nederland van toepassing zijnde principe „decentralisatie door regionale concentratie”. Onder decentralisatie wordt dan niet zozeer bedoeld het verplaatsen van gevestigde bedrijven, doch vooral het relatief sneller groeien van de economische activiteit in de probleemgebieden dan in de structureel sterke streken, m.a.w. het betreft een „relatieve decentralisatie”².

§ 3. FACTOREN TEN GUNSTE VAN EEN REGIONALE CONCENTRATIE

Uit de hiernavolgende argumenten zal vlug blijken dat het hier niet gaat om een regionale concentratie in ontwikkelingszones, doch integendeel om een concentratie van activiteiten in groeikernen. De kernen zijn evenwel geen doel op zichzelf, doch slechts een middel om de regionale welvaart te bevorderen.

- (i) Gezien vanuit het streekstandpunt alsmede vanuit de planologische gezichtshoek, is in een geografische omschrijving steeds in min of meerdere mate een gepolariseerde structuur waar te nemen, hetgeen wijst op een zekere natuurlijke centralisatie in de brandpunten.
- (ii) Aansluitend op het eerste steunpunt is door een concentratie het verlies aan landbouwgrond tot een minimum te beperken. Hierbij moet niet alleen worden gedacht aan industrieterreinen, doch vooral aan gronden bestemd voor huisvesting, wegen, groenzones, enz.
- (iii) De belangrijke inspanningen die de centrale, provinciale en gemeentelijke overheden in ons land, en ook in de ons omringende landen, leveren om industrieterreinen aan te kopen

1. J. MILHAU, „Les objectifs et les principes...”, *t.a.p.*, blz. 61.

2. N. VANHOVE, *t.a.p.*, blz. 26.

en/of te voorzien van een primaire uitrusting, brengen dergelijke hoge kosten met zich dat het als een dringende noodzaak voorkomt concentratie na te streven. Op deze wijze lopen de publieke uitrustingskosten per bedrijfseenheid minder hoog op. Dit geldt voor de wegeaanleg, rioleringen, gas- en waterleidingen, elektriciteits- en telefoonnetten, eventueel ook spoorwegafakkingen, kaaimuren, enz.

- (iv) Wanneer als principe wordt gesteld de algemene klimaatverbeterende maatregelen te concentreren op een aantal punten – daar nu eenmaal een economische ontwikkeling eerder tot stand komt in een gunstig industrieel klimaat – is het goed eveneens indachtig te zijn dat het industrieel klimaat niet alleen berust op objectieve vestigingsfactoren, doch ook op de agglomererende invloed die van de industrie zelf uitgaat¹.

De industrie vertoont inderdaad de neiging zich in min of meerdere mate te concentreren in enkele daartoe aangewezen plaatsen. In deze zin zou men kunnen stellen dat industrie industrie aantrekt. Dit geschiedt echter niet zozeer via de bestaande ondernemingen dan wel indirect. Door een bevolkingsconcentratie ontstaat een meer gedifferentieerde arbeidsmarkt die het voor de ondernemer mogelijk maakt de gewenste arbeidskracht te vinden. Door de bevolkingsconcentratie wordt ook op andere wijzen bijgedragen tot verbetering van het vestigingsklimaat.

- (v) Een bevolkingsconcentratie van een zekere minimum omvang kan het ontstaan geven aan allerlei activiteiten van zeer uiteenlopende aard zoals onderwijsinrichtingen, handelsinrichtingen, medische inrichtingen, culturele inrichtingen, sociale inrichtingen, reparatiebedrijven, enz. Zij vormen een belangrijk onderdeel van de in voorgaande paragraaf aangesneden secundaire vestigingsfactoren. J. Zijlstra, voormalig Minister van Economische Zaken van Nederland, onderlijnde zeer goed de draagkracht van deze elementen: „Reeds eerder is opgemerkt, dat deze secundaire vestigingsfactoren de aantrekkingskracht van het stedelijk centrum versterken in zulk een mate, dat uiteindelijk de concentratie van de

1. ZESDE NOTA INZAKE DE INDUSTRIALISATIE VAN NEDERLAND, 's Gravenhage, 1958, blz. 47.

bevolking zelf agglomererend gaat werken" ¹. Van dit cumulatief proces moet bij de spreiding van de industrie gebruik worden gemaakt. De ontwikkeling loopt bijna vanzelf verder door als gevolg van een zelfinducerende werking. Hierin is de groeipoolwerking te bespeuren met de interne krachten die de groei ondersteunen.

- (vi) Uit bovenstaande kan worden afgeleid dat de industrieel die zich in een ontwikkelende kern vestigt van allerlei voordelen geniet, o.m. ruime arbeidsmarkt, technische scholen, onderaannemers, reparatiebedrijven, enz. Dit zijn concrete vormen waaronder zich de *external economies* voordoen. Deze laatste zijn nu eenmaal het gevolg van de concentratie van industrieën ². Wanneer uit deze concentratie een reële samenwerking voortvloeit, kan dit leiden tot zeer belangrijke en nog meer directe private kostenbesparingen. Hierbij kan gedacht worden aan het gemeenschappelijk gebruik van een kantine, sportvelden, medische diensten, autocars voor aanvoer van arbeidskrachten, andere transportmiddelen, enz. ³. Omtrent deze voordelen moet echter voor overschatting gewaarschuwd worden ⁴.
- (vii) Een streek met een gepolariseerde structuur biedt belangrijke voordelen ten aanzien van de organisatie van het publiek verkeer. Dit komt eveneens de gebruiker ten goede door een korte verplaatsingsduur, meer mogelijkheden inzake de mobiliteit en eventueel een lagere vervoerprijs.
- (viii) Een belangrijk argument ten gunste van de regionale concentratie, ligt in de gewenste decentralisatie van de overgeurbaniseerde gewesten. Een oordeelkundige regionale concentratie zal in vele gevallen bij de investeerders enigszins de psychologische weerstanden wegnemen om geheel of gedeeltelijk tot een decentralisatie over te gaan. In elk geval moet de regionale concentratie – door de verbetering van het industrieel klimaat – als een hulpmiddel worden aangezien om een relatieve decentralisatie te bewerkstelligen. Op deze wijze heeft de nationale economie voordeel bij een

1. ZESDE NOTA INZAKE DE INDUSTRIALISATIE VAN NEDERLAND, *t.a.p.*, blz. 47.

2. Zie o.m. ook W. BREDO, *Industrial estates. Tool for industrialization*, Glencoe, 1960, blz. 31.

3. Zie o.m. G. LOGIE, *t.a.p.*, blz. 34-41.

4. A. O. HIRSCHMAN, *t.a.p.*, blz. 185.

dergelijk beleid, omdat een verdere concentratie in de grote agglomeraties of conglomeraties extra hoge sociale kosten met zich brengt, die bij een oordeelkundige spreiding normalerwijze niet door de centrale overheid moeten gedragen worden.

- (ix) Een laatste factor, waarmede nochtans terdege dient rekening gehouden, is de beperktheid der middelen om de infrastructuur – in zijn ruimste betekenis opgevat – doeltreffend uit te bouwen.

Bovenstaande principes wijzen alle in de richting van de regionale concentratie. Zij kunnen zowel toegepast worden om de uitbouw van een eerder beperkt aantal industrieterreinen met behoorlijke afmetingen te bepleiten, als voor de economische en menselijke concentratie in kernen. De ervaring wijst echter uit dat ook op dit vlak een zekere soepelheid geboden is. Veel hangt af van de basisstructuur van waaruit men vertrekt. Zo is zeker op de as Brugge-Kortrijk, waarvan de meeste gemeenten zware bevolkingskernen bevatten en behoren tot het semi-industriële type, met bovenvermelde principes op een andere wijze om te springen dan in een streek zoals de Westvlaamse Westhoek, waar de bevolking dun gespreid is en zelfs de stedelijke centra slechts een laag bevolkingstal bereiken.

Tevens zij hier nogmaals herhaald dat een streek niet steeds gepolariseerd moet wezen om leefbaar te zijn. Homogene streken, zoals de Belgische kust, bieden eveneens een goede basis voor een ontwikkelingspolitiek; het komt er alleen op aan het ontwikkelingsschema aan te passen aan de specifieke kenmerken van de zone.

De voordelen van de regionale concentratie zijn ook niet doorwegend voor alle ondernemingen; bepaalde grote ondernemingen wensden vaak het gehele industrieterrein te bezetten en alleen te blijven in de toekomst. Gezien de grootte van sommige projecten vallen hier de bezwaren van de infrastructuurkosten per tewerkgestelde arbeider of toegevoegde waarde in het productieproces weg. Men mag daarenboven de waarschuwingen niet vergeten van A. O. Hirschman: „*What appears to happen is that the external economies due to the poles, though real, are consistently overestimated by the economic operators*”¹.

1. A. O. HIRSCHMAN, *t.a.p.*, blz. 185.

§ 4. KEUZE VAN DE GROEIPOLEN

Dit brengt ons meteen op het vraagstuk van de keuze van de kernen en op dat van het aantal kernen. In de eerste plaats moet hierbij worden aangestipt dat de meest optimale oplossing van dit vraagstuk zal verschillen van streek tot streek, m.a.w. elk geval dient afzonderlijk beschouwd te worden. Hier kunnen uitsluitend algemene principes vooropgesteld worden.

- (i) Wat betreft het aantal groeipolen is het duidelijk dat dit reeds moet worden gelimiteerd omwille van de beperktheid van de beschikbare middelen. Door een te grote spreiding van de krachten zouden verder de voordelen van de regionale concentratie worden te niet gedaan. Ook dient een minimum afstand tussen de te ontwikkelen groeikernen of tussen deze laatste en bestaande industriecentra in acht worden genomen, opdat ze als centrum zouden kunnen fungeren voor een omliggend gebied. Elk industrieel centrum trekt immers zijn arbeidskrachten in de eerste plaats aan uit eigen streek. De actieradius van een groeipool hangt nu juist af van zijn dimensie en samenstelling. Deze eigenschappen zullen eveneens bepalen of de groeipool dient gezien te worden als een fictief punt in een brede zone of als een welomlijnde en beperkte geografische entiteit. Zoals de structuur hier een indicatie voor deze keuze inhoudt, is het duidelijk dat de verwachtingen, vastgelegd in de ontwikkelingsdoeleinden, qua aard van de ondernemingen, eveneens deze keuze beïnvloeden.

Bij de keuze van de kernen moet ook rekening gehouden worden met het feit dat niet alle kernen dezelfde betekenis hebben of in een ontwikkelingsplan kunnen worden toebedacht. In de praktijk komen eerder primaire en secundaire kernen voor, die onderling een hiërarchie vormen. Vooral in de commerciële sector en in de groeipoolvorming welke voortspuit uit de distributie- en dienstensector is de hiërarchie van de polen zeer duidelijk waar te nemen.

Bij het probleem van de keuze van het aantal groeipolen heeft J. Albertini een waardevolle richtlijn gegeven¹. Deze auteur gaat uit van het feit dat het aantal moet worden gezien in relatie tot de demografische mogelijkheden van de streek ; als

1. J. ALBERTINI, *l.a.p.*, blz. 49-50.

tweede eis stelt hij de handhaving van het demografisch evenwicht in de streek: „*Dans cette perspective, tout l'effort d'aménagement doit tendre à déconcentrer une partie de l'activité des pôles de développement dans les centres urbains secondaires, afin d'éviter la concentration de la population sur un seul point*”. Dit biedt twee grote voordelen. Allereerst worden hierdoor de uitholling en de verstikking van de secundaire centra vermeden, waarlangs de algemene vooruitgang de agrarische streken binnendringt. Ten tweede wordt op deze wijze de vorming vermeden van wat J. Albertini noemt „ghettos démographiques”. Hiermede wenst de auteur te vermijden dat door de concentratie op één groeipool zich vanuit de nabijgelegen gemeenten of zones een stroom van jong-economisch actieven zou ontstaan naar de groeipool, waardoor het demografisch evenwicht zou worden verbroken met al de gevolgen eraan verbonden.

- (ii) Bij de keuze van de kernen kan in het algemeen gesteld worden dat de voorkeur moet gaan naar deze plaatsen waar een reële kans tot ontwikkeling aanwezig is en waar de extra-financiële inspanningen niet enkel in korte tijd resultaten zullen afwerpen, doch eveneens het geringst zijn. In het kader van een regionaal beleid moeten zeker deze plaatsen prioriteit genieten die voor de verwezenlijking van de gestelde doeleinden het meest nuttig effect laten verwachten. In het „*Urgentieplan industrievestiging voor de provincie Overijssel*” is een analyse gemaakt van de meest essentiële vestigingsfactoren die noodzakelijk blijken om industrievestiging in een lokaliteit aantrekkelijk te maken¹.

Tot de voornaamste factoren worden in dit plan gerekend:

- een goed werkmilieu (ruime en gedifferentieerde arbeidsmarkt en aanwezigheid van toeleverings- en hulpbedrijven),
- een goed woonmilieu,
- optimale verbindingen met de buitenwereld (goede verkeersligging),
- ruimtelijke mogelijkheden (er moeten voldoende mogelijkheden aanwezig zijn voor de aanleg van industrieterreinen en verkeersverbindingen).

1. PROVINCIALE PLANOLOGISCHE DIENST, *Urgentieplan industrievestiging voor de provincie Overijssel*, Zwolle, 1959, blz. 11.

Hieraan kan worden toegevoegd dat de groeipolen ten aanzien van het multiplicatoreffect moeten beschikken over de essentiële elementen, die voor de realisatie van een *unité motrice* noodzakelijk zijn ¹. Reeds bij de bespreking van het aantal kernen werd een onderscheid gemaakt tussen groeipolen van eerste en tweede orde. Ook bij de keuze van de groeipolen is dit van grote betekenis. Dit onderscheid wordt echter door de realiteit ingegeven. Een streek is opgebouwd uit gemeenten van diverse grootteklassen, elk met specifieke functies; onderling vormen deze kernen een hiërarchie. Dienaangaande heeft J. Tinbergen gepoogd een regionaal model uit te werken ². Ook D. Bogue wijst op een hiërarchie van kernen ³. Er kunnen immers ook speciale redenen zijn die de stimulering van secundaire polen ten zeerste rechtvaardigen.

- a) De geïsoleerde ligging van bepaalde gebieden kan de stimulering van een secundaire kern noodzakelijk maken. Men bedenke hierbij dat inzake openbare werken niet elke streek ontsloten is, waardoor de arbeidsmobiliteit uiteraard in zekere gewesten vrij beperkt is. De stimulering van een secundaire pool kan als katalysator fungeren tegen een te ver doorgedreven veroudering van de bevolking; meteen kan dan ook de sociale infrastructuur rendabel gehouden worden en het sociaal leven in dit gewest bewaard blijven.
- b) Niet in elke streek is de migratielust van de bevolking even groot en niet zelden gaat een dergelijk streekenmerk gepaard met een laag welvaartspeil. Ten aanzien van de regionale ontwikkeling is deze immobiliteit een datum, waaraan de middelen moeten worden aangepast om het welvaartspeil op te trekken. In dergelijke streken moet

1. Zie o.m. R. CAILLOT, „Des régions de programme aux zones de développement”, *Economie et Humanisme*, nr. 135, 1961, blz. 56.

2. J. TINBERGEN, „Research on the geographical decentralization of industry in the Netherlands”, *Rivista di Politica Economica*, nr. 11, 1960.

Zie ook J. TINBERGEN, „Regionaal-ekonomische planning”, *t.a.p.*, blz. 169-170.

3. D. BOGUE, *t.a.p.*, blz. 385. „Further investigation demonstrates that there is no single set of nodal centers that is satisfactory for all purposes. Small cities are nodal points for providing certain standard goods and services, and perhaps one or more specialized activities. Medium-size cities are nodal points for a greater variety of functional activities. The largest places are nodal points for an even greater variety. For single activities the larger places may be the node for an entire nation”.

echter speciaal gelet worden op de continuïteitskansen van nieuwe werkgelegenheidsimpulsen.

- c) In bepaalde gevallen zal de ontwikkeling van steunpolen een middel betekenen om de afvloeiing uit sommige overbezette activiteitsbranches te bespoedigen en aldus een versnelde oplossing te brengen voor het probleem van de verdoken werkloosheid; vooral in de agrarische sector en in de distributie komt deze verdoken werkloosheid veelvuldig voor in structureel zwakke streken¹.
- d) Weliswaar is de uitstoting van marginale bedrijven in de agrarische sector als een teken van economische vooruitgang te beschouwen, doch wanneer de agrarische exodus massale vormen aanneemt, dreigt het gehele sociale leven van de streek ineen te storten².

Sanering van de landbouw kan inderdaad eindigen in landvlucht en onderbenutting van de bestaande productiecapaciteit; deze onderbenutting kan echter samengaan met het streven naar maximalisatie van het nationaal inkomen.

§ 5. ACTIVITEITEN MET DE GROOTSTE POLARISERENDE EIGENSCHAPPEN

Het stimuleren van een groeipool op grond van de groeipooltheorie betekent het aantrekken van motorische elementen. Niet alle economische investeringen kunnen daartoe worden gerekend. Het is dan ook belangrijk te weten welke activiteiten de grootste polariserende eigenschappen bezitten en hoe aldus een maximalisatie van geïnduceerde effecten kan bekomen worden. In feite gaat het hier om wat A. O. Hirschman de *efficient sequences* noemt³. Deze *efficient sequences* zullen van streek tot streek verschillen naargelang van de aard van de krachtvelden of gebreken en ook van periode tot periode in functie van de technische evolutie.

Inzake het motorisch element is allereerst een onderscheid te maken tussen infrastructuur sensu lato en direct produktieve investeringen. Dit stemt overeen met de termen „*social overhead capital*” en „*directly productive activities*” van A. O. Hirschman⁴.

1. Zie ook R. HOFSAEHS, *Die Abwanderung aus wirtschaftlich zurückgebliebenen Gebieten in Baden-Württemberg*, Hamburg, 1957, blz. 113-116.

2. J. ALBERTINI, *t.a.p.*, blz. 41.

3. A. O. HIRSCHMAN, *t.a.p.*, blz. 76-83.

4. *Ibid.*, blz. 83.

Het gaat hierbij niet hoofdzakelijk om een keuze tussen deze beide categorieën van motorische elementen, vermits tussen deze twee groepen een wederzijds verband bestaat. Ten overstaan van een probleemgebied is het overbrengen van een gepaste infrastructuur evenwel een noodzakelijke voorwaarde om direct produktieve activiteiten aan te trekken en/of om de rendabiliteit van de bestaande bedrijvigheid te verhogen¹.

Inzake de keuze van de direct produktieve activiteiten moet de voorkeur vooral gaan naar de industrie, tot op heden nog steeds de basis van de economische vooruitgang. Het begrip industrie dekt nochtans een gamma van activiteiten. Theoretisch moet in het kader van het groeipoolconcept prioriteit worden verleend aan deze industriebranches die de belangrijkste bewegingen inzake goederen en inkomens met zich meebrengen². Indien in een streek reeds dergelijke industriebranches zijn ingeplant, kan uitgezien worden naar ondernemingen die *ipso facto* nauwe technische relaties met de reeds gevestigde zullen onderhouden. Vooral complementaire ondernemingen zijn interessant, daar zij via transportkostenbesparingen, een hoger rendement kunnen afwerpen. Deze complementariteit kan echter ook bestaan tussen industrie en landbouwactiviteiten – conservenindustrie en groenteteelt – en tussen industrie en tertiaire sector, zoals souvenirindustrie en toerisme.

Voor bepaalde gewesten kan het gewenst zijn de zoëven geuite voorkeur voor de industrie te vervangen door het toerisme; ligging, natuurlijke gesteldheid en bevolkingsdichtheid zijn bij deze keuze doorslaggevend.

Het aantal motorische elementen dat in de praktijk wordt gerealiseerd mag echter niet overschat worden. Elk bedrijf verwekt weliswaar een inkomensstroom (o.m. functie van de personeelsbezetting) doch niet elke industriebranche vertoont een nauwe technische gebondenheid met andere branches³.

1. O. VANNESTE, „De onderneming en het regionaal overheidsbeleid”, *l.a.p.*, blz. 357.

2. Cfr. Hoofdstuk I, § 2.

3. L. C. COSTA, „L'espace structuré dans le développement”, *Développement et Civilisations*, nr. 5, 1961, blz. 40. „L'unité motrice peut ne produire qu'un effet local très réduit, malgré l'importance de l'industrie à l'égard de l'ensemble de l'économie. C'est le cas des industries qui n'ont pas besoin d'un grand nombre de travailleurs, et dont le produit peut être transporté immédiatement et facilement aux lieux d'utilisation (exemple: usines hydro-électriques, certaines industries extractives)”.

Wanneer zich dan toch polarisatieprocessen voltrekken, dan zijn deze niet zelden te wijten aan een psychologisch effect. Zeer typisch is in dit verband de vestiging van Enkalon, producent van kunstvezels, te Emmen in Nederland. Dit groot bedrijf gaf – zonder de minste technische verbondenheid en zonder enige inkomenseffecten – aanleiding tot een ketting van vestigingen. Men kan zich de vraag stellen of het bouwen van het nijverheidsdok te Brugge niet eenzelfde invloed verwekte daar slechts enkele van de gevestigde bedrijven werkelijk een beroep doen op vaarwater.

Hier dient de invloed onderlijnd die een groot bedrijf of een belangrijk infrastructuurwerk kan hebben op de ontplooiing van een groeipool, zij het enkel maar door het wegnemen van een psychologische weerstand. Het succes van de regionale industrialisering in Nederland in de ontwikkelingskernen is in niet geringe mate toe te schrijven aan deze polarisatievorm.

Aansluitend op het voorgaande kan hier nog een randbemerking aan toegevoegd worden. Een actieve groeipool is niet noodzakelijk evenwichtig opgebouwd; zo kan in dergelijke groeipool een onevenwicht bestaan tussen het aantal arbeidsplaatsen voor mannelijke en vrouwelijke arbeidskrachten. De kansen zijn zelfs zeer groot dat dit evenwicht niet wordt bereikt voor zover de polarisatie enkel van technische aard is. Hoogstens kan in een dergelijk geval een onderneming zijn keuze laten vallen op de groeipool op grond van een voorhanden zijnde reserve van arbeidskrachten van het ander geslacht. In zoverre deze onderneming een arbeidsintensief karakter vertoont kan het ontstane onevenwicht op de arbeidsmarkt op basis van technische polarisatie des te sneller opgelost worden.

Deze confrontatie tussen groeipooltheorie en regionaal-economische politiek wijst uit dat eerstgenoemde via het principe van regionale concentratie een bijdrage heeft geleverd aan de regionaal-economische politiek. Toch is de antithese tussen beide elementen niet volledig opgelost. Zo blijft de vraag of de resultaten van het nastreven van de diverse polarisatievormen verenigbaar zijn met de doelstellingen van een regionaal-economische politiek, ja zelfs, of deze polarisatievormen ipso facto leiden tot een evenwichtig uitgebouwde streek.

HOOFDSTUK IV

NAAR EEN VERRUIMING VAN DE GROEIPOOLTHEORIE

Uit het vorige hoofdstuk kan men reeds afleiden dat de groeipooltheorie *sensu stricto* los staat van de doelstellingen van de regionaal-ekonomische politiek. Dit blijkt onder meer uit het feit dat de meeste auteurs in de groeipooltheorie zeer sterk de nadruk leggen op de technische bindingen.

In de hypothese dat de groeipooltheorie een algemeen karakter heeft, in het bijzonder dan de technische polarisatie, ontbreekt echter in deze theorie de band met de ruimte-economie. Deze laatste moet immers de achtergrond vormen van de gehele groeipooltheorie. Hierbij wordt o.m. gedacht aan de principes van concentratie en decentralisatie, de rol van de arbeidsmarkt en van de stijgende sociale kosten in de agglomeraties.

§ 1. GROEIPOOLTHEORIE : CONCENTRATIE OF SPREIDING

Het fundamentele probleem dat rond de groeipooltheorie rijst is de tegenstelling tussen de absolute noodzakelijkheid van de technische binding in een groeipool en de groeipooltheorie in het kader van een regionaal-ekonomische politiek.

Inderdaad, op basis van de groeipooltheorie zou kunnen afgeleid worden dat de polariserende werking van de stuwende elementen niet alleen een concentratie in de hand werkt, doch dat de concentratie bovendien moet worden gestimuleerd teneinde een optimalisatie inzake goederen- en inkomensstromen te bewerkstelligen.

Wanneer deze polarisatie verder wordt doorgedreven, los van alle andere zeer belangrijke ekonomische consideraties, is de uitspraak van L. E. Davin op zichzelf logisch : „*Dès lors, on peut se demander si le meilleur moyen de lutter contre un chômage régional structurel ne consiste pas à multiplier les activités des branches*

industrielles en expansion fondamentale, et à les encourager au maximum dans des grandes zones de développement, elles-mêmes aussi en expansion"¹.

Een dergelijke stelling veronderstelt evenwel (a) een blind geloof in de polarisatie als dusdanig, (b) een verwaarlozing van vele andere vestigingsfactoren, (c) een volkomen mobiliteit van de arbeidsfactor, (d) een niet in acht nemen van velerlei sociale motieven en (e) het verwaarlozen van de progressief stijgende sociale kosten per capita in groeiende bevolkingsagglomeraties.

De polarisatietheorie – zoals zij door menig auteur wordt naar voren gebracht – houdt in zich rekening met de onderlinge gebondenheid van vele factoren. De conclusie van maximalisatie van de economische effecten bij concentratie spruit echter voort uit het feit dat L. E. Davin vertrekt van de technische polarisatie als hoeksteen van het gehele polarisatieproces. Nu houdt dit vertrekpunt een grove overschatting in van de technische polarisatie in de ontwikkeling van een streek enerzijds, en anderzijds een onderschatting van de effecten van de inkomens- en van de psychologische polarisatie, alsook van de mogelijkheden van de overheid of welvaartsorganismen om via een „*géographie volontaire*” bij te dragen tot de ontwikkeling van een streek.

Veeleer dan in de groeipooltheorie een aanleiding te zien tot concentratie, moet deze theorie gezien worden als de open poort om, via de vestiging van motorische elementen en hun voortstuwing, te komen tot een spreiding van de economische welvaart over een, zij het nog beperkt, aantal gebieden.

De fundamentele vraag die deze optie oproept, blijft echter de volgende: is de technische polarisatie al dan niet de cristalisator van het groeipooleffect.

1. Tegen de stelling van de technische polarisatie als hoeksteen is in te brengen dat de inter-industriële gebondenheid zeker niet als algemene regel geldt² en zelfs tot op een bepaalde hoogte weinig effecten sorteert.

Inderdaad, de voordelen van inter-sectoriële gebondenheid of auto-consumptie worden pas interessant indien de afzet van de

1. L. E. DAVIN, „Conditions de croissance des économies régionales en état de suremplei”, *t.a.p.*, blz. 6.

Zie ook L. E. DAVIN, „Les conditions de croissance...”, *t.a.p.*, blz. 4.

2. Zie ook J. E. MEADE, „External economies and diseconomies in a competitive situation”, *Economic Journal*, nr. 1, 1952, blz. 54-67, en A. O. HIRSCHMAN, *t.a.p.*, blz. 185.

ene industriebranche of onderneming een aanzienlijk percentage gaat uitmaken in de inzet van een andere industriebranche of onderneming, of vice versa. De inter-sectoriële binding van textiel en confectie is hier een extreem voorbeeld van, dat niet te veralgemenen is, en zelfs in zekere zin een zuiver theoretisch beeld geeft dat in sterke mate afwijkt van de realiteit. Zo is het bijvoorbeeld ook moeilijk zich voor te stellen dat een regionaal geconcentreerde voedingsnijverheid – die onder meer behoefte heeft aan verpakkingsmateriaal – binnen de streek een papiernijverheid doet ontstaan.

Hierdoor is duidelijk aangetoond dat de krachtvelden van een inter-sectoriële gebondenheid in de eerste plaats afhangen van (a) het consumptievolume in een streek en haar spreiding tegenover de minimum produktiecapaciteit die noodzakelijk is om een onderneming rendabel te houden, (b) de transportkosten om het produkt van de ene streek naar de andere te brengen. Dit laatste element verklaart eveneens waarom de regionale gebondenheid tussen textiel en confectie zo zwak is.

Ter illustratie kan tevens verwezen worden naar een onderzoek, uitgevoerd door het Nederlands Economisch Instituut, waarbij werd nagegaan in hoeverre bepaalde basis-industrieën in West-Duitse agglomeraties hebben geleid tot het systematisch aantrekken van andere industrieën¹. In deze studie kwam men tot de conclusie dat er geen systematisch verband waarneembaar was tussen de aanwezigheid van een bepaalde industrietak en de daarmee verwant geachte bedrijven in andere industrietakken. Enkel de relatie machinebouw-elektrotechniek was hierbij enigszins duidelijk.

Later heeft L. H. Klaassen dienaangaande gesteld dat deze relaties slechts significant zijn te noemen indien men zeer uitgestrekte gebieden in beschouwing neemt zoals het Ruhr-gebied, België enz. „*Il faut conclure que, bien que les modèles du type input-output puissent être utiles dans le cas de régions étendues, on ne peut pas s'en servir dans le cas qui nous occupe : l'étude de la politique de développement ou d'aménagement régional*”². Het onderzoek in het tweede deel van deze studie

1. NEDERLANDS ECONOMISCH INSTITUUT, *Eerste resultaten van het voor West-Duitsland verrichte agglomeratie-onderzoek*, Rotterdam, 1961.

2. L. H. KLAASSEN, *Aménagement économique et social du territoire*, Paris, 1965, blz. 82.

over de technische bindingen van 339 ondernemingen in West-Vlaanderen wijst trouwens eveneens uit dat de technische polarisatie slechts in geringe mate tussenkomt in een snel groeiende economie zoals die van West-Vlaanderen.

2. Het is eveneens een feit dat een inzet-uitzettabel niet noodzakelijk wijst op technische bindingen zoals bedoeld wordt in de groeipooltheorie¹. De mate waarin de regionale bindingen zich tussen twee of meer industrietakken voordoen zal in veel gevallen onder meer afhangen van de regionale spreiding van deze twee of meer branches. Zij kan daarenboven van tijdelijke aard zijn en is dan zeker geen basis voor verdere verbreiding van de groeipool.
3. Inzake technische polarisatie moet verder voldoende rekening worden gehouden met het aandeel van de transportkosten in de totale *output*. Wanneer deze – en dit wordt meer en meer het geval, gezien de steeds stijgende toegevoegde waarde per ingezette eenheid – relatief verminderen tegenover de totaliteit van de kostprijs-elementen, wordt de investeerder veel vrijer in zijn vestigingskeuze.
4. De technische polarisatie kan eveneens in hoge mate worden geremd door bestaande financiële bindingen tussen een groep ondernemingen. Dit element is vooral van belang wanneer financiële instellingen ondernemingen uit verschillende industrietakken controleren. De onderlinge steunverlening via prioriteit bij aankopen kan de technische polarisatie en haar effecten in streekverband in belangrijke mate beknotten.
5. Tenslotte zou het verkeerd zijn in het kader van de groeipooltheorie geen oog te hebben voor de rol die de prijs vervult in de vrije ruilverkeershuishouding. De kostprijs kan elementen bevatten die de lokalisatie op basis van technische polarisatie heel eenvoudig uitsluiten.

§ 2. ROL VAN DE ARBEIDSMARKT IN DE POLARISATIE

Alhoewel in deze studie enige afbreuk werd gedaan aan de betekenis van de traditionele Weberiaanse vestigingsfactoren, houdt dit echter geenszins een minimalisering in. Een miskenning van deze factoren zou immers betekenen dat men geen oog heeft

1. A. O. HIRSCHMAN, *t.a.p.*, blz. 104-109.

voor de duidelijk waarneembare verschuiving van de staalnijverheid naar de zeehavens – daar waar deze industriebranche zich voorheen bij voorkeur op de steenkoolnijverheid vestigde – en de groeiende betekenis die in de jongste hoogconjunctuurperiode aan de arbeidsfactor en meer algemeen aan de demografische factor wordt toegekend. In zoverre het hier gaat om het volume van de beschikbare arbeidskrachten en niet zozeer om de loonhoogte, zou hier reeds van een secundair vestigingselement kunnen gesproken worden.

Bij de grondleggers van de groeipooltheorie – die veeleer de theorie opbouwden in functie van de ontwikkeling van structureel sterke streken – worden deze factoren vaak verwaarloosd.

De verschuiving van de minimale transportkostenzone kan inderdaad de groei van de motorische elementen niet enkel afzwakken, maar zelfs doen verdwijnen, zoals de uitputting van bodemvoorraden de bestaande of verwachte polarisatie kan afremmen. Dit wijst nogmaals op het feit dat wegens haar concrete gebondenheid de technische polarisatie een vluchtiger karakter vertoont dan de andere polarisatieprocessen; zij is derhalve minder dan de andere bindingen aangewezen om als vertrekpunt van een concentratie van economische activiteiten te dienen.

Een nog meer remmend of stimulerend effect op de groeipoolvorming is echter de situatie op de arbeidsmarkt. Terzake zou eveneens kunnen gewezen worden op de scholingsgraad als vestigingsfactor. Een potentiële technische binding wijst – theoretisch althans – nog niet noodzakelijk op een begeleidende arbeidskwalificatie. Met andere woorden, het is volstrekt niet zeker dat de regionale arbeidsmarkt op de eventueel nieuw te verwachten functies is voorbereid.

Wanneer de regionale expansie een toestand van schaarste op de arbeidsmarkt als gevolg heeft, betekent dit een rem voor elke onmiddellijke verder doorgedreven polarisatie. De vrij hoge immobiliteit van de arbeid is nu eenmaal in ons economisch bestel een gegeven. Deze immobiliteit kan wel gedeeltelijk kunstmatig worden opgeheven – door middel van migratiepremies, goedkope werkabonnementen, scheefgetrokken woningbouw- en infrastructuurprogramma's, enz. – maar dan met nefaste sociale, culturele en economische gevolgen.

De moeilijkheden bij reconversie van streken met een krappe arbeidsmarkt wijzen trouwens eveneens op de grote betekenis van

de beschikbare arbeidskrachten in de vernieuwing of aanpassing van de motorische elementen. In Europa – zoals trouwens eveneens in ons land – heeft de reconversie van de mijngebieden veel minder financiële offers gevraagd van de gemeenschap in streken met arbeidsreserve en/of groeiende beroepsbevolking dan in gewesten met schaarste aan arbeidskrachten en/of dalende beroepsbevolking.

J. Paelinck noemt dan ook terecht een reserve aan arbeidskrachten en de groei van de beroepsbevolking in een streek „*le propulseur de croissance*”¹.

§ 3. STIJGENDE SOCIALE KOSTEN, TEGENHANGER VAN CONCENTRATIE

Met V. Neesen kan thans gesteld worden dat het op de spits drijven van de groeipooltheorie moet leiden tot het concentreren van alle middelen op een groeipool van allereerste orde². Ook M. Byé heeft gewezen op het gevaar van dergelijke hyperconcentratie van de investeringen naar een zwaartepunt en legt de nadruk op sociale kosten als last voor de gemeenschap. „*C'est là confondre rentabilité privée et productivité nationale... Davantage encore, le développement cumulatif d'agglomérations industrielles au delà d'une certaine importance écraserait de ses frais les entreprises qui prétendraient le supporter. Il n'est possible que par le report des 'coûts externes' à la charge de la nation*”³.

Een van de gevolgen van de absolute groeipooltheorie is inderdaad de overconcentratie van de bevolking, met als correlatief effect de progressief stijgende sociale kosten⁴. Het citaat van M. Byé laat zeker aan duidelijkheid niet te wensen over en is een bittere realiteit voor alle Europese, ook Belgische, agglomeraties. Bij het opmaken van de balans moet dit wel als een belangrijk passief element worden beschouwd. Dit passief werd in Nederland cijfermatig vastgelegd door C. Van den Berg in „*De structuur van de gemeentelijke uitgaven*”⁵. Uit de in deze studie gemaakte bereke-

1. J. PAELINCK, „Possibilisme et pôles de croissance”, *t.a.p.*, blz. 172.

2. V. NEESEN, „De regionaal-ekonomische wet en de afbakening der ontwikkelingsgewesten in België”, *Tijdschrift voor Economie*, nr. 4, 1959, blz. 443.

3. M. BYÉ, „Localisation de l'investissement et Communauté économique européenne”, *Revue Economique*, nr. 2, 1958, blz. 205-206.

4. De divergentie tussen sociale kosten en private kosten werd reeds in 1940 sterk benadrukt in het BARLOW-RAPPORT, *Report of the Royal Commission on the distribution of the industrial population*.

5. C. VAN DEN BERG, *t.a.p.*, blz. 40-45.

ningen blijkt dat voor de gemeenten met 20.000 tot 250.000 inwoners gerekend moet worden met een toeneming van de gemeentelijke uitgaven (in guldens) per hoofd der bevolking van $0,2 \times$ het bevolkingsverschil in duizendtallen. Berekeningen voor de steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag duiden erop, dat de conclusie ook voor deze gemeenten geldigheid bezit¹.

In de commissie „*De onderneming en het regionaal overheidsbeleid*” van het Zesde Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres werden trouwens de nadelen van de overconcentratie menigmaal gediscussieerd. De stelling van de referent, dat de toegelaten deficiten in de grote steden in ons land te beschouwen zijn als een onrechtstreekse premie en als een tegenwicht tegenover de regionaal-economische begunstigingsmaatregelen voor zekere gewesten, werd uiteindelijk algemeen aanvaard.

§ 4. VERALGEMENING VAN HET GROEIPOOLCONCEPT

Wil men de groeipooltheorie een breder karakter verlenen, dan moet in de eerste plaats het accent verlegd worden naar het motorisch element en moet in de tweede plaats het relatief karakter van de binding aanvaard worden.

Door het verleggen van het accent naar het motorisch element wordt de groeipooltheorie een positieve bijdrage ter bevordering van de regionale ontwikkeling, en dit zowel van de structureel sterke als van de structureel zwakke streek; tevens mag men aannemen dat het stimuleren van een groot aantal motorische elementen met uiteenlopend karakter in een streek *ipso facto* zal leiden tot de hoogst mogelijke bindingen.

De beperktheid van het aantal werkelijk motorische elementen die een technische polarisatie beloven en de talrijke gewesten met hoge economische groei, duiden erop dat de regionale groeiprocessen ook op andere motieven berusten, onder meer op de andere polarisatiemethoden. Indien bij voorbeeld de vestiging van een hoogovenbedrijf in een bepaalde streek gerechtvaardigd zou zijn, en dit zowel vanuit infrastructuur oogpunt als vanuit het standpunt van minimalisering van de transportkosten, wil dit niet zeggen dat ook de huidige en toekomstige marktomstandigheden de oprichting van een dergelijk bedrijf rechtvaardigen. Niet alleen infrastructuur

1. L. H. KLAASSEN, „De economische problematiek van de ruimtelijke ordening”, *Economie*, nr. 7, 1957, blz. 304.

en arbeidsmarktsituaties beperken de werkelijk motorische elementen met technische polarisatie, doch ook de internationale – en voor bepaalde beschermde markten, de nationale – marktomstandigheden doen de mogelijkheden sterk inkrimpen.

Verder dient ook nog de vraag te worden gesteld of het nastreven van hoge bindingen op zichzelf steeds gewettigd of wenselijk is en of de veelzijdigheid van de motorische elementen – welke ook de bindingen zijn – niet leiden tot een beter uitgebalanceerde streekeconomie.

§ 5. KRITISCHE PUNTEN BIJ TOEPASSING VAN DE GROEIPOOLTHEORIE

Totnogtoe werd reeds voldoende gewezen op de gunstige effecten van de sectoriële gebondenheid en van de polarisatie in het algemeen. Het polarisatieproces heeft echter ook negatieve uitwerkingen die in het oog moeten worden gehouden bij de toepassing van de theorie. Deze negatieve gevolgen kunnen rechtstreeks zijn, zoals de conjunctuurgebondenheid, of onrechtstreeks, zoals de effecten op de oude structuren en op de omringende gewesten.

1. Een sterke polarisatie, vooral wanneer zij van technische aard is, kan – en in het merendeel van de gevallen zal – in een streek aanleiding geven tot een scherpere conjunctuurgevoeligheid. Voorbeelden van massale toename van de werkloosheid en dus gevoelige daling van de koopkracht in een streek, op basis van moeilijkheden in één of enkele sectoren, liggen trouwens voor de hand. Het volstaat hier te wijzen naar de situatie in het zuiden van West-Vlaanderen tussen 1951 en 1954, toen een diepe crisis de duurzame verbruiksgoederennijverheid trof, en naar de situatie in de Borinage toen de crisis in de kolensector de potentiële moeilijkheden in dit gebied in een structurele verzwakking omzette. In een gezonde ontwikkelingspolitiek moet daarom veeleer gestreefd worden naar een veelheid van motorische elementen dan naar een vervolmaking van de technische bindingen. Deze stelling sluit trouwens nauw aan bij de zoëven geformuleerde en gewenste accentverlegging in de groeipooltheorie. De gevaren van een sterke technische binding nemen natuurlijk af met de grootte van de agglomeratie, doch zijn ook afhankelijk van de grootte en de machtsposities van de

gebonden sectoren. In zoverre nu door zekere bindende omstandigheden de industrialisering gebeurt op basis van sterke technische bindingen, zoals bijvoorbeeld de typische havenbedrijven, blijft het echter nog wenselijk de diversificatie van de motorische elementen na te streven en te stimuleren.

2. Een snel groeipoolproces heeft echter ook onrechtstreeks negatieve facetten. Reeds voorheen werd gewezen op het feit dat elke nieuwe activiteit per se een concurrent betekent op de markt der produktiemiddelen. De concurrentie kan evenwel ook verder reiken. De werking van opwaartse of neerwaartse bindingen van de motorische eenheid kan een zeer belangrijke regionale afnemer of leverancier doen ontstaan, doch het is eveneens niet uitgesloten dat zij zich in sommige gevallen tot een belangrijke concurrent voor de bestaande producenten ontpopt. De voortgebrachte produkten van de nieuwe activiteit kunnen inderdaad een traditioneel produkt direct of indirect substitueren. In dit licht kan hier een tekst van R. Goetz-Girey aangehaald worden: „*La croissance se réalise par destruction plus que par développement induit*”¹. In dit verband wijst M. Capet ook nog op de negatieve uitwerking die een dominerende industrie kan hebben op complementaire branches, wanneer de motorische eenheid een *sellers*-positie gaat innemen die haar toelaat een relatief hoog prijspeil te voeren². Naar gelang hier de technische polarisatie op een opwaartse of neerwaartse binding steunt, kan een monopolistische of monopsonistische prijsvorming gebeuren³.

De groeipool kan eveneens belangrijke negatieve gevolgen doen ontstaan in de omliggende gewesten en wel via de ruimtelijke gebondenheid van een breder geheel. Dienaangaande schrijft R. Fruit „*Nous avons pu constater, en effet, que les taux de croissance sont les plus faibles dans les cantons voisins des régions les plus dynamiques*”⁴.

1. R. GOETZ-GIREY, *l.a.p.*, blz. 12. „*A l'artisanat différencié a fait place l'horlogerie. A l'horlogerie a succédé la métallurgie et enfin dans la métallurgie elle-même l'automobile acquiert la position maîtresse. On peut dire que chacune des industries a servi l'expansion de l'industrie qui lui a succédé...*”.

2. M. CAPET, „*Note sur la croissance et la structure économique d'une région, Théorie et politique de l'expansion régionale*, Brussel, 1961, blz. 136.

3. R. FRUIT spreekt van „*Le caractère ambigu et alternatif des effets de la polarisation*”, *l.a.p.*, blz. 371-378.

4. Zie o.m. R. FRUIT, *l.a.p.*, blz. 374.

Door de aantrekkingskracht uitgeoefend door de groeipoolstreek, verliezen de aangrenzende streken een deel van hun bevolkingspotentieel, vooral de meest interessante leeftijdsklassen, waardoor zich in deze streken, wanneer de uitwerking een grote omvang aanneemt, een cumulatief proces van verval inzet. Het geboortecijfer daalt, vormen van initiatief nemen in aantal en kracht af, de onderbouw waarop de dienstenverlenende sector steunt wordt smaller en smaller, het uitzicht van de streek veroudert en het cumulatief proces van verzwakking zet zich steeds verder door¹. De bezwaren verbonden aan een dergelijk proces van verval hangen echter hoofdzakelijk af van de grootte en de eigen potentialiteiten van het betrokken gebied². Bij toepassing van de groeipooltheorie moet met deze gevolgen rekening worden gehouden; indien men ze in hun scherpte aanvaardt, dient de plaatselijke bevolking dienaangaande ingelicht te worden.

Nu kan het ook zo zijn dat na een eerste periode, waarbij de groeipool een uitwerking heeft in de diepte en aldus een sterke attractie op de aangrenzende gebieden uitoefent, een periode volgt waarna de groeipoolwerking zich in de breedte verder zet³.

In de praktijk kan inderdaad waargenomen worden dat nieuwe vestigingen zich vaak voltrekken op een zekere afstand van de oorspronkelijke kern, waardoor zich een verschijnsel van satellietvorming voordoet, bij voorkeur langs de grote verkeersassen. De groeipool die aanvankelijk een deprimerende uitwerking had op de aangrenzende gebieden, wordt thans een katalysator voor deze streken. Het is evident dat hierbij de afstand tot de groeipool van uitzonderlijk belang is. Alleen de onmiddellijk omliggende streken ondergaan de gunstige invloed en naarmate de gebieden verder verwijderd liggen neemt de positieve uitwerking af en vergroten daarentegen de negatieve effecten⁴.

1. G. DECLERCQ en O. VANNESTE, *t.a.p.*, blz. 80-101.

2. Als voorbeeld maakt R. FRUIT de vergelijking van de demografische evolutie van de kantons Pévèle en Saint-Amand R.G. en deze van Valenciennes gedurende de periode 1806-1851.

3. Zie o.m. R. FRUIT, *t.a.p.*, blz. 374.

4. R. FRUIT, *t.a.p.*, blz. 376. „Après 1851, le centre de Lille-Roubaix-Tourcoing ajoute à une croissance en profondeur une croissance en surface nettement caractérisée, la presque totalité des cantons, en particulier ceux de Quesnoy, d'Haubourdin, d'Armentières, de Lannoy, sont entraînés dans un essor général tandis que le Pévèle subit un effet dépressif accru, en particulier, les taux de croissance fléchissent à Pont-à-Marcq, à Cysing et à Orchies”.

HOOFDSTUK V

SAMENVATTING

Vooraleer de toepassing op de Westvlaamse economie uit te werken, volgt thans een korte samenvatting van het theoretisch concept van de groeipool.

1. De groeipool is een geheel van economische elementen, geconcentreerd in een geografische ruimte, waartussen welbepaalde bindingen ontstaan die de groei ondersteunen. In deze zin is de groeipool effectief; ze kan ook potentieel zijn wanneer de economische elementen aanleiding kunnen zijn tot het aantrekken van andere economische elementen en zodoende de basis vormen van een eventueel groeiproces.

Aldus opgevat is het groeipoolconcept breder dan bij F. Perroux, de grondlegger van de groeipooltheorie. Deze theorie houdt tevens een functioneel en geografisch aspect in, daar waar de meeste auteurs slechts één van beide aspecten als noodzakelijk belichten.

2. Het groeipoolconcept is te onderscheiden van het „*development block*”, waarin de ruimtelijke inslag volkomen ontbreekt, en van de ontwikkelingsas of zone, waar de bindingen en onderlinge steunpunten niet noodzakelijk zijn. Ook moet een onderscheid gemaakt worden tussen het groeipoolconcept en de begrippen stuwende en verzorgende bedrijven, daar bij deze laatste de aard van de bindingen en de multiplicatoreffecten armer zijn van inhoud dan in de groeipooltheorie.
3. Elke generator van economische activiteit is het stuwende of motorische element in de groeipool, waardoor het polarisatieproces ontstaat. De motorische elementen van de groeipool moeten zeer ruim opgevat worden en omvatten zowel de

industriële activiteiten, toerisme, infrastructuur, een welvaarts-organisme, enz.

4. De aard van de bindingen tussen het stuwend element en de andere economische activiteiten is uiteenlopend. In de economische literatuur wordt overwegend volgende indeling in aanmerking genomen : de technische, de inkomens-, de psychologische en de geografische polarisatie.
5. De technische polarisatie is die welke ontstaat door technische bindingen tussen het stuwend element en de techno-economisch aangetrokken economische activiteit. Zij kan opgaand of neergaand zijn. De activiteiten met de grootste polariserende werking zijn tijds- en ruimtegebonden. Zij hangt hoofdzakelijk af van het expansieritme van de industrie, het aantal stadia in het produktieproces, de inter-sectoriële gebondenheid van een industrietak en de diversiteit van de regionale economische structuur.
6. De inkomenspolarisatie situeert zich in de geldkringloop. De vergoedingen voor de produktiefactoren en het ondernemersrisico komen via de consumptiehuishoudingen opnieuw in de produktiehuishoudingen terecht. De aard en de graad van het hieruit ontstane polarisatieproces hangen af van de regionale consumptiequote, de omvang van de geldstroom die door aantrekking van extra-regionale arbeidskrachten wegvloeit, de mate waarin de ondernemerswinst in het gewest blijft en de uitbouw en diversiteit van de economische activiteiten.
7. Onder psychologische polarisatie verstaat men de multiplicator die uitgaat van de verhoging van de economische activiteit zonder technische binding, maar door imitatie of voorlichting.
8. De geografische polarisatie is het gevolg van de andere polarisatieprocessen ; zij kan echter eveneens doelbewust in het leven geroepen worden via de regionaal-economische politiek van de overheid.
9. Welk polarisatieverschijnsel de grootste effecten heeft is moeilijk uit te maken. Zekere auteurs zijn nochtans op dit vlak zeer formeel : de maximale invloed gaat uit van de technische en nadien van de inkomenspolarisatie ; hierna volgen de psychologische en geografische polarisatie. L. E. Davin stelt het

zo dat iedere factor de volgende meer beïnvloedt dan hij door de voorgaande wordt gedetermineerd.

10. De verbreiding van de groeipool gaat via de diverse polarisatieprocessen. Hier is een onderscheid te maken tussen polarisatie in de diepte, namelijk het scheppen van een nieuwe groeipool, en polarisatie in de breedte, welke bestaat uit de uitbreiding van een bestaand economisch complex. De uitbreiding van een groeipool leidt tot de vorming van een economische streek of gepolariseerde zone. Het groeipoolproces loopt slechts ten dele automatisch; een doelbewuste ontwikkelingspolitiek kan het inzetten of stimuleren. Ook kunnen zich belangrijke scheeftrekkingen voordoen in het groeipoolproces; het is de taak van de ontwikkelingsorganismen ter plaatse, via voorlichting van de ondernemers en van de overheid, de uitdeining van de polarisatieprocessen in de goede richting te houden.
11. De groeipoolvorming heeft haar effect op de bevolkingsbeweging en het urbanisatieproces; ook ontstaat bij polarisatie in de breedte een dualisme tussen de oude en de nieuwe structuren. Door de verschuiving van de structuren kan een nieuwe diversiteit, doch ook een nieuwe conjunctuurgevoeligheid in een streek ontstaan.
12. De motorische of stuwende elementen kunnen vluchtig zijn en op korte tijd een effectieve groeipool tot een historische streek omvormen. Ofwel moet de dynamica in de bestaande stuwende elementen bewaard blijven, ofwel moeten in een streek tijdig nieuwe stuwende elementen geïntroduceerd worden; het succes van deze laatste operatie hangt in grote mate af van de situatie en de verwachtingen op de arbeidsmarkt in de reconversieperiode.
13. De algemene standplaatsfactoren van A. Weber hebben ongetwijfeld door de vooruitgang van de techniek en van de menselijke communicatiemiddelen in de geïndustrialiseerde landen gedeeltelijk aan belang ingeboet. Daarentegen hebben de secundaire vestigingsfactoren aan belang gewonnen. Als synoniem van secundaire vestigingsfactoren gebruiken wij ook, met andere auteurs, de aan A. Marshall ontleende term „*external economies*”; deze uitdrukking heeft hier dan een ruimtelijke dimensie die zij bij Marshall niet noodzakelijk had. De secundaire

daire vestigingsfactoren zijn vooral in de agglomeraties aan te treffen; in zoverre via het bewust scheppen van motorische elementen en via het stimuleren van hun verbreiding, deze *external economies* kunnen groeien in een gewest, vormt de groeipooltheorie een nieuw element in de vestigingsleer.

14. De groeipooltheorie is met het regionaal-economisch denken verenigbaar in zoverre het begrip „welvaart”, naast een economische, ook een extra-economische inhoud krijgt en de sociale kosten van de produktie worden genomen in plaats van de private kosten.
15. Via het principe van regionale ontwikkeling door regionale concentratie heeft de groeipooltheorie haar bijdrage geleverd aan de regionaal-economische politiek; het nastreven van de diverse bindingsvormen kan echter een conflictsituatie doen ontstaan met de regionaal-economische politiek.
16. De keuze van de groeipolen is afhankelijk van de economische structuur en bevolkingsspreiding in een gewest; ook de aard van de te vestigen activiteiten om een maximaal polarisatie-effect te verkrijgen is streekgebonden. In het merendeel van de gevallen moet de voorkeur gaan naar industrievestigingen die belangrijke bewegingen inzake goederen en inkomens kunnen verwekken; voor zekere gewesten kan de ontwikkeling van de toeristische sector of van een haven hogere effecten bereiken dan de industrialisering.
17. Menig auteur houdt het – op basis van de groeipooltheorie – bij de stelling dat concentratie van de economische activiteiten in een economisch sterke streek leidt tot een maximalisatie van de economische effecten. Deze stelling spruit voort uit de overtuiging dat de technische bindingen de hoeksteen vormen van het gehele polarisatieproces. Nochtans is de inter-industriële gebondenheid geen algemene regel en wordt door deze auteurs ten onrechte abstractie gemaakt van de afnemende betekenis van de transportkosten, de rol van de prijs en de financiële bindingen in het bedrijfsleven. Daarenboven heeft de factor arbeid in het huidig industrialiseringsproces een fundamentele betekenis.

18. De groeipooltheorie is echter bruikbaar voor de regionale ontwikkelingspolitiek; de werking van de motorische elementen en hun voortstuwung is een nuttig instrument tot decentralisatie van de economische welvaart. De kosten van de decentralisatie vormen dan een tegenhanger voor de stijgende sociale kosten in de agglomeraties.
19. Door het aanvaarden van het relatief karakter van de binding en de accentverlegging op het motorisch element, krijgt de groeipooltheorie een breder karakter en wordt zij een waardevolle aanvulling van de „ruimte-economie”.
20. Het zou verkeerd zijn geen oog te hebben voor bepaalde negatieve zijden van de werking van de groeipooltheorie. Inzonder wordt gedacht aan de mogelijke versterkte conjunctuurgebondenheid van de streek, de te verwachten dualiteit tussen de oude en de nieuwe structuren, en de ontvolking van aanpalende gewesten.

DEEL II

ONDERZOEK NAAR DE POLARISATIE VAN DE RUIMTE IN WEST-VLAANDEREN

INLEIDING

Tot op heden werd de groeipooltheorie niet getoetst in een streek waar de concentratie nog niet in hoge mate voorkomt. De praktische toepassingen beperkten zich veeleer tot de studie van de groeipooleffecten in grote agglomeraties of in havengebieden, of tot de studie van de polarisatieverschijnselen tussen een gering aantal grote ondernemingen. Uiteraard verkrijgt men in deze beperkte geografische gebieden of tussen grotere bedrijfs-eenheden een opmerkelijke graad van gebondenheid of althans een of andere vorm van onderlinge afhankelijkheid.

De hiernavolgende analyse wil een proeve zijn tot toetsing van de groeipooltheorie en haar effecten in een ruim, doch zwak geconcentreerd gebied, zonder grote havenzones, doch met een sterke economische groei in de jongste jaren. Uit methodologisch oogpunt verschilt deze toepassing eveneens door het feit dat dit onderzoek – in tegenstelling met andere – gebaseerd is op de resultaten van een enquête bij de individuele ondernemingen. De analyse moet ons toelaten enkele conclusies te formuleren betreffende de toepassing van de groeipooltheorie in minder geconcentreerde bevolkingsgebieden, die het grootste deel uitmaken van de ontwikkelde streken.

Deze doelstelling kon slechts bereikt worden door een diepte-onderzoek bij de industrie. Als geografisch gebied werd de provincie West-Vlaanderen gekozen. Het Westvlaams Economisch Studiebureau, dat het onderzoek uitvoerde, is in de provincie West-Vlaanderen gunstig bekend en geniet het vertrouwen van de industrie, hetgeen toeliet talrijke vertrouwelijke gegevens te verzamelen.

HOOFDSTUK I

EVOLUTIE EN STRUCTUUR VAN DE WESTVLAAMSE ECONOMIE

Een eerste benadering van de groeipoeleffecten in de praktijk wijst uit dat de structuur van de gewesten en de bedrijfstakken zeer sterk de bekomen resultaten determineert. Als achtergrond voor deze analyse wordt hier dan ook een korte schets gegeven van de evolutie en van de globale economische structuur in West-Vlaanderen; ook zullen bepaalde geografische verschillpunten binnen de provincie worden aangeduid.

§ 1. EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN, 1860-1965

A. Globale evolutie

Einde 1965 telde West-Vlaanderen 1.029.165 inwoners¹, dit is 10,8 % van 's lands bevolking. In 1961 behoorden 411.063 personen² of 38,4 % tot de beroepsbevolking. In vergelijking met het Rijk (37,8 %) ligt de activiteitsgraad in West-Vlaanderen wat hoger; in 1947 was de situatie andersom. Naast het verlies aan betekenis van de landbouw en kleinere ambachts- en handelsondernemingen ligt vooral de ongelijke leeftijdsstructuur aan de basis van deze verschuiving.

Sinds 1846 is de demografische evolutie van West-Vlaanderen gekenmerkt door opeenvolging van periodes van trage expansie

1. West-Vlaanderen volgens de omschrijving geldend vanaf 1 september 1963; de statistische gegevens betreffende de situatie op 31 dec. 1961 (volkstelling) slaan op de vroegere omschrijving, d.w.z. de gemeenten van West-Vlaanderen en de 9 gemeenten die nu tot de provincie Henegouwen behoren. Tenzij het uitdrukkelijk anders wordt vermeld, werden alle statistische inlichtingen in deel II geput uit het N.I.S.

2. Miliciens niet inbegrepen (5.305 personen).

Grafiek I,1: EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN EN HET RIJK, 1846 - 1965.

Gemiddelde 1856-60 = 100 ; index op basis van de gemiddelden per vijfjarige periode.

— : West-Vlaanderen
 - - - : het Rijk

en periodes van stagnerende bevolking. Bij nadere beschouwing van de bevolkingsevolutie kan echter vastgesteld worden dat, naast globale verschuivingen in de geboorte- en sterftecijfers, vooral de emigratie haar stempel heeft gedrukt op de bevolkingsgroei.

Tabel I,1, alsook grafiek I,1 geven een overzicht van de bevolkingsevolutie tussen 1846 en 1965, in de provincie West-Vlaanderen en in het Rijk.

Tabel I,1 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen en het Rijk, 1846-1965 (gemiddelden per 5 jaar).

	West-Vlaanderen		Rijk	
	Aantal	Index 1856-60 = 100	Aantal	Index 1856-60 = 100
1846-50	632.080	100,0	4.388.251	94,8
1851-55	638.160	101,0	4.546.058	98,3
1856-60	631.960	100,0	4.626.643	100,0
1861-65	651.705	103,1	4.887.353	105,6
1866-70	654.855	103,6	4.959.287	107,2
1871-75	683.301	108,1	5.256.436	113,6
1876-80	691.584	109,4	5.456.504	117,9
1881-85	709.316	112,2	5.720.017	123,6
1886-90	735.070	116,3	6.015.576	130,0
1891-95	756.963	119,8	6.269.362	135,5
1896-1900	798.413	126,3	6.662.359	144,0
1901-05	836.642	132,4	6.983.351	150,9
1906-10	869.338	137,6	7.382.052	159,5
1911-15	889.542	140,8	7.654.974	164,8
1916-20	870.393	137,7	7.574.569	163,7
1921-25	847.399	134,1	7.624.974	164,8
1926-30	882.163	139,6	7.998.450	172,9
1931-35	930.467	147,2	8.239.215	178,1
1936-40	964.478	152,6	8.336.318	180,2
1941-45	976.089	154,5	8.283.718	179,0
1946-50	1.001.285	158,4	8.556.414	184,9
1951-55	1.002.727	161,8	8.799.163	190,2
1956-60	1.051.614	166,4	9.072.767	196,1
1961-65	1.084.650	171,6	9.339.323	201,9

In 1846, datum van de eerste telling in België, kende West-Vlaanderen een bevolkingscijfer van 643.004 inwoners. Onmiddellijk nadien trad echter een daling in het bevolkingsaantal in ;

het dieptepunt, met 624.912 inwoners, werd bereikt in 1856. Sindsdien is de bevolking permanent gestegen met uitzondering van het tijdstip van de eerste wereldoorlog en de periode van stabiele bevolking 1939-42 of aanvangsperiode van de tweede wereldoorlog¹. In 1960 bereikte het bevolkingscijfer 1.065.627 eenheden wat een aangroei betekende van 66,8 % sedert 1860.

Uit tabel I,1 blijkt eveneens duidelijk dat twee dieptepunten in de bevolkingsgroei zijn waar te nemen, nl. 1846-60 en 1916-25. In de demografische ontwikkeling van België is het eerste dieptepunt niet terug te vinden; het tweede is wel waar te nemen, doch minder uitgesproken.

Het eerste dieptepunt is toe te schrijven aan de scherpe economische crisis waarin de Westvlaamse economie gedompeld was rond het midden van de 19e eeuw. Méér dan elders in het land heeft het uiteenvallen van de dorpseconomie alhier een diepgaande crisis teweeggebracht; de aardappelploeg en besmettelijke ziekten hebben daarenboven de ellende verhoogd. Het tweede dieptepunt, nl. 1916-25, valt samen met de eerste wereldoorlog, waaraan West-Vlaanderen méér dan andere provincies zijn tol heeft betaald.

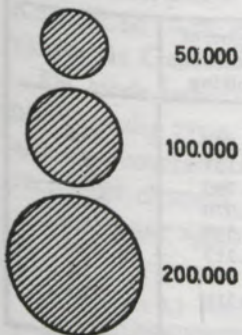
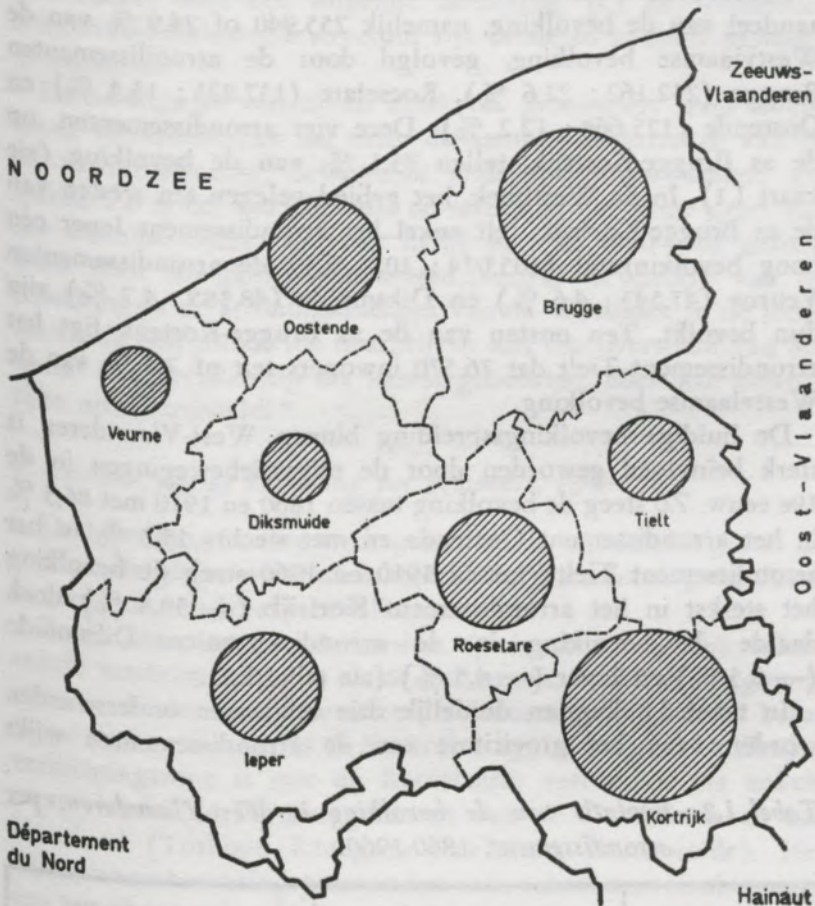
West-Vlaanderen vertoont een zwakkere bevolkingstoename dan het Rijk; deze uiteenlopende groei heeft zich van den beginne af voorgedaan, maar werd geaccentueerd door de eerste wereldoorlog. Vanaf 1846 tot 1925 bedroeg het verschil in groeiritme met het Rijk circa 40 %; tussen de twee wereldoorlogen was er aanvankelijk een parallelle bevolkingsevolutie met het Rijk en op het einde van de dertiger jaren een relatief snellere groei; na de tweede wereldoorlog kon de provincie West-Vlaanderen haar positie handhaven.

B. Evolutie van de bevolking per arrondissement, 1860-1960

Zowel de bevolking als de beroepsbevolking² zijn zeer onge-

1. Na iedere volkstelling gebeurt een aanpassing van het bevolkingscijfer; in de 19e eeuw en rond de eeuwwisseling trad dan een fictieve daling in van de bevolking: 1876 (— 12.000), 1880 (— 7.000), 1890 (— 3.000), 1910 (— 2.000).
2. Het aandeel van de beroepsbevolking in de totale bevolking was einde 1961 het hoogst in de geïndustrialiseerde en grensarbeidersarrondissementen, nl. Kortrijk (40,5 %), Roeselare (39,9 %), Tielt (38,7 %) en Ieper (38,3 %); het was het laagst in de kustarrondissementen Brugge, Oostende, Veurne met 36,5 % en in het agrarisch arrondissement Diksmuide (36,8 %).

Kaart 1,1: SPREIDING VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN, PER
ARRONDISSEMENT, 31 dec. 1965.

lijkmatig verdeeld over het provinciaal grondgebied (zie kaart I,1).

Einde 1965 bezat het arrondissement Kortrijk het grootste aandeel van de bevolking, namelijk 255.940 of 24,9 % van de Westvlaamse bevolking, gevolgd door de arrondissementen Brugge (232.162 ; 22,6 %), Roeselare (137.823 ; 13,4 %) en Oostende (125.668 ; 12,2 %). Deze vier arrondissementen, op de as Brugge-Kortrijk, tellen 73,1 % van de bevolking (zie kaart I,1). In de Westhoek, het gebied gelegen ten westen van de as Brugge-Kortrijk, telt enkel het arrondissement Ieper een hoog bevolkingstal (105.074 ; 10,2 %) ; de arrondissementen Veurne (47.543 ; 4,6 %) en Diksmuide (48.385 ; 4,7 %) zijn dun bevolkt. Ten oosten van de as Brugge-Kortrijk ligt het arrondissement Tielt dat 76.570 inwoners telt of 7,4 % van de Westvlaamse bevolking.

De huidige bevolkingsspreiding binnen West-Vlaanderen is sterk beïnvloed geworden door de migratiebewegingen in de 19e eeuw. Zo steeg de bevolking tussen 1860 en 1910 met 86,3 % in het arrondissement Oostende en met slechts 13,3 % in het arrondissement Tielt ; tussen 1910 en 1960 steeg de bevolking het sterkst in het arrondissement Kortrijk (+ 39,3 %) doch daalde de bevolking in de arrondissementen Diksmuide (— 9,5 %) en Ieper (— 4,5 %) (zie tabel I,2).

In tabel I,2 kunnen duidelijk drie tendensen onderscheiden worden : (a) het groeiritme van de arrondissementen wijkt

Tabel I,2 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, per arrondissement, 1860-1960.

Arrondissement	1860-1910		1910-1960	
	Aangroei bevolking	in pCt	Aangroei of vermindering bevolking	in pCt
Brugge	43.337	35,7	55.297	33,6
Diksmuide	9.130	20,4	— 5.127	— 9,5
Ieper	22.594	21,3	— 5.799	— 4,5
Kortrijk	73.313	52,1	84.070	39,3
Oostende	41.119	86,3	31.519	35,2
Roeselare	30.215	37,4	22.217	20,0
Tielt	8.825	13,3	797	1,1
Veurne	6.869	22,0	8.518	22,3

sterker af in de periode 1860-1910 dan in de periode 1910-1960, (b) de arrondissementen langs de kust zijn in beide periodes gekenmerkt door een stijgende bevolking, (c) de arrondissementen met industriële structuur zijn eveneens in beide periodes in expansie.

De belangrijke verschillen inzake de groeicijfers laten tevens toe te veronderstellen dat naast de natuurlijke oorzaken van de bevolkingsbeweging, belangrijke andere factoren hebben gespeeld. Zo is het duidelijk dat de uitzonderlijke hoge groei van het arrondissement Oostende in de periode 1860-1910 gevoed werd door inwijkingsoverschotten, terwijl de daling van de bevolking in de arrondissementen van de Westhoek in de jongste vijftig jaar niet is toe te schrijven aan een overwicht van het aantal sterfgevallen op het aantal geboorten, doch aan belangrijke uitwijkingssaldi¹.

C. Evolutie van de bevolking per gemeente, 1860-1960.

De bevolking is zeer sterk gespreid; in tegenstelling met de overige Belgische provincies kent West-Vlaanderen geen dominerend centrum inzake bevolkingsaantal.

Zoals kan vastgesteld worden op kaart I,2 zijn er echter enkele verdichtingszones, nl. de kuststrook, de Brugse agglomeratie en de driehoek Roeselare-Tielt-Menen; deze laatste bevat zowel de Roeselaarse als de Kortrijkse agglomeratie². De Brugse verdichtingszone is met de Roeselaarse verbonden via enkele zware landelijke bevolkingskernen van de Zandstreek en het Houtland (Torhout, Ichtegem, Koekelare, Lichtervelde). Het Westvlaams bewoningspatroon kan men schematiseren als volgt: een bevolkingsrijk gebied met dichte bevolking op de as Brugge-Kortrijk en in de kustzone en een dun bevolkt gebied ten westen van de as Oostende-Menen of in de zgn. Westhoek.

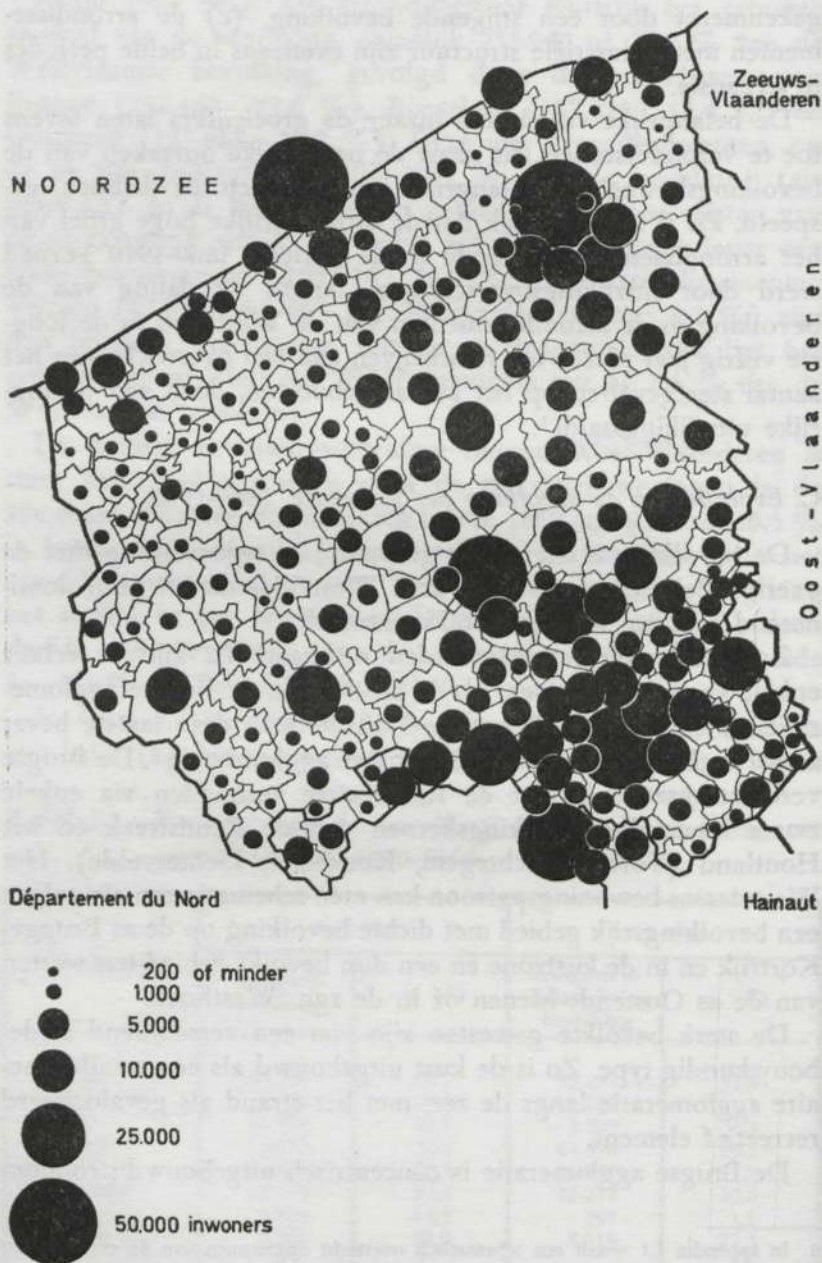
De sterk bevolkte gewesten zijn van een verschillend stedenbouwkundig type. Zo is de kust uitgebouwd als een smalle lineaire agglomeratie langs de zee, met het strand als gevaloriseerd recreatief element.

De Brugse agglomeratie is concentrisch uitgebouwd; rondom

1. In appendix I,1 wordt een schematisch overzicht opgenomen van de evolutie van de bevolkingscomponenten tussen 1860 en 1960.

2. Voor de statistische gegevens per gemeente, zie appendix I,2.

Kaart 1,2: SPREIDING VAN DE BEVOLKING IN WEST - VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 31 DEC. 1965.

de stad bevinden zich dicht bevolkte randgemeenten waarvan de inkomensbronnen in het centrum van de stad zelf of in de noordelijk of zuidelijk gelegen industriecentra gelegen zijn.

De Roeselaarse en de Kortrijkse agglomeraties zijn lineair uitgebouwd. De Roeselaarse agglomeratie bestaat uit een smalle strook, lopende van Roeselare over Izegem naar Ingelmunster, langs een rijksweg, een spoorweg en het kanaal Roeselare-Ooigem; in deze zone heeft zich reeds vanaf de 19e eeuw de textiel-, vlas-, borstel- en schoennijverheid gevestigd.

De Kortrijkse agglomeratie is uitgebouwd langs de Rijksweg Menen-Gent, de spoorlijn Menen-Gent en de Leie. In tegenstelling met het Roeselaarse is de Kortrijkse lineaire structuur veel breder; de uitzwerming van de vlasindustrie in de vallei van de Leie en van de textielnijverheid ten westen van Kortrijk, en de vestiging van vele grensarbeiders ten zuiden van Kortrijk heeft de agglomeratie verbreed.

In de Westhoek is de bevolking geconcentreerd in enkele centra, zoals Ieper, Poperinge, Diksmuide en Veurne. In de verbindingzone tussen de Roeselaarse en de Brugse agglomeraties komen bevolkingsrijke landelijke gemeenten voor; hun bewoningspatroon is in hoge mate bepaald geworden door de evolutie van de landbouw naar de seizoenarbeid in de loop van de 19e eeuw.

In het Tieltsse is de bevolking gespreid in eerder zware landelijke kernen. De afwezigheid van een industrieel centrum en de hoge densiteit van de agrarische bevolking in deze Zandstreek, werkten deze structuur in de hand.

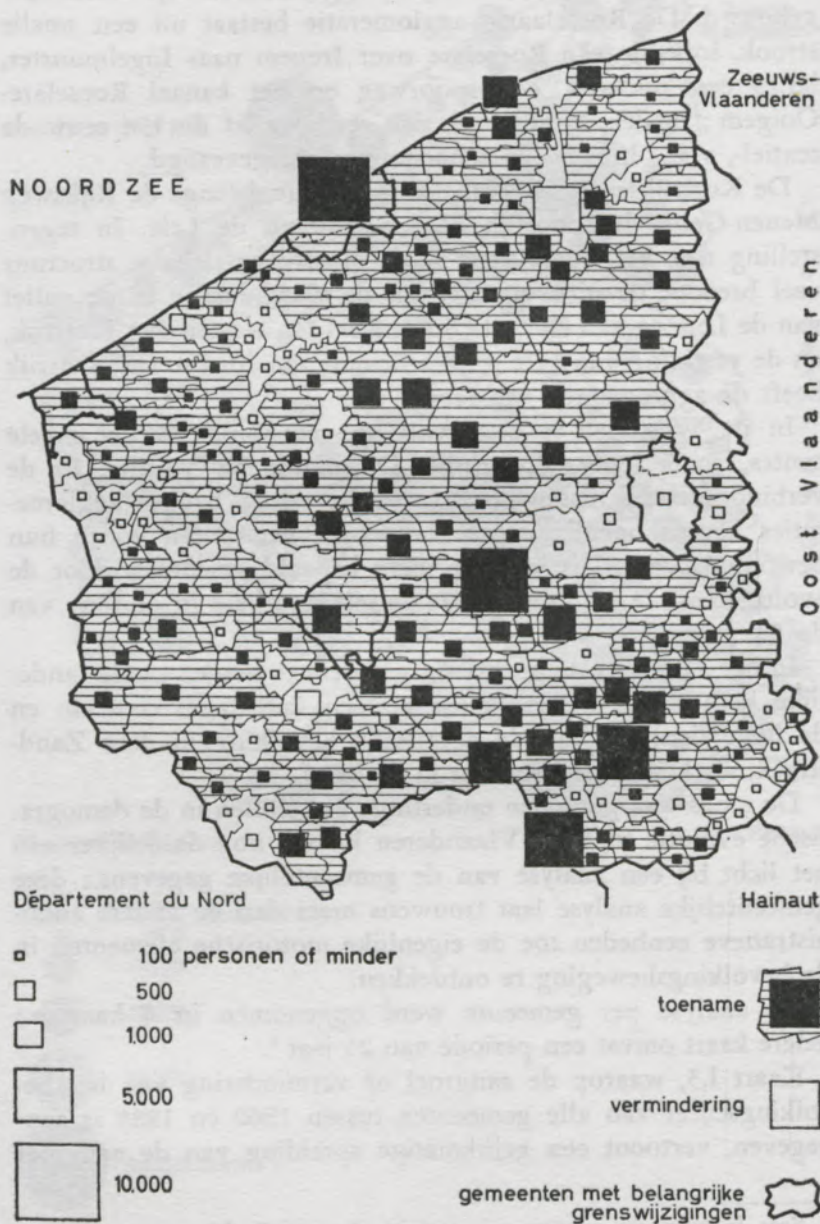
De reeds waargenomen onderlinge verschillen in de demografische evolutie in West-Vlaanderen komen nog duidelijker aan het licht bij een analyse van de gemeentelijke gegevens; deze gemeentelijke analyse laat trouwens meer dan de andere administratieve eenheden toe de eigenlijke motorische elementen in de bevolkingsbeweging te ontdekken.

De analyse per gemeente werd opgenomen in 4 kaarten; iedere kaart omvat een periode van 25 jaar¹.

Kaart I,3, waarop de aangroei of vermindering van het bevolkingscijfer van alle gemeenten tussen 1860 en 1885 is aan-gegeven, vertoont een gelijkmatige spreiding van de aangroei

1. Voor de statistische gegevens per gemeente, zie appendix I,2.

Kaart I,3: EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 1860-85.

van de bevolking; de waargenomen groeicijfers zijn eerder functie van de bevolkingsgrootte, dan van bevolkingsverschuivingen.

Op deze algemene regel komen echter reeds enkele uitzonderingen voor, namelijk in de IJzervallei, de Brugse polders, de Scheldestreek en het Tieltsse alwaar een zwakkere aangroei van de bevolking waargenomen wordt, en in de Belgisch-Franse grensstreek ter hoogte van Menen-Moeskroen, waar reeds een sterkere aanwas van de bevolking opvalt.

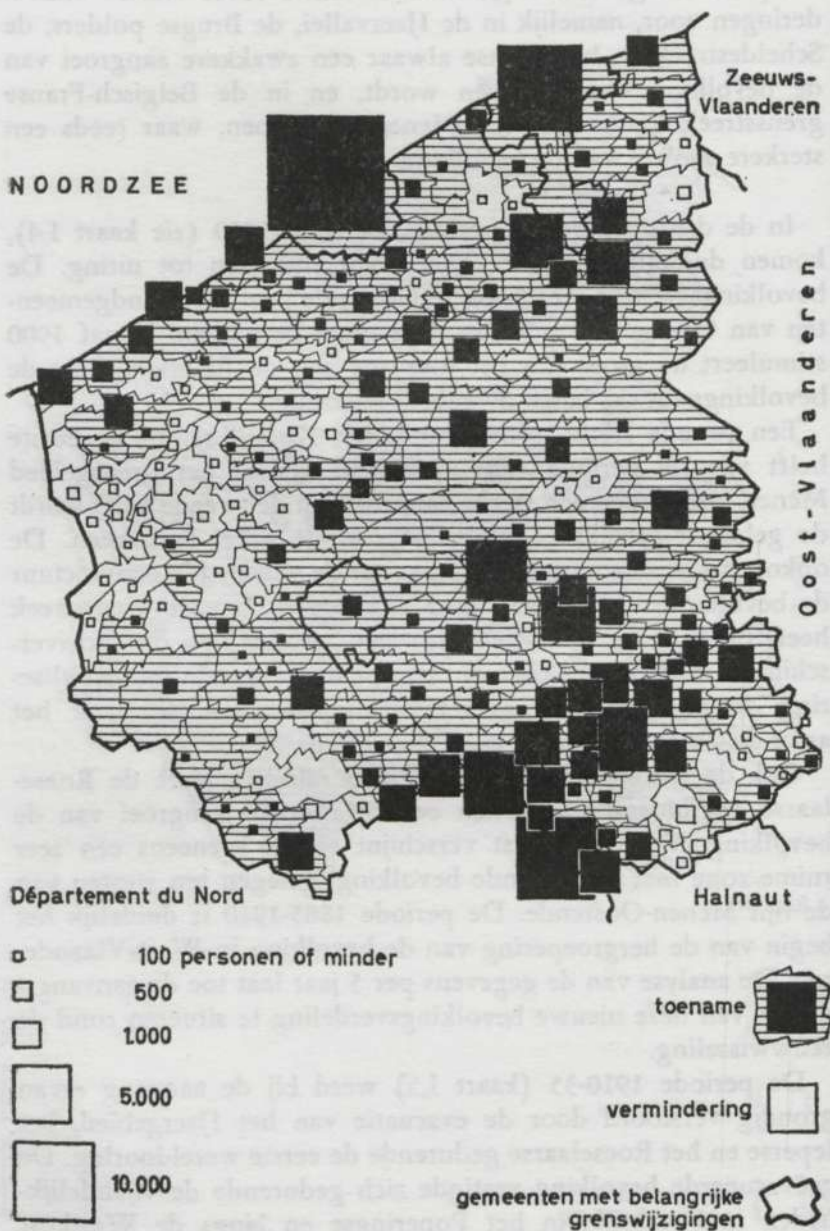
In de daaropvolgende periode, nl. 1885-1910 (zie kaart I,4), komen duidelijk sterkere concentratietendensen tot uiting. De bevolkingsgroei is zeer hoog te Oostende; zelfs de randgemeenten van Oostende werden in deze groei betrokken. Vanaf 1900 stimuleert de groei van het toerisme aan de Belgische kust de bevolkingsaanwas langs de gehele kustzone.

Een tweede sterke groeizone is het Kortrijkse. In de eerste helft van de periode 1885-1910 kent vooral het grensgebied Menen-Moeskroen een sterke aangroei; in de tweede helft wordt de gehele Kortrijkse agglomeratie in de groei betrokken. De opkomst van de grensarbeid, waarvan de wisselende conjunctuur de bevolkingsevolutie van de Kortrijkse en Ieperse grensstreek heeft bepaald tot op heden, ligt aan de basis van dit groeiverschijnsel in de eerste periode, terwijl de versnelde industrialisering de ontwikkeling in het centrum en noorden van het arrondissement verklaart in de tweede periode.

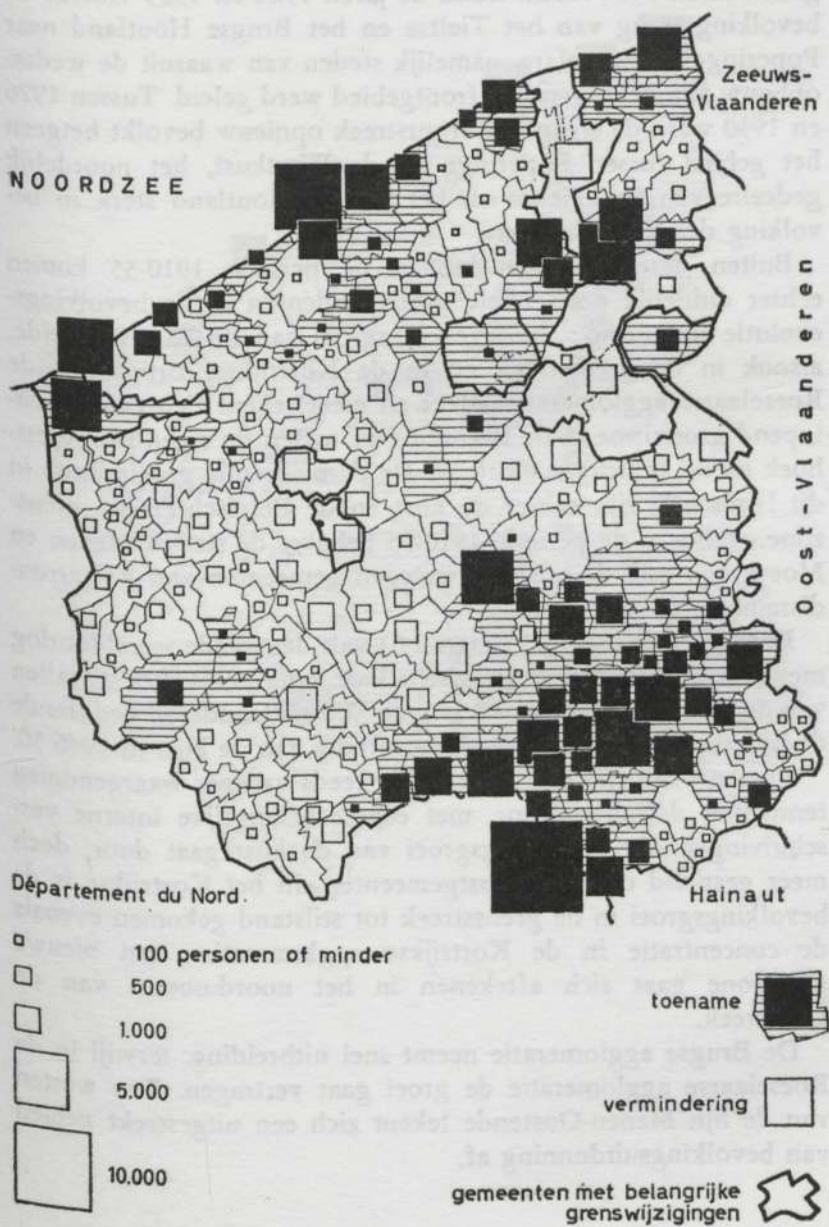
Ook de Brugse agglomeratie en in mindere mate de Roeselaarse agglomeratie vertonen een belangrijke aangroei van de bevolking. Voor het eerst verschijnt echter eveneens een zeer ruime zone met stagnerende bevolking, gelegen ten westen van de lijn Menen-Oostende. De periode 1885-1910 is duidelijk het begin van de hergroepering van de bevolking in West-Vlaanderen. De analyse van de gegevens per 5 jaar laat toe de aanvangsdatum van deze nieuwe bevolkingsverdeling te situeren rond de eeuwwisseling.

De periode 1910-35 (kaart I,5) werd bij de aanvang ervan grondig verstoord door de evacuatie van het IJzergebied, het Ieperse en het Roeselaarse gedurende de eerste wereldoorlog. De geëvacueerde bevolking vestigde zich gedurende de vijandelijkheden in Frankrijk, in het Poperingse en langs de Westkust

Kaart 1,4: EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 1885-1910.

Kaart I,5: EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST - VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 1910-35.

enerzijds en in het Tieltsse en het Brugse Houtland anderzijds.

Na de wereldoorlog kwam de wederopbouw van de frontstreek eerder traag op gang. De wederbevolking van dit gebied gebeurde in twee fasen. Rond de jaren 1924 en 1925 vloede de bevolking terug van het Tieltsse en het Brugse Houtland naar Poperinge en Roeselare, namelijk steden van waaruit de wederopbouw van het eigenlijke frontgebied werd geleid. Tussen 1926 en 1930 werd de eigenlijke frontstreek opnieuw bevolkt hetgeen het gebied tussen Poperinge en de Westkust, het noordelijk gedeelte van het Tieltsse en het Brugse Houtland sterk in bevolking deed verminderen.

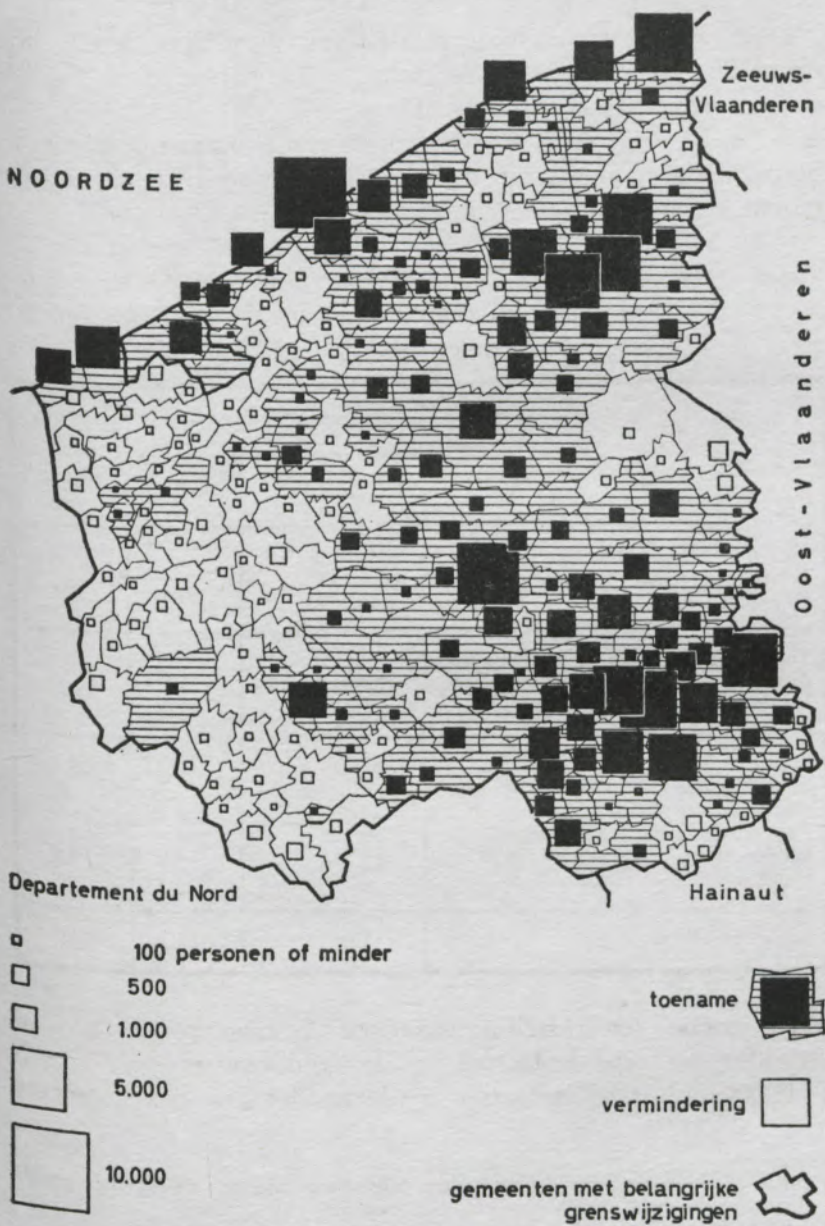
Buiten deze storingen binnen de periode 1910-35 komen echter duidelijk ook enkele grote tendensen in de bevolkings-evolutie tot uiting: de bevolkingsgroei aan de kust versnelde, alsook in de grensstreek en in de Kortrijkse, Brugse en de Roeselaarse agglomeratie. Meer en meer tekent zich een uiteenlopend groeiritme in de bevolking af tussen de eigenlijke Westhoek en de as Brugge-Kortrijk. De dominerende groeipunten in dit landschap zijn echter de kust en de Belgisch-Franse grenszone, welke in de periode 1910-35 behalve de steden Menen en Moeskroen ook de oostelijk gelegen gemeenten van het arrondissement Ieper omvatte.

In de periode 1935-60 (kaart I,6) valt de tweede wereldoorlog met de evacuatie van de Belgische kust vanaf 1941, het stilvallen van de verhuizingsbeweging binnen West-Vlaanderen gedurende de bezettingsjaren en de wederbevolking van de kust in 1946-50.

Tussen 1935 en 1960 werkten de reeds vroeger waargenomen tendensen definitief door, met echter belangrijke interne verschuivingen. De bevolkingsgroei van de kust gaat door, doch meer gespreid over alle kustgemeenten. In het Kortrijkse is de bevolkingsgroei in de grensstreek tot stilstand gekomen evenals de concentratie in de Kortrijkse agglomeratie; een nieuwe groeizone gaat zich aftekenen in het noord-oosten van de Leiestreek.

De Brugse agglomeratie neemt snel uitbreiding, terwijl in de Roeselaarse agglomeratie de groei gaat vertragen. Ten westen van de lijn Menen-Oostende tekent zich een uitgestrekt gebied van bevolkingsuitdunning af.

Kaart I,6:EVOLUTIE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 1935-60.

§ 2. EVOLUTIE VAN DE WERKGELEGENHEID IN WEST-VLAANDEREN, 1860-1960

A. Globale evolutie

De totale tewerkstellingscapaciteit van West-Vlaanderen¹ bedroeg op eind december 1961 circa 355.000 personen of 86,3 % van de aanwezige beroepsbevolking.

Tabel I,3 geeft een overzicht van de verdeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische activiteit.

Tabel I,3 : Indeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische bedrijvigheid, West-Vlaanderen en het Rijk, 31 dec. 1961.

	West-Vlaanderen		Het Rijk
	Aantal	%	%
Landbouw en visserij	40.917		
Nijverheid en ambacht	170.953		
Handel en diensten	143.006		
Totale tewerkstelling in West-Vlaanderen	354.915 (a)		
Ingaande pendel	7.881		
In eigen provincie tewerkgesteld	347.034	84,4	94,4
Tewerkstelling buiten de eigen provincie in het Rijk	18.065	4,4	—
Tewerkstelling in het buitenland	30.245	7,4	2,8
Werkloosheid	15.518	3,8	2,8
Onbekend	201	—	—
Beroepsbevolking	411.063	100,0	100,0

De totale tewerkstellingscapaciteit bestaat voor 11,5 % (41.000) uit arbeidsplaatsen in de landbouw, voor 40,3 % (143.000) uit arbeidsplaatsen in de handels- en dienstensector

1. Inclusief de ingaande pendel uit andere Belgische provincies ; de ingaande pendel uit het buitenland niet inbegrepen.

(a) Inclusief onnauwkeurig bepaalde activiteiten.

en voor 48,2 % (171.000) uit arbeidsplaatsen in de industrie. In totaal zijn er circa 56.000 arbeidsplaatsen in de provincie tekort om de totale beroepsbevolking ter plaatse tewerk te stellen. De tewerkstelling in het buitenland (30.000), de tewerkstelling in de overige Belgische provincies (18.000), de werkloosheid (15.500), enerzijds, en de ingaande pendel (7.500), anderzijds, vormen het verschil.

In vergelijking met het Rijk (94,4 %) kent West-Vlaanderen (84,4 %) dan ook een minder gunstige plaatselijke werkgelegenheidssituatie; de verschilpunten liggen vooral in grensarbeid (7,4 % tegenover 2,8 %) en werkloosheid (3,8 % tegenover 2,8 %).

De industriële structuur van West-Vlaanderen is gesteund op drie industrietakken (textiel, metaal en bouw) die samen 65,2 % van de totale industriële werkgelegenheid omvatten. Vier andere bedrijfstakken (kleding, hout, niet-metalen delfstoffen, voeding) maken nog 24,3 % van de industriële tewerkstelling uit¹. Dit structuurgegeven zal een belangrijk element zijn in de vormen van de regionale bindingen.

Ook hebben zich in de jongste 100 jaar belangrijke verschuivingen voltrokken in de werkgelegenheidsbronnen. In tabel I,4 wordt een overzicht opgenomen van de betekenis van de agrarische, de industriële en de handels- en dienstensector in West-Vlaanderen en het Rijk van 1880 tot 1961.

De landbouw verschaftte in 1880 aan circa 44 % en rond de jongste eeuwwisseling aan circa 35 % van de beroepsbevolking een bron van bestaan; de betekenis van deze sector slonk echter tot 9,0 % in 1961².

De betekenis van de industrie als werkgelegenheidsbron is daarentegen gestegen van 12,0 % in 1880 tot 44 % van de beroepsbevolking in 1961. Ook de betekenis van de handels- en dienstensector is snel toegenomen; van 18 % in 1910 steeg de tewerkstelling tot 30 % van de beroepsbevolking in 1961.

In vergelijking met het Rijk is West-Vlaanderen tot op heden nog steeds méér op de landbouw aangewezen en lichtelijk minder op industrie en handel. De groeiende betekenis van de industrie en van de handels- en dienstensector is echter sinds

1. Bron: R.M.Z. - bezoldigde tewerkstelling op 30 juni 1964 (industriële bedrijven en bouwbedrijf).

2. Voor het berekenen van de percentages is uitgegaan van de hypothese dat de beroepsbevolking bij elke tellingsdatum 40 % van de totale bevolking uitmaakte.

Tabel I,4: Betekenis van de economische sectoren in West-Vlaanderen en het Rijk, 1880-1961.

	1880		1910		1937		1961	
	Aantal	pCt totale bevolking	Aantal	pCt totale bevolking	Aantal	pCt totale bevolking	Aantal	pCt totale bevolking
<i>West-Vlaanderen</i>								
Landbouw	(a) 121.547	17,6	(a) 123.429	14,1	(b) 95.697	10,6	(a) 38.765	3,6
Nijverheid (c)	(d) 34.614	5,0	102.818	11,8	126.148	13,1	(e) 189.134	17,7
Handel en diensten (f)	(g)		(h) 65.478	7,5	89.320	9,3	(i) 126.947	11,9
<i>Het Rijk</i>								
Landbouw	807.464	14,6	780.523	10,5	635.032	7,8	250.372	2,7
Nijverheid	427.669	7,7	1.198.643	16,1	1.355.961	16,3	1.779.474	19,8
Handel en diensten			922.586	12,4	762.474	9,1	1.243.842	13,5

(a) Beroepsbevolking in de landbouw volgens de algemene volkstelling.

(b) Beroepsbevolking in de landbouw 1930 (volkstelling).

(c) Inclusief transportbedrijf en visserij.

(d) De telling omvatte enkel de voornaamste bedrijfstakken.

(e) Gegevens op basis van de algemene volkstelling.

(f) Exclusief tewerkstelling in openbare diensten, onderwijs e.d.

(g) Geen handelstelling in 1880.

(h) Persoonsverzorging niet inbegrepen.

(i) Gegevens op basis van de algemene volkstelling, inclusief tewerkstelling in openbare diensten, onderwijs e.d.

1910 hoger geweest in West-Vlaanderen dan in het Rijk in zijn geheel ; daarentegen was de daling van de tewerkstelling in de landbouw er langzamer dan in het Rijk.

B. Evolutie van de werkgelegenheid per arrondissement, 1860-1961

De plaatselijke werkgelegenheidssituatie hangt in sterke mate af van de economische structuur, de geografische ligging en de verkeerstechnische ontsluiting van elk arrondissement.

In 1961 was de gunstigste situatie aan te treffen in het arrondissement Brugge (zie tabel I,5). Circa 84 % van de er wonende beroepsbevolking is in eigen arrondissement tewerkgesteld ; in het arrondissement Brugge vormt de dagelijkse pendelbeweging naar andere Westvlaamse arrondissementen (4,3 %) en naar de overige Belgische provincies (6,1 %) het sluitstuk van de actieve bevolking.

De situatie is het ongunstigst in het arrondissement Diksmuide. Slechts 61,0 % van de beroepsbevolking is er in eigen arrondissement werkzaam ; niet minder dan 20,2 % van de totale actieve bevolking werkt in een ander Westvlaams arrondissement en 12,4 % is werkloos.

Het arrondissement Ieper kent eveneens een lage plaatselijke tewerkstelling (62,4 %); de grensarbeid (23,0 %) en de pendelbeweging binnen West-Vlaanderen (8,4 %) zijn de belangrijkste sluitposten.

De arrondissementen Kortrijk, Oostende, Roeselare en Veurne hebben een plaatselijk tewerkstellingscoëfficiënt welke schommelt tussen 78 en 82 %. In de arrondissementen Veurne, Roeselare en Oostende vullen vooral de dagelijkse arbeidsmigraties naar de overige Westvlaamse arrondissementen het plaatselijk werkgelegenheidstekort aan ; in het arrondissement Oostende is eveneens de pendelbeweging naar de overige Belgische provincies belangrijk (5,4 %). Het arrondissement Kortrijk wordt gekenmerkt door een aanzienlijk percentage grensarbeiders in Frankrijk.

Het arrondissement Tielt, dat slechts voor 73,0 % van zijn beroepsbevolking plaatselijk werkgelegenheid biedt, heeft een belangrijke bron van werkgelegenheid in de overige Westvlaamse arrondissementen (14,5 %) en de overige Belgische provincies (9,1 %).

Tabel 1,5: Indeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische bedrijvigheid, per arrondissement, West-Vlaanderen, 31 dec. 1961.

	Arr. Brugge		Arr. Diksmuide		Arr. Ieper		Arr. Kortrijk		Arr. Oostende	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Landbouw	8.105		3.936		7.608		4.815		3.949	
Nijverheid	33.381		3.369		10.237		68.214		11.778	
Handel en diensten	34.568		4.359		13.168		36.967		23.353	
Totale tewerkstelling (a)	76.073		11.667		31.014		109.999		39.087	
Ingaande pendel	8.186		856		1.720		11.657		4.267	
In de eigen omschrijving tewerkgesteld	67.887	83,9	10.811	61,0	29.294	62,4	98.342	80,9	34.820	78,7
Tewerkgesteld in overig West-Vlaanderen	3.465	4,3	3.574	20,2	3.952	8,4	2.263	1,9	3.711	8,4
Tewerkgesteld buiten West- Vlaanderen in het Rijk	4.974	6,1	959	5,4	1.075	2,3	4.374	3,6	2.372	5,4
Tewerkgesteld in het bui- tenland	1.208	1,5	181	1,0	10.827	23,0	14.663	12,0	588	1,3
Werkloosheid	3.335	4,1	2.207	12,4	1.806	3,8	1.929	1,6	2.693	6,1
Onbekend	65	0,1	1	—	1	0,1	3	—	47	0,1
Beroepsbevolking	80.934	100,0	17.733	100,0	46.955	100,0	121.574	100,0	44.231	100,0

(a) Inclusief de tewerkstelling in onnauwkeurig bepaalde activiteiten.

Tabel I,5: Indeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische bedrijvigheid, per arrondissement, West-Vlaanderen, 31 dec. 1961 (vervolg).

	Arr. Roeselare		Arr. Tielt		Arr. Veurne		West-Vlaanderen	
	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%	Abs.	%
Landbouw	4.767		4.956		2.781		40.917	
Nijverheid	28.872		10.847		4.255		170.953	
Handel en diensten	15.419		7.150		8.022		143.006	
Totale tewerkstelling (a)	49.058		22.956		15.061		354.915	
Ingaande pendel	5.377		1.582		1.637		7.881	
In de eigen omschrijving								
Tewerkgesteld	43.681	81,9	21.374	73,0	13.424	78,7	347.034	84,4
Tewerkgesteld in overig								
West-Vlaanderen	4.936	9,3	4.234	14,5	1.266	7,4		
Tewerkgesteld buiten West-								
Vlaanderen in het Rijk	1.236	2,3	2.658	9,1	417	2,5	18.065	4,4
Tewerkgesteld in het bui-								
tenland	1.864	3,5	308	1,0	606	3,1	30.245	7,4
Werkloosheid	1.597	3,0	690	2,4	1.261	7,4	15.518	3,8
Onbekend	7	—	1	—	76	0,9	201	—
Beroepsbevolking	53.321	100,0	29.265	100,0	17.050	100,0	411.063	100,0

(a) Inclusief de tewerkstelling in onnauwkeurig bepaalde activiteiten.

Wat meer bepaald de structuur betreft, was op 30 juni 1964 de textielnijverheid de dominerende bedrijfstak in twee arrondissementen, nl. in Kortrijk en Tielt met respectievelijk 48,7 en 31,9 % van de totale industriële werkgelegenheid. In de arrondissementen Brugge (40,5 %) en Ieper (34,3 %) is de metaalnijverheid de grootste bron van tewerkstelling en in de arrondissementen Oostende (51,6 %), Veurne (49,2 %) en Diksmuide (30,5 %) domineert de bouwnijverheid. In deze drie arrondissementen werd de plaatselijke bouwnijverheid ten zeerste gestimuleerd door de bouwactiviteit in de toeristische zone van de kustgemeenten.

In tabel I,6 zijn de bedrijfstakken met de grootste tewerkstelling opgenomen per arrondissement alsook hun aandeel per bedrijfstak en globaal in de totale tewerkstelling.

Met uitzondering van het arrondissement Roeselare (56,7 %), Tielt (62,7 %) en Diksmuide (65,3 %) maken de drie voornaamste bedrijfstakken circa 3/4 van de tewerkstelling uit. De textiel-, metaal- en bouwnijverheid bereiken met uitzondering van de hierboven genoemde arrondissementen steeds méér dan 50 % van het totale tewerkstellingsvolume.

Zowel de geringe spreiding binnen de arrondissementen, als de onderlinge samenhang van de arrondissementen wijzen op een nog geringe diversificatie van het Westvlaamse bedrijfsleven. Binnen iedere bedrijfstak is echter het bedrijfsleven gekenmerkt door een grote diversiteit van produkten en van produktiemethoden.

De gegevens van de tellingen in de 19e eeuw laten niet toe op kleine schaal vergelijkbaar statistisch materiaal af te zonderen; de verschuivingen binnen de sector werden dan ook slechts tussen 1910 en 1960 per arrondissement opgenomen (zie tabel I,7).

Uit tabel I,7 blijkt dat de verhouding tussen arbeidsgelegenheid en totale bevolking tussen 1910 en 1961 alleen in de arrondissementen Kortrijk (+ 6 %) en Oostende (+ 6,8 %) gevoelig verbeterd is. Toch is het groeipatroon van beide arrondissementen uiteenlopend; waar beide arrondissementen in 1910 vergelijkbaar waren voor wat betreft de betekenis van de landbouw en de tertiaire sector, groeide de betekenis van de laatste sector veel sneller in het Oostendse, terwijl in het Kortrijkse de industriële sector zijn overwicht nog vergrootte.

Tabel I,6: Dominerende bedrijfstakken in de Westvlaamse arrondissementen, in pCt van de totale tewerkstelling, per arrondissement, 30 juni 1964 (a).

Arr.	Textiel	Metaal	Bouw	Schei- kunde	Kleding, Schoenen	Hout	Steen- en pan- nenbakkerijen, keramiek	Glas	Voeding	Diamant	Totaal
Brugge	—	40,5	22,3	—	—	—	—	5,8	—	—	68,6
Diksmuide	—	—	30,5	—	—	—	—	—	26,0	8,8	65,3
Ieper	—	34,3	27,2	—	—	—	10,3	—	—	—	71,8
Kortrijk	48,7	16,0	10,5	—	—	—	—	—	—	—	75,2
Oostende	—	13,6	51,6	10,5	—	—	—	—	—	—	75,7
Roeselare	18,0	18,0	—	—	20,7	—	—	—	—	—	56,7
Tielt	31,9	—	17,8	—	13,0	—	—	—	—	—	62,7
Veurne	—	15,9	49,2	—	—	—	—	—	14,6	—	79,7

(a) Bron : R.M.Z.

Tabel 1,7 : Toename of vermindering van het aandeel van de werkgelegenheid in de totale bevolking naar hoofdsectoren, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1910-61 (a).

Arrondissement	Toename of vermindering 1910-61 (% v. d. bevolking)				Totale werkgelegenheid in % v. d. bevolking		Rangorde van de arrondissementen, lokale activiteitsquote	
	Landbouw	Industrie	Handel en diensten	Totaal	1910	1961	1910	1961
Brugge	— 10,3	+ 5,6	+ 6,8	+ 2,1	32,2	34,3	6	3
Diksmuide	— 14,4	+ 0,6	— 1,0	— 14,8	39,0	24,2	2	8
Ieper	— 13,1	+ 1,0	+ 2,6	— 9,5	34,8	25,3	5	7
Kortrijk	— 6,5	+ 9,0	+ 3,5	+ 6,0	30,7	36,7	7	2
Oostende	— 6,6	+ 5,0	+ 8,4	+ 6,8	25,6	32,4	8	4
Roeselare	— 9,0	+ 6,6	+ 2,8	+ 0,4	36,3	36,7	4	1
Tielt	— 15,7	+ 5,2	+ 3,0	+ 7,5	38,0	30,5	3	6
Veurne	— 15,3	+ 0,9	+ 5,5	— 8,9	41,2	32,3	1	5
West-Vlaanderen	— 10,5	+ 5,9	+ 4,4	— 0,2	33,4	33,2		

(a) Een toename van het percentage betekent niet ipso facto een toename van het absolute aantal in de arrondissementen Ieper en Diksmuide, gezien er tussen beide data een daling der bevolking plaats greep. Voor 1961 is in de sector handel en diensten ook de tewerkstelling in de openbare diensten opgenomen.

Ook in het arrondissement Brugge (+ 2,1 %) en in het arrondissement Roeselare (+ 0,4 %) was er tussen 1910 en 1961 enige vooruitgang van de plaatselijke werkgelegenheid. Beide arrondissementen waren in 1910 echter nog aanzienlijk méér agrarisch georiënteerd dan de arrondissementen Kortrijk en Oostende; de afvloeiing in de landbouw was er tussen 1910 en 1960 zeer belangrijk. In het arrondissement Brugge was de groei in de tertiaire sector iets groter dan in de industrie (+ 6,8 tegenover + 5,6), als gevolg van de ontwikkeling van het toerisme en van de centrumfunctie van de stad Brugge; in het arrondissement Roeselare bleef de groei in de tertiaire sector (+ 2,8) echter gering in vergelijking met de groei in de industrie (+ 6,6).

In de overige arrondissementen – Tielt, Veurne, Ieper, Diksmuide – was de globale evolutie bepaald ongunstig en dit in vrij uitgesproken mate. Deze in 1910 sterk agrarische arrondissementen konden de normale afvloeiing uit de landbouw niet opvangen door uitbreiding van de werkgelegenheid in de industrie of de handels- en dienstensector. In het arrondissement Tielt was de compensatie nog enigszins beduidend in de industrie (+ 5,2) en in de handels- en dienstensector (+ 3,0), terwijl dit voor het Veurnse alleen het geval was in de tertiaire sector (+ 5,5).

Er moet ook rekening gehouden worden met het verschillende niveau waarvan vertrokken werd qua totale werkgelegenheid ter plaatse; de typisch agrarische arrondissementen hadden in 1910 een veel hogere tewerkstellingscapaciteit, die juist in de agrarische sector lag. Deze arrondissementen, die in 1910 qua tewerkstelling ter plaatse nog de eerste plaatsen innamen in West-Vlaanderen gingen echter, door de hoge afvloeiing uit de landbouw en bij gebrek aan groei in de secundaire en tertiaire sector, achteruit. Zo is het arrondissement Diksmuide teruggevallen van de tweede naar de achtste of laatste plaats (zie tabel I,7).

De evolutie van het werkgelegenheidspatroon staat eveneens sterk onder invloed van de expansie van het toerisme aan de Belgische kust; alle arrondissementen met een kustzone kennen een belangrijke groei in de tertiaire sector. Alhoewel de verschuivingen in de receptieve capaciteit eerder de richting uitgaan

van arbeidsbesparing, is de uitbouw in de jongste jaren zo sterk geweest dat de globale arbeidsbezetting zeer sterk toenam¹.

Het is ook interessant even stil te staan bij de invloed van de pendelbewegingen op het vestigingspatroon van de Westvlaamse bevolking.

De beschikbare gegevens over de verschillende vormen van arbeidsoverschotten laten niet toe een overzichtelijk en sluitend beeld te schetsen van het verschijnsel. Daarenboven kunnen enkel uit de tellingen van 1910, 1947 en 1961 gegevens geput worden voor een betrouwbare analyse.

In 1910 telde West-Vlaanderen 22.977 arbeidskrachten welke buiten de provinciegrenzen waren tewerkgesteld. Aangezien in dezelfde telling 21.757 grensarbeiders naar Frankrijk werden geteld, mag besloten worden dat de mobiliteit naar de grote Belgische agglomeraties en industriecentra toen eerder gering was. In deze periode waren de verkeersmiddelen minder ontwikkeld en werd de pendelarheid al gauw gevolgd door de definitieve emigratie. In bovenstaande gegevens werd echter de seizoenarbeid niet opgenomen, wat het beeld van de pendelbeweging in deze periode scheeftrekt.

In 1947 was het aantal pendelarbeiders buiten West-Vlaanderen opgelopen tot 52.727; ook het aantal grensarbeiders was gestegen tot 38.312 arbeidskrachten. De tewerkstelling in de overige Belgische provincies was echter het sterkst toegenomen, namelijk van 1.220 in 1910 tot 14.415 in 1947.

In 1961 was de totale pendelarheid buiten West-Vlaanderen gedaald tot 48.195 arbeidskrachten. Deze vermindering was echter het resultaat van een sterke toename van de binnenlandse pendel sinds 1947 (+ 7.299) en een sterke daling van de grensarbeid (— 11.831).

Binnen West-Vlaanderen zijn de zones, met sterke arbeidspendel naar buiten deze provincie gelegen gewesten, vrij sterk geconcentreerd (zie tabel I,8).

Het arrondissement met de hoogste uitgaande pendel is Kortrijk. Dit arrondissement vervult in de arbeidsmarkt de rol van „trop plein”. Uit alle aangrenzende Westvlaamse arrondissementen en uit het arrondissement Oudenaarde komen belang-

1. De totale receptieve capaciteit aan de Belgische kust beliep in 1965 circa 300.000 eenheden; hiervan wordt meer dan de helft ingenomen door gemeubileerde appartementen en villa's.

Tabel 1,8 : Evolutie van de pendelarbeid buiten West-Vlaanderen, per arrondissement, 1910-61.

Arron- dissement	1910		1947		1961	
	Totaal	Grens- arbeid	Totaal	Grens- arbeid	Totaal	Grens- arbeid (a)
Brugge	540	138	4.893	135	6.163	37
Diksmuide	40	8	1.220	313	1.139	83
Ieper	6.728	6.672	13.988	13.205	11.895	10.484
Kortrijk	14.579	14.219	25.678	22.431	19.031	13.995
Oostende	325	154	1.643	51	2.953	44
Roeselare	637	525	2.472	1.539	3.095	1.502
Tielt	83	16	1.903	110	2.966	25
Veurne	45	25	930	528	953	311
West- Vlaanderen	22.977	21.757	52.727	38.312	48.195	26.481

rijke pendelmassa's Kortrijk binnen ; het arrondissement Kortrijk zelf geeft een belangrijke groep af aan Noord-Frankrijk en aan de Brusselse en Gentse agglomeratie.

Na Kortrijk volgt het arrondissement Ieper ; ook hier speelt de aantrekkingskracht van de Noord-Franse industrie de grootste rol. Belangrijke pendelmassa's zijn eveneens aan te treffen te Brugge en Roeselare ; vooral Brussel en de Gentse agglomeratie nemen een belangrijke plaats in. Voor Roeselare heeft eveneens de grensarbeid nog enige betekenis. Méér dan de andere arrondissementen is Tielt op de Gentse agglomeratie aangewezen.

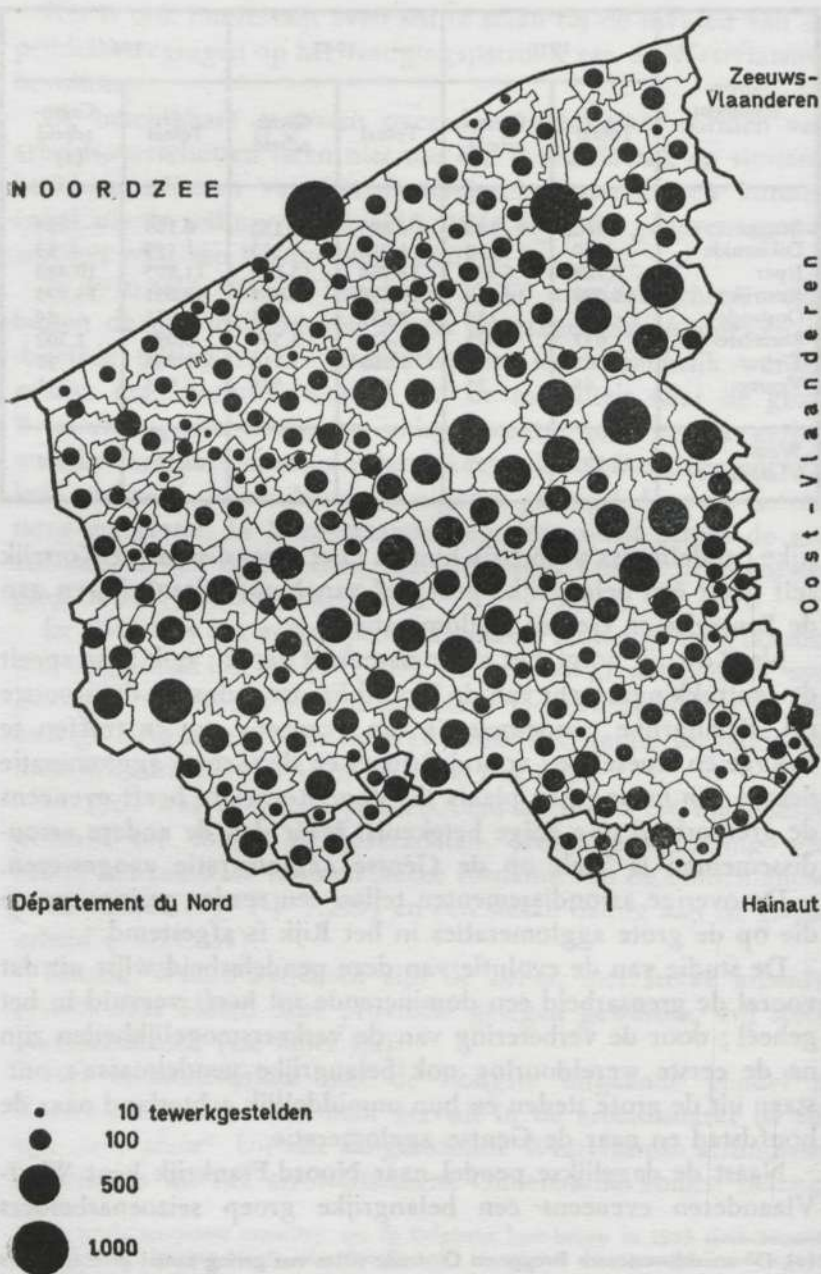
De overige arrondissementen tellen een eerder geringe groep die op de grote agglomeraties in het Rijk is afgestemd.

De studie van de evolutie van deze pendelarbeid wijst uit dat vooral de grensarbeid een dominerende rol heeft vervuld in het geheel ; door de verbetering van de verkeersmogelijkheden zijn na de eerste wereldoorlog ook belangrijke pendelmassa's ontstaan uit de grote steden en hun onmiddellijk achterland naar de hoofdstad en naar de Gentse agglomeratie.

Naast de dagelijkse pendel naar Noord-Frankrijk kent West-Vlaanderen eveneens een belangrijke groep seizoenarbeiders

(a) De arrondissementen Brugge en Oostende tellen een gering aantal grensarbeiders op Nederland.

Kaart 1,7: DE TEWERKSTELLING IN DE LANDBOUW IN WEST-VLAANDEREN,
PER GEMEENTE, 31 dec. 1961.

waarvan het merendeel 2 à 3 maal per jaar naar Frankrijk afreist om er landarbeid te verrichten. Hun aantal beliep in 1898 niet minder dan 12.500 arbeidskrachten, in 1913 circa 12.000, in 1947 circa 9.500 en in 1961 nog slechts 4.000. Deze seizoenarbeiders zijn meestal woonachtig in de arrondissementen Oostende, Diksmuide, Ieper en Veurne.

C. *De werkgelegenheid per gemeente, 1964*

De spreiding van de plaatselijke werkgelegenheid per sector werd opgenomen in de kaarten I,7 tot en met I,9¹.

Van kaart I,7 kan duidelijk afgelezen worden dat de betekenis van de landbouw als bron van werkgelegenheid volledig onafhankelijk is van het tewerkstellingspatroon in de industrie en alleen gebonden is aan de structuur van de bodem². In het poldergebied is de tewerkstelling in de landbouw vrij beperkt; in deze zuiver agrarische streek is de bevolking dan ook vrij dun. In de zandleemstreek en in de leemstreek is de betekenis van de landbouw reeds belangrijker. Vooral in de zandstreek, waar de gemiddelde oppervlakte per landbouwexploitatie zeer gering is, is de bevolkingsgroep die in de landbouw is tewerkgesteld eerder omvangrijk³.

Kaart I,8 waarop de spreiding per gemeente van de industriële tewerkstelling werd opgenomen, vertoont meer uitgesproken verschillen⁴. Vooral het zuid-oosten van de provincie, of de vierhoek Roeselare-Tielt-Waregem-Menen, vertoont een sterke concentratie van industriële werkgelegenheid. Buiten deze industriële streek valt eveneens in het Brugse, het Oostendse en op de as Poperinge-Ieper een industriële uitbouw te merken. In laatstgenoemde kernen is de nijverheid geconcentreerd in de stad of in een randgemeente. In het zuid-oosten van West-Vlaanderen daarentegen is de industrie gespreid over een groot aantal gemeenten; men staat daar duidelijk voor het type van landelijk gespreide industrie. De geringe behoeften aan infrastructuur van de plaatselijk gevestigde nijverheid ligt aan de basis van dit spreidingsverschijnsel.

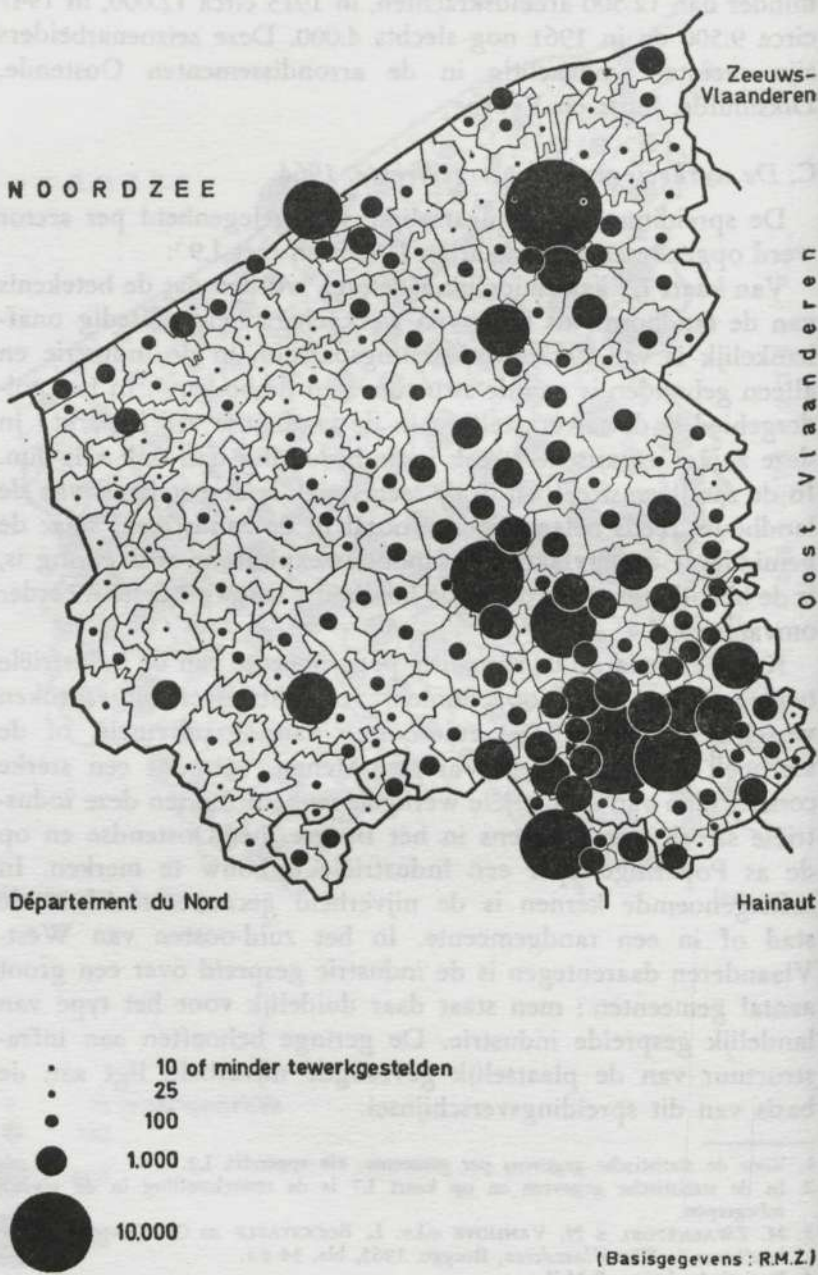
1. Voor de statistische gegevens per gemeente, zie appendix I,2.

2. In de statistische gegevens en op kaart I,7 is de tewerkstelling in de visserij inbegrepen.

3. M. ZWAENEPOEL & N. VANHOVE o.l.v. L. BOCKSTAELE en O. VANNESTE : *De landbouw in West-Vlaanderen*, Brugge, 1965, blz. 34 e.v.

4. Statistische bron : R.M.Z.

Kaart 1,8: LOKALISERING VAN DE INDUSTRIELE TEWERKSTELLING IN WEST-VLAANDEREN, PER GEMEENTE, 30 JUNI 1964.

Buiten de hierboven opgenoemde kernen en zones is West-Vlaanderen eerder schaars geïndustrialiseerd; vooral in de Westhoek vertonen praktisch alle gemeenten een overwegend agrarisch karakter.

De tewerkstelling in de tertiaire sector vertoont eveneens een sterke concentratie (zie kaart I,9)¹. De voornaamste verzorgingscentra zijn Oostende, Brugge, Kortrijk en Roeselare. Buiten deze centra is de betekenis van de handel als bron van tewerkstelling in de meeste Westvlaamse gemeenten proportioneel met hun inwonertal. Verzorgingscentra van ondergeschikte orde zijn in rangorde van belangrijkheid: Ieper, Menen, Tielt, Waregem, Torhout, Izegem, Veurne, Poperinge, Harelbeke, Knokke, Diksmuide, Wevelgem, Blankenberge, Wervik, Zwevegem, Avelgem, De Panne, Nieuwpoort, Heist en Gistel.

§ 3. *ECONOMISCHE GROEI IN WEST-VLAANDEREN, 1959-64*

A. *Globale evolutie*

De economische ontwikkeling van West-Vlaanderen is aanzienlijk versneld sinds 1959. Tussen 1959 en 1964 steeg de tewerkstelling in de industrie met 32.493 en in de tertiaire sector met 10.055 arbeidskrachten; daarentegen daalde de bezoldigde tewerkstelling in de landbouw en in de visserij met 1.951 arbeidskrachten.

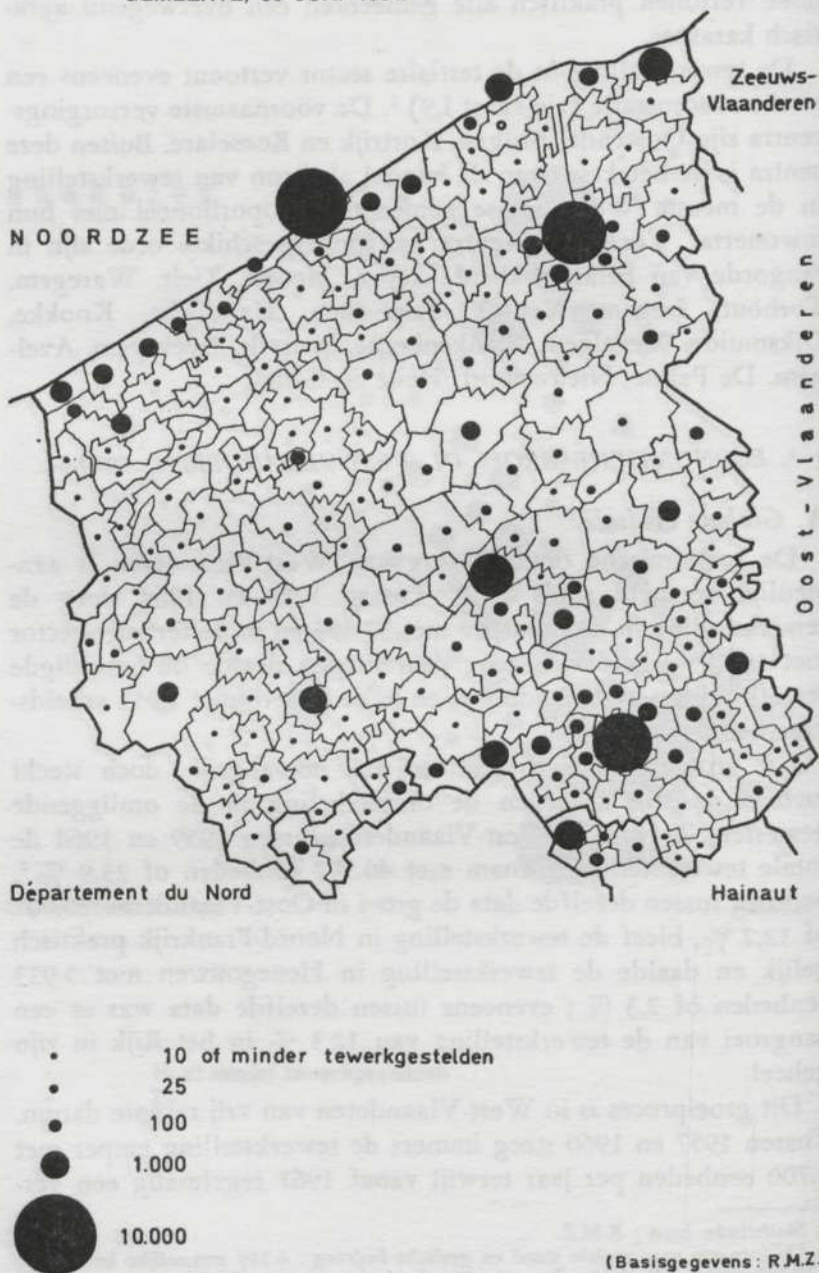
Dit groeiproces is niet alleen vrij omvangrijk, doch steekt meteen gunstig af tegen de ontwikkeling in de omliggende gewesten. Terwijl in West-Vlaanderen tussen 1959 en 1964 de totale tewerkstelling toenam met 40.597 eenheden of 23,9 %², bedroeg tussen dezelfde data de groei in Oost-Vlaanderen 26.007 of 12,2 %, bleef de tewerkstelling in Noord-Frankrijk praktisch gelijk en daalde de tewerkstelling in Henegouwen met 5.923 eenheden of 2,3 %; eveneens tussen dezelfde data was er een aangroei van de tewerkstelling van 12,3 % in het Rijk in zijn geheel.

Dit groeiproces is in West-Vlaanderen van vrij recente datum. Tussen 1957 en 1960 steeg immers de tewerkstelling amper met 1.700 eenheden per jaar terwijl vanaf 1961 regelmatig een ver-

1. Statistische bron: R.M.Z.

2. De toename naar sociale stand en geslacht bedroeg: 6.519 mannelijke bedienden, 5.247 vrouwelijke bedienden, 21.167 arbeiders en 7.664 arbeidsters.

Kaart 1,9 : LOKALISERING VAN DE BEZOLDIGDE TEWERKSTELLING IN DE
HANDELS- EN DIENSTENSECTOR IN WEST-VLAANDEREN, PER
GEMEENTE, 30 JUNI 1964.

Tabel 1,9: Groei van de tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1954-64 (a).

Jaar	Aantal tewerkgestelden	Toename per jaar
1954	158.768	—
1955	164.103	+ 5.335
1956	169.038	+ 4.935
1957	171.518	+ 2.480
1958	167.665	— 3.853
1959	169.868	+ 2.203
1960	178.067	+ 8.199
1961	186.527	+ 8.460
1962	195.474	+ 8.947
1963	201.675	+ 6.201
1964	210.465	+ 8.790

meerdering van gemiddeld 8.000 eenheden per jaar werd bereikt (zie tabel 1,9 en grafiek 1,2).

Tot dusver werd de economische groei gemeten in termen van werkgelegenheid. Een andere, voor het meten van de economische groei meer aangewezen benadering, is de analyse van het binnenlands produkt, meer bepaald het bruto-regionaal produkt tegen constante prijzen¹.

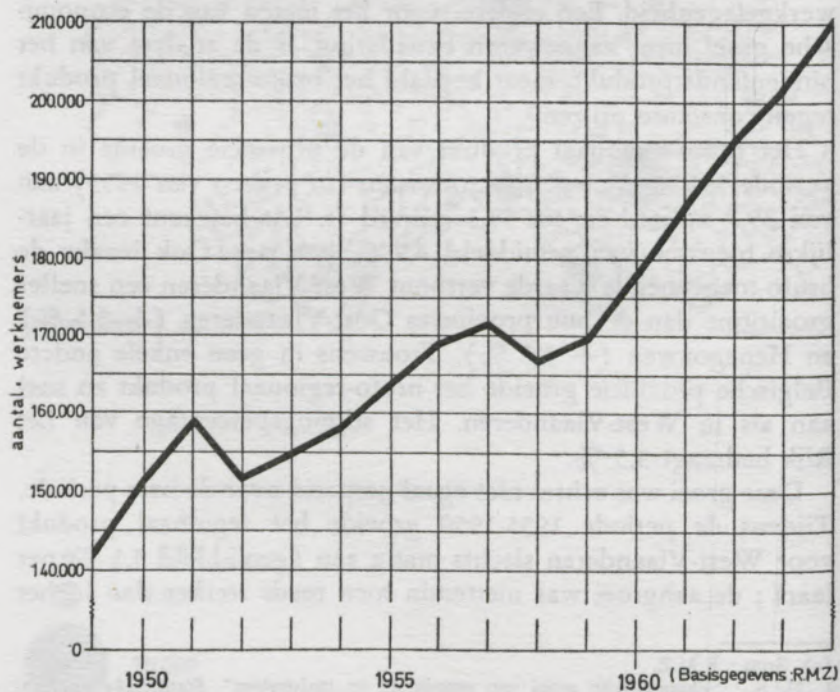
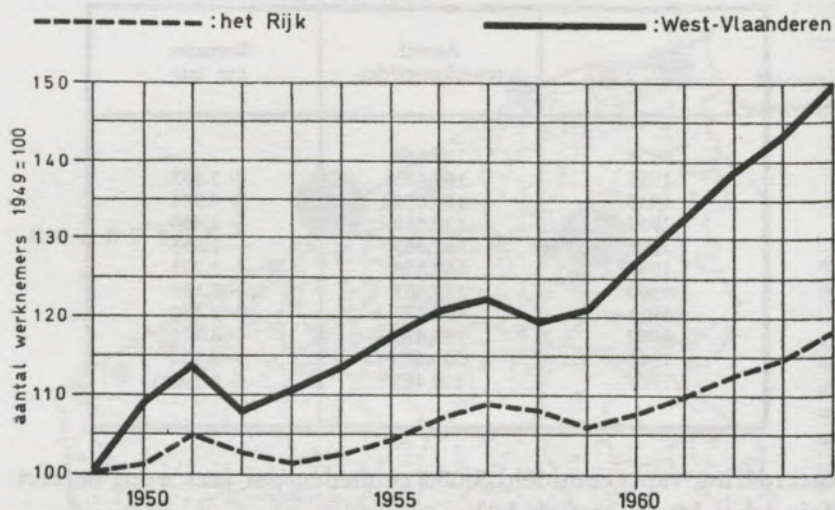
Het bruto-regionaal produkt van de provincie groeide in de periode 1955-1963 tegen factorkosten (in prijzen van 1953) aan van 39,7 miljard fr. tot 57,3 miljard fr. Dit betekent een jaarlijkse toename van gemiddeld 4,7 % per jaar. Ook inzake de bruto-toegevoegde waarde vertoont West-Vlaanderen een sneller groeiritme dan de buurprovincies Oost-Vlaanderen (+ 3,5 %) en Henegouwen (+ 1,7 %). Trouwens in geen enkele andere Belgische provincie groeide het bruto-regionaal produkt zo snel aan als in West-Vlaanderen. Het stijgingspercentage van het Rijk bedraagt 3,5 %.

Deze groei was echter niet egaal gespreid over de hele periode. Tijdens de periode 1955-1959 groeide het regionaal produkt voor West-Vlaanderen slechts matig aan (gemiddeld 3,1 % per jaar); de aangroei was niettemin toen reeds sterker dan in het

(a) Bron : R.M.Z.

1. N.I.S. : „Economische groei van provincies en taalstreken“, *Statistische en Economische Studies*, nr. 12, 1966.

Grafiek 1,2 : EVOLUTIE VAN DE WERKGELEGENHEID IN WEST-VLAANDEREN
EN HET RIJK, 1949-64.

Rijk (gemiddeld 2,3 %). Tijdens de jongste 4 jaar steeg het groeiritmte in West-Vlaanderen tot 6,3 % tegenover 5,2 % in het Rijk.

B. Sectoriële aspecten van de groei, 1959-64

Van het standpunt uit van de groeipooltheorie is het interessant de groeibeweging in West-Vlaanderens economie te ontleden per bedrijfstak.

Tussen 1959 en 1964 is vooral in de metaalsector de werkgelegenheid sterk toegenomen; in deze sector steeg het aantal arbeidsplaatsen met 14.701 eenheden, of 73,1 % in 5 jaar.

Op de tweede plaats volgt de textielnijverheid met een toename van 4.427 eenheden, of 11,5 %, gevolgd door de confectie- en schoennijverheid met een toename van 2.390 arbeidsplaatsen of 21,3 %, de houtindustrie met 1.942 arbeidsplaatsen of 21,1 % en de voedingsmiddelenindustrie met 528 arbeidsplaatsen of 7,9 %.

De hierboven vermelde vijf bedrijfstakken omvatten 90,5 % van de vermeerdering in de industrie en 59,1 % van de totale aangroei van de werkgelegenheid in West-Vlaanderen. Het versnelde industrialiseringsproces van de laatste jaren betreft slechts enkele bedrijfstakken. De sterke ontwikkeling in de metaalnijverheid zorgde voor een grotere diversificatie in het bedrijfsleven.

In de semi-industriële sector valt vooral de sterke uitbreiding op van de tewerkstelling in de bouwnijverheid; tussen 1959 en 1964 vermeerderde de tewerkstelling in deze sector met 5.749 eenheden, of 24,0 %. Tussen dezelfde jaren nam het bouwvolume toe met 26,1 %.

Eén vierde van de totale aangroei van de werkgelegenheid is terug te vinden in de tertiaire sector¹. In deze groep is vooral de toename in de handelsondernemingen (+ 4.342 of + 36,8 %) en in de diensten (+ 3.024 of 32,4 %) van betekenis. De totale groei van de tertiaire sector beliep in West-Vlaanderen 31,7 % tegenover 25,9 % in Oost-Vlaanderen en 28,2 % in Henegouwen; rekening houdend met het feit dat West-Vlaanderen circa 70 % van de toeristische activiteit van het Rijk telt en dat ook deze sector in de jongste jaren een sterke expansie kende², kan

1. In de R.M.Z.-statistieken is de publieke sector niet begrepen.

2. In 1964 nam de toeristische index W.E.S. toe met 11,2 %, in 1965 met 6,2 %.

Tabel I,10 : Toename van de tewerkstelling per bedrijfstak, West-Vlaanderen, 1959-64 (a).

Bedrijfstak	1959	1964	Toename of vermindering	
			Abs.	%
- Landbouw, bosbouw & visserij	6.004	4.053	— 1.951	— 32,5
- Voedingswarenbereiding	6.711	7.239	+ 528	+ 7,9
- Drankbereiding	2.256	2.300	+ 44	+ 2,0
- Tabakbewerking	562	577	+ 15	+ 2,7
- Oliën & vetstoffen	606	895	+ 289	+ 47,7
- Chemische nijverheid	1.709	1.893	+ 184	+ 10,8
- Rubbernijverheid	543	602	+ 59	+ 10,9
- Hout- & kurkbewerking	9.205	11.147	+ 1.942	+ 21,1
- Papiernijverheid	444	555	+ 111	+ 25,0
- Boekbedrijf & fotografie	1.929	2.357	+ 428	+ 22,2
- Huiden & lederindustrie	472	603	+ 131	+ 27,8
- Textielnijverheid	38.511	42.938	+ 4.427	+ 11,5
- Kledingsnijverheid	11.232	13.622	+ 2.390	+ 21,3
- Elektriciteit, gas, warmte, water	1.780	1.618	— 162	— 9,2
- Derivaten van minerale brandstoffen	326	326	—	—
- Niet-metalen delfstoffen	7.423	7.932	+ 509	+ 6,9
- Metaalnijverheid	20.106	34.807	+ 14.701	+ 73,1
- Kunst en precisiebedrijven	932	1.119	+ 187	+ 20,1
- Diverse bedrijven	373	1.033	+ 660	+ 176,9
- Recuperatie & afvalbedrijven	213	278	+ 65	+ 30,5
- Totaal industrie	105.333	131.841	+ 26.508	+ 25,2
- Bouwbedrijf	23.906	29.655	+ 5.749	+ 24,0
- Transportbedrijf	2.926	3.162	+ 236	+ 8,1
- Eigenlijke handelsondernemingen	11.806	16.148	+ 4.342	+ 36,8
- Kredietondernemingen	1.549	2.778	+ 1.229	+ 79,3
- Allerlei agentschappen	730	1.521	+ 791	+ 108,3
- Totaal handel	14.085	20.447	+ 6.362	+ 45,2
- Hotelbedrijf en persoonsverzorging	8.271	8.940	+ 669	+ 8,1
- Overheidsdiensten	9.343	12.367	+ 3.024	+ 32,4
Totaal	169.686	210.465	+ 40.597	+ 23,9

geconcludeerd worden dat de groei van de tertiaire sector in vergelijking met de buurprovincies enigszins aan de lage kant lag.

Evenals voor de globale evolutie dringt zich bij de studie van de sectoriële ontwikkeling een analyse van de bruto-toegevoegde waarde per branche op (zie tabel I,11).

Gedurende de periode 1955-1963 is het bruto-regionaal produkt voornamelijk toegenomen in zes sectoren. In de eerste plaats dient de dienstenbranche vermeld met 3,4 miljard fr. of 19,2 % van de totale groei van het bruto-regionaal produkt; de metaalsector volgt op de tweede plaats met 3,1 miljard fr. of 17,7 %. Drie andere industriële sectoren kenden een sterke expansie, nl. de textielbranche met 2 miljard fr. of 11,6 %, de houtsector met 1,1 miljard fr. of 6,5 % en de kleding en schoen-nijverheid met 1 miljard fr. of 5,9 %. Als zesde groeisector, althans in absolute cijfers, volgt de landbouw en de visserij met 1,6 miljard fr. of 9,2 %. Deze zes sectoren beslaan samen 70,1 % van de totale toename in het bruto-regionaal produkt. Voor de periode 1959-63 dienen ook nog het bouwbedrijf en de handelsbranche genoteerd als groeisectoren; zij komen evenwel pas op de zesde en de zevende plaats, na de houtbranche.

Met uitzondering van de landbouw, en in mindere mate van de voedingsbranche en het bouwbedrijf, blijken de groeisectoren in termen van bruto-toegevoegde waarde en van tewerkstelling samen te vallen.

Wat de relatieve groei betreft, treedt in de eerste plaats de metaalverwerkende nijverheid op de voorgrond; de bruto-toegevoegde waarde steeg er met 187 % gedurende een periode van 8 jaar. Doch ook andere industriële sectoren kenden een vrij hoge aangroei: kleding en schoeisel (141 %), hout en meubelen (131 %), chemie (100 %), niet-metalen delfstoffen (80 %), ijzer, staal, non-ferrometalen en garages (75 %) en textiel (60 %). De landbouwsector, de semi-industriële takken en de tertiaire sector registreren een veel tragere aangroei. Alleen de branche financiële diensten en verzekeringen wijkt van dit patroon af. Voor de landbouwsector nam de bruto-toegevoegde waarde tijdens de beschouwde periode slechts toe met 28 %, in het bouwbedrijf 20 %, in de handel 19 % en de dienstenbranche 32 %.

Tabel I,11 : Toename van de bruto-toegevoegde waarde tegen factorkosten, in prijzen van 1953, per branche, West-Vlaanderen, 1955-63 (in mln fr.).

Sector	1955-1959				1959-1963			1955-1963	
	1955	1959	Abs. toename	Index (1955 = 100)	1963	Abs. toename	Index (1955 = 100)	Abs. toename	Index (1955 = 100)
Landbouw, bosbouw en visserij	5.864	6.214	350	106	7.491	1.277	121	1.627	128
Extractione nijverheden	2	3	1	—	5	2	—	3	—
Voeding	2.448	2.626	178	107	3.028	402	115	580	124
Textiel	3.416	4.534	1.118	133	5.453	919	120	2.037	160
Kleding en schoeisel	736	1.070	334	145	1.772	702	166	1.036	241
Hout en meubelen	873	1.121	248	128	2.014	893	180	1.141	231
Papier, drukkerij	263	281	18	107	388	107	138	125	148
Chemie	279	316	37	113	557	241	176	278	200
Niet-metalen delfstoffen	626	871	245	139	1.129	258	130	503	180
Ijzer, staal, non-ferro-metalen en garages	368	466	98	127	645	179	138	277	175
Metaalverwerkende nijverheid	1.671	2.190	519	131	4.797	2.607	219	3.126	287
Overige verwerkende industrie	305	317	12	104	461	144	145	156	151
Bouwbedrijf	2.960	2.790	—170	94	3.549	759	127	589	120
Elektriciteit, gas en water	513	618	105	120	793	175	128	280	155
Handel	4.299	4.315	16	100	5.111	796	118	812	119
Financiële diensten en verzekeringen	459	557	98	121	929	372	167	470	202
Woongebouwen	3.016	3.124	108	104	3.275	151	105	259	109
Vervoer en verkeer	1.798	2.035	237	113	2.505	470	123	707	139
Diensten	10.505	11.830	1.325	113	13.883	2.053	117	3.378	132
Bruto-regionaal produkt	39.721	44.906	5.185	113	57.354	12.448	128	17.633	144

Dit groeipatroon wijkt wel enigszins af van hetgeen voor het gehele land wordt vastgesteld. Allereerst valt op, dat alle takken, op twee branches na, een hoger groeiritme vertonen dan de overeenkomstige sectoren in het Rijk ; de bedrijfstakken met een lager groeiritme dan het Rijksgemiddelde zijn de openbare nutsvoorzieningen en de handel. De discrepantie is vooral groot voor de industriële sectoren, namelijk de sectoren textiel, kleding en schoeisel, hout en meubelen, chemie, niet-metalen delfstoffen, ijzer, staal, non-ferrometalen en vooral de metaalverwerkende nijverheid.

C. Gewestelijke aspecten van de groei, 1959-64

Tussen 1959 en 1964 voltrok het groeiproces zich hoofdzakelijk op de as Brugge-Kortrijk ; op een totale vermeerdering van 40.597 arbeidsplaatsen zijn er 30.111 of 74,2 % geregistreerd in de arrondissementen Brugge, Roeselare en Kortrijk. Bij afsplitsing van de industriële tewerkstelling komt nog een grotere concentratie tot uiting ; immers 76,4 % van de totale industriële groei is gelocaliseerd in de bovenvernoemde drie arrondissementen (zie tabel I,12).

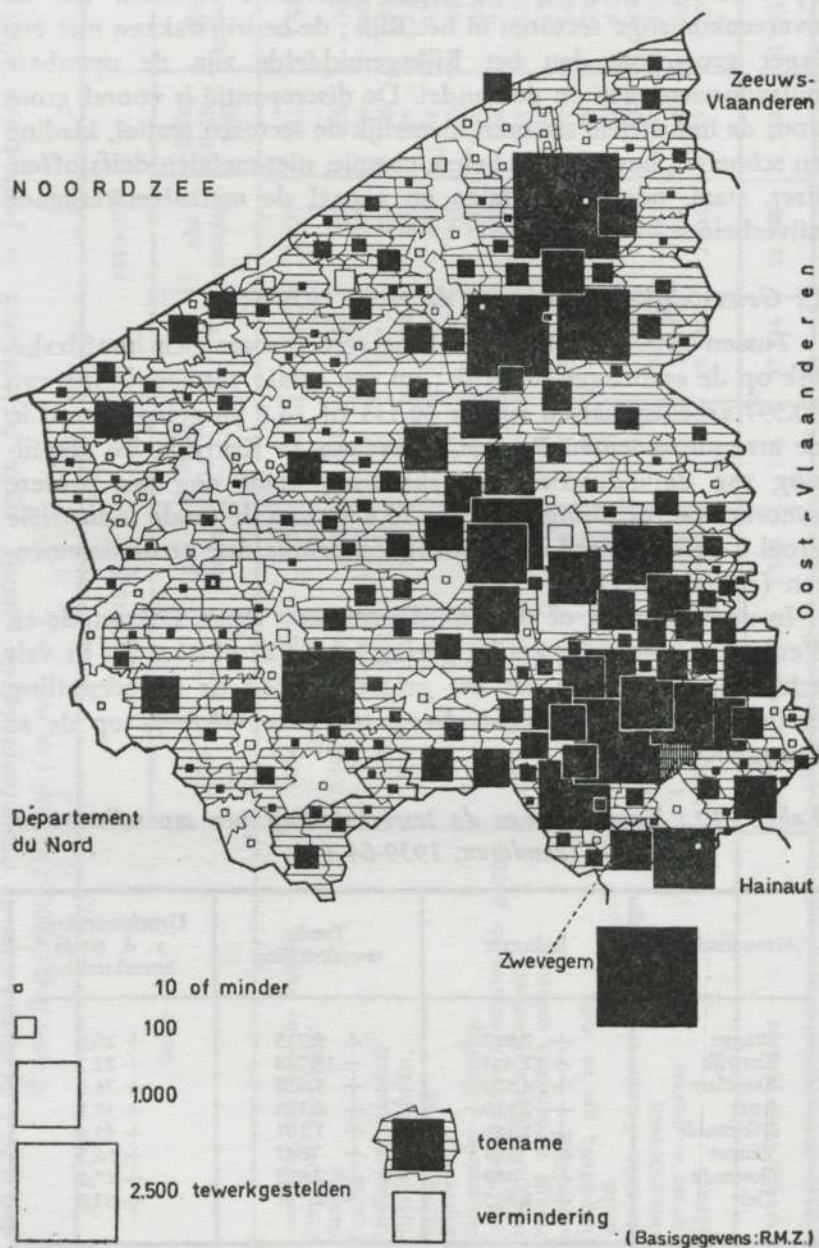
In de Westhoek, of de arrondissementen Ieper, Diksmuide en Veurne, was de groei eerder gering, nl. 4.821 of 11,9 %. Er valt echter op te merken dat het groeiritme van de tewerkstelling in de Westhoek 28,3 % bedroeg tegenover 23,6 % op de as Brugge-Kortrijk.

Tabel I,12 : Toename van de tewerkstelling per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64 (a).

Arrondissement	Industrie	Totale tewerkstelling	Groeipercantage v. d. totale tewerkstelling
Brugge	+ 7.927	+ 9.715	+ 26,9
Kortrijk	+ 12.404	+ 14.748	+ 22,7
Roeselare	+ 4.509	+ 5.648	+ 21,3
Ieper	+ 2.889	+ 2.798	+ 30,1
Diksmuide	+ 1.189	+ 1.181	+ 45,6
Veurne	+ 701	+ 842	+ 16,3
Oostende	+ 469	+ 2.928	+ 17,2
Tielt	+ 2.405	+ 2.737	+ 32,9

(a) Bron : R.M.Z.

Kaart I.10 : GROEI VAN DE TEWERKSTELLING IN DE INDUSTRIE
IN WEST-VLAANDEREN, PER GEMEENTE, 1958-64.

Te Oostende was de aangroei eerder matig (+ 2.928 of 17,2 %) zoals eveneens in het arrondissement Tielt (+ 2.737) ; in dit laatste arrondissement werd echter het hoogste groeiritme (+ 32,9 %) na het arrondissement Diksmuide (45,6 %) bereikt.

Uit tabel I,12 kan eveneens afgeleid worden welk aandeel de industrie had in de totale uitbreiding van de werkgelegenheid. Het aandeel van de industrie is het hoogst in de industriële streken met geringe graad van verstedelijking, zoals het arrondissement Diksmuide, en het laagst in de gebieden met toeristische uitbouw en hoge verstedelijking zoals het arrondissement Oostende.

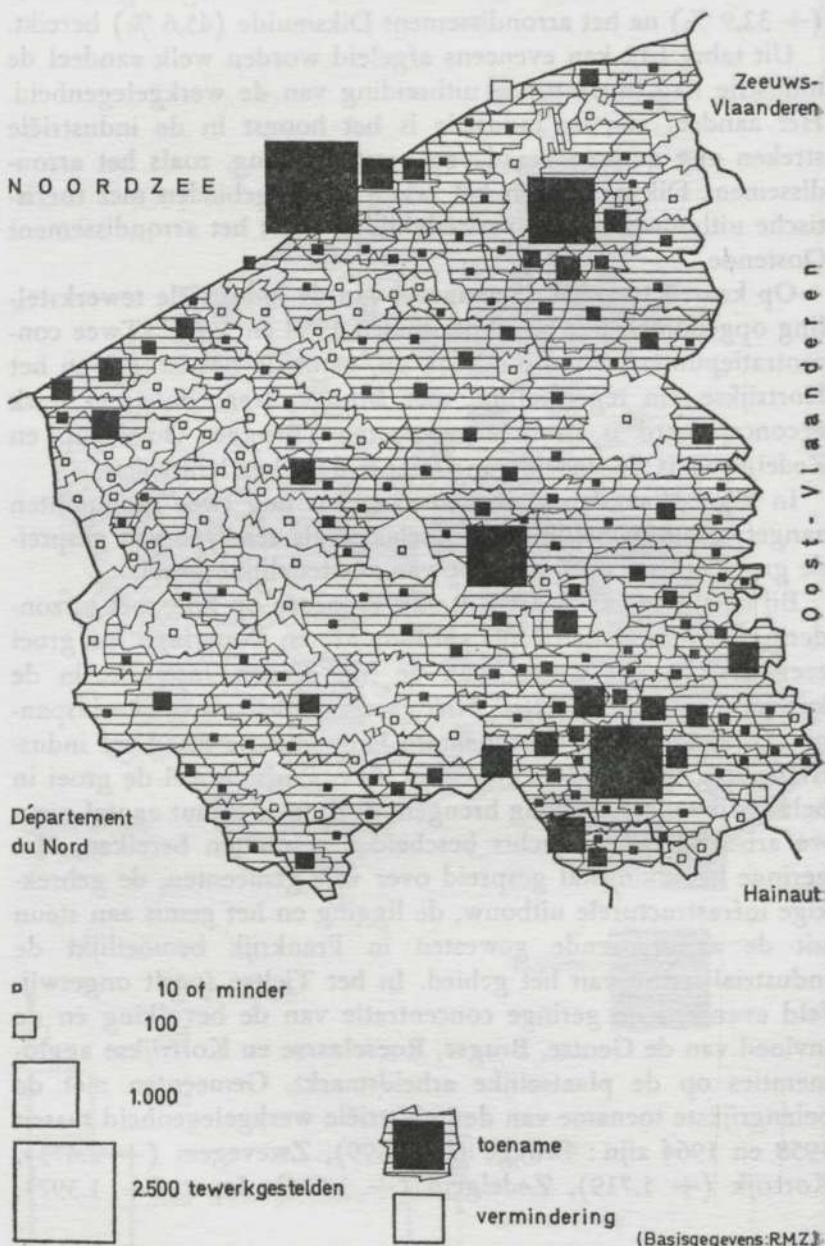
Op kaart I,10 werd de aangroei van de industriële tewerkstelling opgenomen per gemeente tussen 1958 en 1964¹. Twee concentratiepunten vallen duidelijk op, namelijk het Brugse en het Kortrijkse ; in tegenstelling met Brugge, waar de groei sterk geconcentreerd is in drie gemeenten (Brugge, Oostkamp en Zedelgem) is de vooruitgang gespreid in het Kortrijkse.

In West-Vlaanderen worden eveneens nog twee groeipunten aangetroffen, namelijk het Roeselaarse als een type van gespreide groei, en Ieper als een type van verstedelijkte groei.

Bij de studie van kaart I,10 valt eveneens op hoe, met uitzondering van de steden Ieper, Diksmuide en Poperinge, de groei zeer zwak is ten westen van de lijn Menen-Oostende, in de kustzone en in het Tieltsse. Niettegenstaande belangrijke inspanningen vanwege de Westvlaamse Economische Raad tot industrialisering van de Westhoek kon dit organisme wel de groei in belangrijke mate op gang brengen, doch in absoluut aantal nieuwe arbeidsplaatsen slechts bescheiden resultaten bereiken. Het geringe bevolkingstal gespreid over vele gemeenten, de gebrekige infrastructurele uitbouw, de ligging en het gemis aan steun uit de aangrenzende gewesten in Frankrijk bemoeilijkt de industrialisering van het gebied. In het Tieltsse speelt ongetwijfeld eveneens de geringe concentratie van de bevolking en de invloed van de Gentse, Brugse, Roeselaarse en Kortrijkse agglomeraties op de plaatselijke arbeidsmarkt. Gemeenten met de belangrijkste toename van de industriële werkgelegenheid tussen 1958 en 1964 zijn : Brugge (+ 2.499), Zwevegem (+ 2.473), Kortrijk (+ 1.719), Zedelgem (+ 1.654), Ieper (+ 1.392),

1. Voor de statistische gegevens per gemeente, zie appendix I,2.

Kaart 1,11: GROEI VAN DE TEWERKSTELLING IN DE TERTIAIRE SECTOR
IN WEST-VLAANDEREN, PER GEMEENTE, 1958-64.

Aalbeke (+ 1.312), Beveren (R.) (+ 1.238), Oostkamp (+ 1.179), Deerlijk (+ 803), Meulebeke (+ 735), Roeselare (+ 662), Vichte (+ 647), Emelgem (+ 635) en Harelbeke (+ 582).

De vergelijking tussen kaart I,8 en kaart I,10 toont aan dat tussen 1958 en 1964 het industrieel karakter van een streek een belangrijk steunelement vormde voor de verdere toename van de industriële werkgelegenheid. Toch is er een concentratiebeweging waar te nemen; vele landelijke gemeenten met een semi-industrieel karakter zijn immers niet betrokken geworden in de jongste groeibeweging. Ook in de kuststrook is de gevestigde industrie tot stilstand gekomen. Het gebrek aan speciale voorzieningen vanwege de gemeentebesturen zoals het aankopen en uitrusten van een industrieterrein, de sterke industrieel-economische neiging tot concentratie en de hoge grondprijzen aan de kust, zijn een gedeeltelijke verklaringsgrond van het verschijnsel¹.

Tenslotte dient genoteerd dat in het Brugse de groei van de tewerkstelling eerder toe te schrijven is aan de vestiging van nieuwe ondernemingen, terwijl in het Kortrijkse vooral de expansie van bestaande ondernemingen aan de basis ligt van de uitbreiding van de werkgelegenheid.

Op kaart I,11 werd de spreiding opgenomen van de groei van de tewerkstelling in de tertiaire sector tussen 1958 en 1964². Op kaart I,11 komen duidelijk twee steden met geconcentreerde groei naar voren, nl. Brugge en Oostende. In het Kortrijkse is de groei van de tertiaire sector gespreid over meerdere gemeenten; méér dan in het Brugse hebben de randgemeenten van Kortrijk een eigen economisch en sociaal leven.

De groei van de toeristische sector is eveneens duidelijk merkbaar in de toename van de tewerkstelling aan de kust. Het is echter typisch dat deze groei vooral voorkomt in de meest geconcentreerde badplaatsen, niettegenstaande de hoogste groei-indices van het toerisme niet in deze centra terug te vinden zijn.

Gemeenten met de belangrijkste toename van de tewerkstelling in de tertiaire sector zijn: Oostende (+ 2.236), Brugge

1. In het verleden heeft tevens de vrees bestaan voor competitie op de arbeidsmarkt gedurende het toeristisch seizoen.

2. Voor de statistische gegevens per gemeente, zie appendix I,2.

(+ 1.320), Kortrijk (+ 1.277), Roeselare (+ 929), Moeskroen (+ 316), Bredene (+ 232) en Waregem (+ 221).

Uit de vergelijking van kaart I,9 en I,11 valt op te merken dat de uitdeining van de handels- en dienstensector in het Kortrijkse in de jongste jaren nog versterkt is en dat in het Roeselaarse de uitbouw van de tertiaire sector eerder afgeremd schijnt. In het arrondissement Roeselare zijn de groeibeweging en vooral de diversificatie van de industriële structuur van recentere datum; in dit arrondissement is daarenboven de textielnijverheid in belangrijke mate als bron van werkgelegenheid ingekrompen.

D. *Groeitendensen, 1959-64*

De splitsing van de groeicijfers per sector en per arrondissement laat nog beter dan de vorige indelingen toe de eigenlijke groeitendensen te onderscheiden.

Tussen 1959 en 1964 zijn de voornaamste groeitendensen: de metaalnijverheid in het Brugse (+ 6.018 arbeidskrachten), de metaalnijverheid in het Kortrijkse (+ 3.979), de textielnijverheid (+ 3.569) in het Kortrijkse, de metaalnijverheid in het Roeselaarse (+ 2.464), de kledingsnijverheid in het Kortrijkse (+ 1.634), de metaalnijverheid in het Ieperse (+ 1.486), het bouwbedrijf (+ 1.576) en de eigenlijke handel (+ 1.130) in het Kortrijkse, de handel in het Oostendse (+ 1.105), de handel (+ 1.070), de bouwnijverheid (+ 940) en de overheidsdiensten (+ 870) in het Brugse, het bouwbedrijf in het Oostendse (+ 841) en het bouwbedrijf in het Roeselaarse (+ 2.464).

Uit deze ontleding blijkt een nauwe samenhang tussen de reeds gevestigde sectoren en het ontstaan van nieuwe werkgelegenheid; deze conclusie moet echter gezien worden in een juist perspectief, dat rekening houdt met de aangroei-cijfers zelf.

Bij deze analyse is het ook nog nuttig even te wijzen op de verschuivingen die zich in de na-oorlogse periode hebben voorgedaan wat betreft de grootte van de ondernemingen.

In 1947 telde West-Vlaanderen 3 ondernemingen met méér dan 1.000 arbeidskrachten; dit aantal groeide aan tot 6 in 1959 en tot 11 in 1964. In 1947 telde daarenboven geen enkele onderneming méér dan 2.000 arbeidskrachten, terwijl thans één onderneming méér dan 5.000 tewerkgestelden telt en 3 ondernemingen méér dan 2.000. Praktisch één derde van de aangroei van de

industriële tewerkstelling tussen 1959 en 1964 is terug te vinden in de ondernemingen met méér dan 1.000 arbeidskrachten.

Een gelijkaardige expansie is eveneens waar te nemen bij de ondernemingen van 500 tot 1.000 tewerkgestelden; hun aantal nam toe van 6 in 1947 tot 19 in 1959 en 23 in 1964.

Onder deze grotere ondernemingen zijn er 10 die in de jongste jaren van middelgroot bedrijf uitgegroeid zijn tot grootbedrijf, terwijl er 6 tot de nieuwe vestigingen behoren.

Deze vaststelling is voor de polarisatie van de ruimte van betekenis. Het effect van een grootbedrijf en van een nieuwe vestiging op de bevolkingsbeweging en op de groeipsychologie is veel groter dan dit van een groot aantal kleinere bedrijven of de groei van een bestaande onderneming¹.

Voor onze verdere studie van de polarisatie van de ruimte in West-Vlaanderen zijn van deze bondige structuuranalyse vooral volgende punten te onthouden: (a) in West-Vlaanderen heeft zich in de laatste honderd jaar een ongelijke bevolkingsbeweging voltrokken, welke geleid heeft tot een concentratie van de bevolking in een drietal subgewesten, (b) deze concentratietendens heeft niet geleid tot de vorming van één grote en dominerende agglomeratie, (c) de stuwende elementen in de Westvlaamse economie zijn de industrie, de grensarbeid en het toerisme en (d) de sterke groei van de industrie tussen 1959 en 1964 is gedeeltelijk geconcentreerd en gedeeltelijk gespreid.

1. Gemeenten waarin deze vaststelling in de laatste 25 jaar tot uiting komt zijn Zwevegem, Kortrijk, Ieper, Oostkamp, Brugge.

HOOFDSTUK II

ONDERZOEK NAAR DE TECHNISCHE POLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

Zoals reeds werd aangestipt is tot op heden de theorie van de groeipoolvorming nog niet getoetst in een streek waar de concentratie nog niet zeer sterk is.

De vraag dient gesteld of de technische polarisatie aanwezig is, en op dezelfde wijze haar effect sorteert in een gebied met bevolkings- en industriespreiding als in de grote bevolkings-agglomeraties en de gebieden met hoge industrieconcentratie.

In het theoretisch gedeelte werd onderstreept dat zekere technische en/of andere bindingen zichtbaar zijn, doch iedere statistische informatie ontbreekt om de opwaartse en neerwaartse bindingen kwantitatief vast te stellen. Teneinde aan dit tekort tegemoet te komen werd een diepte-onderzoek onder de Westvlaamse industrie uitgevoerd¹. Dit onderzoek liet toe de technische polarisatie in West-Vlaanderen te meten, de auto-consumptie, intermediaire en finale vraag vast te stellen van de Westvlaamse industrie en meteen de theoretische concepten, vastgesteld in deel I, met de praktijk te confronteren. Bij deze analyse wordt vertrokken van de hypothese dat in het groeipool-concept een geografisch aspect is te onderkennen. In dit hoofdstuk wordt ook enkel de technische binding bestudeerd; de inkomens-, psychologische en geografische polarisatie maken het voorwerp uit van het volgend hoofdstuk.

1. Ter gelegenheid van een enquête onder de Westvlaamse industrie, uitgevoerd door het Westvlaams Economisch Studiebureau, werd een aantal nadere vragen gesteld. Onze dank gaat uit naar alle ondernemingen die aan dit onderzoek hebben meegewerkt.

§ 1. DE ENQUÊTE

De enquête onder de Westvlaamse industrie strekte zich uit over alle ondernemingen met meer dan 20 arbeidskrachten en vond eind 1963 - begin 1964 plaats¹.

In totaal hebben 339 ondernemingen hun medewerking verleend; de vele berekeningen die iedere deelnemende onderneming zelf moest uitvoeren en de vele vertrouwelijke gegevens die in het onderzoek werden gevraagd, hebben velen doen afzien van medewerking. Toch mogen de bekomen resultaten als bevredigend beschouwd worden; de medewerkende ondernemingen telden te zamen 47.012 werknemers, of 46 % van de totale tewerkstelling van alle bedrijven die voor het onderzoek in aanmerking kwamen. Tabel II,1 geeft een beeld van de aard en de omvang van de deelnemende ondernemingen.

Uit tabel II,1 blijkt dat alle bedrijfstakken welke in West-Vlaanderen een betekenis hebben op een behoorlijke wijze in de enquête vertegenwoordigd zijn, met uitzondering van de schoennijverheid waarvan de participatie eerder aan de lage kant ligt. Waar 34 % van het universum in de enquête kon verwerkt worden, liggen praktisch alle bedrijfssectoren rond hetzelfde percentage. De deelneming, uitgedrukt in termen van tewerkstelling, wijkt enigszins af van bedrijfstak tot bedrijfstak; behalve voor de schoennijverheid (18 %), de houtnijverheid (32 %) en de keramiek (35 %) werden in het onderzoek steeds ondernemingen betrokken die van 40 tot 65 % van de totale tewerkstelling in hun respectievelijke bedrijfstakken vertegenwoordigen.

§ 2. OPWAARTSE BINDINGEN IN DE WESTVLAAMSE INDUSTRIE

Het onderzoek naar de opwaartse bindingen of „*polarisation en amont*” is gebaseerd op twee uitgebreide tabellen waarin de ondernemingen hun aantal leveranciers en de waarde van de aangekochte onbewerkte en bewerkte grondstoffen hebben opgegeven naar de aard van het aankoopkanaal (importeurs, groothandel, producenten) en voor elk van de bevoorradingskanalen

1. De enquêtegegevens hebben betrekking op één boekjaar, afgesloten in 1963 of begin 1964.

Tabel II, 1 : Aantal medewerkende ondernemingen en hun tewerkstelling in de enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstakken	Aantal geënquêteerde bedrijven	Tewerkstelling op het ogenblik van de enquête	Aandeel van de geënquêteerden in	
			Aantal ondernemingen met 20 tewerkgestelden en meer (a)	Tewerkstelling in de ondernemingen met 20 tewerkgestelden en meer
Textielnijverheid	115	15.992	35,7	44,5
Metaalnijverheid	52	16.588	34,0	67,3
Houtnijverheid	42	2.557	35,9	31,9
Confectienijverheid	32	2.219	34,0	38,8
Voedingswarenbereiding	29	2.596	40,8	58,1
Keramische nijverheid	24	1.870	35,3	35,0
Schoennijverheid	11	901	24,4	18,2
Diverse	34	4.289	25,2	34,2
Totaal	339	47.012	33,7	46,3

(a) Volgens gegevens R.M.Z. op 30 juni 1962.

naar het geografisch gebied van herkomst (eigen streek¹, overig West-Vlaanderen, binnen- en buitenland).

Bij de bewerking van het omvangrijke basismateriaal bleek echter, dat het onderscheid tussen onbewerkte en bewerkte grondstoffen niet op gelijkaardige wijze door de bedrijfsleiders werd geïnterpreteerd en dat ook enkele ondernemingen het betrokken onderscheid, wegens te omvangrijke analyses van hun aankoop en boekhouding, hadden weggelaten. Voor alle ondernemingen werden dan ook de onbewerkte en bewerkte grondstoffen samengevoegd.

De analyse werd opgevat op dubbele wijze, namelijk op basis van het aantal leveranciers en op basis van de waarde van de grondstoffen². Beide benaderingswijzen hebben een complementair karakter, daar zij de polarisatie-effecten belichten op het kwantitatieve vlak en op het vlak van de persoonlijke bindingen binnen een streek.

A. Opwaartse bindingen naar waarde

De totale aankoopwaarde van de onbewerkte en bewerkte grondstoffen beliep in de enquête 10.578,0 miljoen frank. Tabel II,2 geeft de splitsing van deze aangekochte grondstoffen naar geografisch gebied van herkomst, aard van het distributiekanaal en bedrijfstak.

In tabel II,2 kan een geringe graad van opwaartse bindingen in de Westvlaamse industrie worden vastgesteld; slechts 16,3 % van de waarde van alle grondstoffen worden aangekocht in eigen streek, d.w.z. in een straal van 20 km rond de onderneming. Deze opwaartse binding bestaat evenwel uit twee componenten, nl. rechtstreekse bevoorrading bij andere producenten en aankoop via in de streek gevestigde groothandelaars en importeurs. Uit de analyse van tabel II,2 blijkt echter dat de rechtstreekse aankopen bij de producenten 9,0 % bedragen en daarmee de aankoop via handelskanalen (7,3 %) overtreft.

Een tweede belangrijke vaststelling bij tabel II,2 is de geringe grondstofbinding van de ondernemingen buiten de eigen streek,

1. Het begrip streek werd in het enquêteformulier omschreven als een gebied met 20 km straal rond de onderneming.

2. Vooral de opgave van de waarde van de aangekochte onbewerkte en bewerkte grondstoffen liet toe, via samentelling met andere gegevens, de statistische betrouwbaarheid van de verstrekte inlichtingen na te gaan.

Tabel II,2 : Geografische spreiding van de grondstoffenbenooring naar aankoopwaarde, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen in	Textiel	Metaal	Hout	Confectie	Voeding	Keramiek	Schoenen	Diverse	Totaal
<i>Eigen streek</i> Importeurs & groothandel Producten	14,6 10,6	1,5 2,0	15,5 10,4	3,7 14,0	3,5 26,2	4,4 0,8	2,6 2,3	0,9 1,7	7,3 9,0
<i>West-Vlaanderen</i> Importeurs & groothandel Producten	4,1 2,7	0,7 4,5	6,9 8,8	0,4 6,9	8,7 6,9	6,0 5,4	0,9 2,4	— 0,2	3,2 3,9
<i>België</i> Importeurs & groothandel Producten	4,5 30,6	2,1 40,7	32,2 12,9	9,0 49,4	9,1 9,0	26,0 35,1	39,0 30,5	14,7 23,4	6,0 30,8
Buitenland	32,9	48,5	13,3	16,6	36,6	22,3	22,3	59,1	39,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde grondstoffen (in mln. fr.)	4.183,9	3.718,8	211,8	174,8	1.400,0	137,2	45,7	705,8	10.578,0

maar binnen overig West-Vlaanderen. Deze bindingen belopen inderdaad slechts 3,9 % voor de rechtstreekse bevoorrading door producenten en 3,2 % voor de grondstoffenbevoorrading via de handel. Hieruit blijkt duidelijk dat de opwaartse bindingen slechts een geringe geografische actieradius schijnen te bezitten. In een volgend punt zal onderzocht worden in hoeverre dit feit samenhangt met de concentratie van de nijverheid¹.

De Westvlaamse industrie betreft verder 36,8 % van de waarde van de geleverde grondstoffen uit andere Belgische provincies: opvallend is het overwicht van de rechtstreekse bevoorrading bij de producenten of intermediaire vraag (30,8 %) tegenover de bevoorrading via de handel (6,0 %). Hieruit blijkt duidelijk hoe sterk de band tussen de groothandel en import enerzijds, en de nijverheid anderzijds, afneemt met de afstand. De regionale aanpassing van de handelsinrichtingen aan de aard van de gevestigde industrie is hier een belangrijk verklarende element.

De waarde van grondstoffen, rechtstreeks geleverd uit het buitenland, vertegenwoordigt 39,8 %.

De vastgestelde technische polarisatie van de grondstoffen is evenwel niet karakteristiek voor iedere bedrijfstak of elke onderneming². De opwaartse bindingen bereiken een opvallend niveau in de sectoren voeding (29,7 %), hout (25,9 %), textiel (25,2 %) en confectie (17,7 %). Voor de overige sectoren, namelijk de keramiek³, schoennijverheid, metaal en diverse bedrijfstakken, is het aandeel van de aankopen in eigen streek eerder gering, namelijk 5 % en minder. Deze sterk uiteenlopende betekenis van het eigen gewest als bron van de grondstoffen wijst meteen op de sterk uiteenlopende graad van gevoeligheid van de technische polarisatie per sector inzake grondstoffenbevoorrading⁴. Tabel II,2 blijkt wel op een positieve band te

1. Zie blz. 149.

2. De theoretische constructie, als zou de technische polarisatie samengaan met het expansieritme van een bedrijfstak, kon hier niet nagegaan worden. De berekende polarisatieeffecten per industrietaak berusten op de toestand 1963-64; een vergelijking met de toestand vroeger kon niet opgemaakt worden. Deze opmerking geldt zowel voor de opwaartse als voor de neerwaartse bindingen.

3. Wat betreft de sector keramische nijverheid (sector verwerking van niet-metalen delfstoffen) dient erop gewezen dat het bouwbedrijf niet in de enquête werd opgenomen.

4. De uiteenlopende betekenis van de opwaartse polarisatie per bedrijfstak wordt eveneens bevestigd door het afzonderen van de ondernemingen met de hoogste bindingen binnen West-Vlaanderen. Zo telden de ondernemingen met minimum

duiden tussen het regionaal polarisatie-effect en het aantal stadia in het produktieproces.

Tabel II,2 toont duidelijk aan dat de voedingssector het meest regionaal gebonden is inzake bevoorrading; de branche voedingswarenbereiding is ongetwijfeld een treffend voorbeeld van technische polarisatie.

Zo is het duidelijk dat melkerijen eerder een vorm zijn van technische polarisatie „en aval” ten opzichte van de landbouwbedrijven. Hoewel in iets mindere mate, geldt zulks ook voor de conservenindustrie. Wel dient opgemerkt te worden dat de conservenindustrie op haar beurt bepaalde teelten in de hand heeft gewerkt. Naar alle waarschijnlijkheid speelt hier het volume van de in de streek geproduceerde landbouwspecialiteiten een voorname rol.

Ongeveer een vierde van de bevoorrading van de houtsector, inzake grondstoffen, komt eveneens uit de eigen streek. Het kanaal van bevoorrading is echter verschillend; waar in de voedingssector de gehele regionale bevoorrading geschiedde bij de eigenlijke producenten (26/3) zijn de aankopen in de houtsector voor meer dan de helft in de plaatselijke handel terug te vinden (10/15). Hier zou men kunnen gewagen van een commercieel-technische polarisatie.

Dit laatste kenmerk is eveneens in de textielbranche aan te treffen. Het aandeel van de aankopen van grondstoffen in eigen streek via importeurs of groothandelaars (14,6 %) is iets groter dan het aandeel van de aankopen van grondstoffen via producenten (10,6 %). Naar alle waarschijnlijkheid speelt hier de regionale specialisatie een belangrijke rol. Zo zijn praktisch alle vlaspinnerijen te Gent gevestigd terwijl de vlasweverijen gelokaliseerd zijn in het Kortrijkse en het Tieltsse. Bij het overwicht van de plaatselijke handel of plaatselijke produktie zullen eveneens de gevestigde gewoonten een rol gespeeld hebben; in een van oudsher gevestigde bedrijfstak kan via traditie een intern distributiekanaal gemakkelijk stand houden.

De bewering als zou de Westvlaamse confectienijverheid gegrift zijn op – of althans een verlengstuk zijn van – de textiel-

25 % opwaartse bindingen 65,9 % van de totale tewerkstelling in de houtsector; in de voeding beliep het overeenkomstig percentage 47,2, in de confectie 41,8, in de textiel 39,3, in de keramiek 29,0, in de metaalsector 9,7 en in de diverse 1,9 % (zie appendix II, 1).

industrie wordt door de cijfers van tabel II,2 enigszins bevestigd ; 14,0 % van de waarde van de ingekochte grondstoffen wordt betrokken bij plaatselijke producenten (textielproducenten).

Wanneer men het streekverband ruimer stelt en namelijk de gehele provincie als streek eenheid neemt, komen opnieuw dezelfde vier sectoren op de voorgrond. De technische polarisatie wordt zelfs in de voedings- en houtsector nog versterkt tegenover de andere sectoren. Hierbij speelt vooral de spreiding van deze beide sectoren over de gehele provincie een rol, een spreiding die niet in de sectoren textiel en confectie is aan te treffen.

Tevens moet hier nogmaals de aandacht gevestigd worden op het geringe aandeel van overig West-Vlaanderen als grondstoffenbevoorrader tegenover het aandeel van eigen streek. Alleen de keramieknijverheid maakt hierop een uitzondering. Bij de overige bevoorradingsbronnen valt vooral het hoge aandeel op van de producenten uit de overige Belgische provincies in de confectie (49,4 %) en de metaalnijverheid (40,7 %) en het lage aandeel in de voedingswarenbereiding (9,0 %). Bij de import valt het hoge aandeel op in de metaalnijverheid (48,5 %) en in de voedingswarenbereiding (36,6 %).

Onder de 339 geënquêteerde ondernemingen komen echter ook 32 ondernemingen voor met meer dan 75 % opwaartse bindingen binnen West-Vlaanderen ; hiervan behoren er 9 tot de textielsector, 9 tot de voedingssector, 7 tot de houtsector, 3 tot de metaalsector, 2 tot de confectie, 1 tot de keramiek en 1 tot de diverse ¹.

Deze technische polarisatie op basis van de grondstoffenbevoorrading kan eveneens bestudeerd worden per gewest en naar grootteklasse van de ondernemingen. De hoge of lage grondstoffenpolarisatiegraad in een gebied of per grootteklasse van de ondernemingen valt dan in hoge mate samen met de specifieke bedrijfsstructuur ; deze samenhang geeft aanleiding tot een hoge graad van voorzichtigheid bij het interpreteren van de resultaten.

Tabel II,3 geeft een overzicht van de geografische spreiding van de bevoorrading van de grondstoffen per arrondissement.

In tabel II,3 valt onmiddellijk de hoge betekenis op van de regionale aanvoer (meer dan 50 %) in de Westhoek (Veurne-

1. Zie appendix II,1.

Tabel II,3: Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen via	Brugge	Diksmuide, Veurne	Kortrijk	Ieper	Oostende	Roeselare, Tielt	West- Vlaanderen
<i>Eigen streek</i> Importeurs & groothandel Producenten	1,4 2,1	0,5 49,8	11,3 8,5	1,6 1,2	10,1 55,7	4,5 5,6	7,3 9,0
<i>West-Vlaanderen</i> Importeurs & groothandel Producenten	3,2 7,3	1,4 11,9	3,2 1,2	2,7 11,1	2,4 —	4,4 5,0	3,2 3,9
<i>België</i> Importeurs & groothandel Producenten	2,6 43,0	9,2 8,8	4,7 29,7	8,3 35,5	21,8 5,9	15,4 21,0	6,0 30,8
Buitenland	40,4	18,4	41,4	39,6	4,1	44,1	39,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde grondstoffen (in mln fr.)	2.592,4	495,2	5.781,2	339,9	148,0	1.221,3	10.578,0

Diksmuide, Oostende). Daarentegen is de regionale aanvoer eerder beperkt in het Brugse (3,5 %) en het Ieperse (2,8 %). De arrondissementen Kortrijk en Roeselare-Tielt nemen een middenpositie in (19,8 resp. 10,1 %).

Hebben deze regionale verschillen een wezenlijke betekenis? De studie van de industriële structuur per arrondissement doet daaraan twijfelen. Zo zijn onder de geënquêteerde ondernemingen in de arrondissementen Brugge en Ieper vooral bedrijven aan te treffen uit sectoren met geringe opwaartse bindingen, terwijl het omgekeerde geldt voor de ondernemingen uit de arrondissementen Diksmuide-Veurne en Oostende. Hier tegenover kan echter geopperd worden dat inzake bevoorrading geen enkele bestudeerde bedrijfstak in zo een hoge mate georiënteerd is op eigen streek als de Westhoek; het zou echter foutief zijn uit deze vaststelling de hoge opwaartse bindingen toe te schrijven aan regionale effecten.

Men mag immers niet uit het oog verliezen dat de sector voedingswarenbereiding, die aan de basis ligt van het hoge polarisatie-effect, een zeer heterogene sector is (visverwerking, zuivelondernemingen, conservenondernemingen, brouwerijen, veevoerders, deegwarenprouducenten enz.), waarbinnen de technische polarisatie van elk van de subbranches diverse verhoudingen kan aannemen. Rekening houdend met het overwicht van de meer streekgebonden voedingsbedrijven in de streek van Veurne-Diksmuide (melkerijen, suikerfabriek, kleine veevoederondernemingen) en Oostende (visverwerking) zou het foutief zijn het in tabel II,3 waargenomen verschil inzake technische polarisatie in de Westhoek toe te schrijven aan ruimtelijke implicaties.

De grondstoffenpolarisatie van de arrondissementen Kortrijk en Roeselare-Tielt moet eveneens in verband worden gebracht met de industriële structuur. Het relatief groter overwicht van de textielnijverheid verklaart de hogere regionale aanvoer in het Kortrijkse dan in de streek Roeselare-Tielt.

Hieruit kan men aldus besluiten dat de verschillen per gewest inzake de graad van de opwaartse bindingen te herleiden zijn tot de afwijkingen in de economische structuur en aldus geen eigen wezenlijke verklaring hebben.

Wanneer men de grondstoffenpolarisatie onderzoekt in functie van de grootte van de ondernemingen, is er wel een relevant

Tabel II,4: Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde, per grootteklasse van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen via	Zeer grote ondernemingen (a)	Grote ondernemingen (b)	Middelgrote ondernemingen (c)	Kleine ondernemingen (d)	Totaal
<i>Eigen streek</i> Importeurs & groothandel Producten	10,4 1,3	2,1 16,3	5,4 15,5	8,8 16,0	7,3 9,0
<i>West-Vlaanderen</i> Importeurs & groothandel Producten	0,3 3,3	6,7 2,0	1,2 5,8	9,2 9,1	3,2 3,9
<i>België</i> Importeurs & groothandel Producten	1,5 34,2	8,2 28,8	11,7 31,3	13,3 21,0	6,0 30,8
Buitenland	49,0	35,9	29,1	22,6	39,8
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde van de grondstoffen (in mln fr.)	5.096,2	2.936,6	1.288,0	1.257,2	10.578,0

- (a) Ondernemingen met meer dan 500 tewerkgestelden.
 (b) Ondernemingen met 200 à 500 tewerkgestelden.
 (c) Ondernemingen met 100 à 200 tewerkgestelden.
 (d) Ondernemingen met 20 à 100 tewerkgestelden.

verschil inzake de geografische spreiding van de bevoorrading (zie tabel II,4). Naarmate de bedrijven kleiner worden stijgt het aandeel van de bevoorrading uit eigen streek en deze vaststelling geldt in zekere zin ook voor de bevoorrading uit overig West-Vlaanderen. Zo beloopt het aandeel van West-Vlaanderen in de bevoorrading betreffende onbewerkte en bewerkte grondstoffen in de grote ondernemingen slechts 15,3 % tegenover 43,1 % in de kleinere ondernemingen. Daarbij valt het op hoe de regionale binding van de grote ondernemingen méér over de plaatselijke handel loopt dan over de producenten. Op de 32 ondernemingen met meer dan 75 % opwaartse binding behoren er 20 tot de middelgrote categorie.

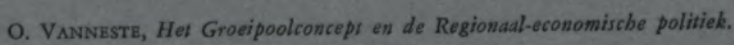
Parallel met de hierboven vastgestelde verhouding stijgt het aandeel van de aanvoer uit het buitenland naarmate de bedrijven groter worden. Van 49,0 % in de grote ondernemingen daalt de betekenis van de invoer van grondstoffen tot 22,6 % in de kleinere ondernemingen. Deze vaststelling kan niet verklaard worden aan de hand van de afwijkende industriële structuur per grootteklasse. Met andere woorden, de grootte van de bedrijven heeft een reële invloed op de graad waarin de bedrijven beroep doen op de eigen streek voor hun bevoorrading in grondstoffen.

B. Opwaartse bindingen naar aantal

De studie van de opwaartse binding aan de hand van het aantal leveranciers brengt enkele nieuwe aspecten van de polarisatie aan het licht. Vooraf dient echter opgemerkt te worden dat de tabellen betreffende de spreiding van de aankopen naar waarde en die van de spreiding naar het aantal leveranciers niet altijd volkomen vergelijkbaar zijn, omdat meerdere bedrijven geen opgave deden van het aantal leveranciers. In enkele andere gevallen is niet de waarde aangegeven, doch alleen het aantal leveranciers.

In de enquête werden door de Westvlaamse ondernemingen 15.401 leveranciers opgegeven. Het is duidelijk dat het grootste deel van dit aantal terugslaat op dezelfde vennootschap of persoon. Tabel II,5 geeft de splitsing van het aantal leveranciers van grondstoffen per geografisch gebied, naar de aard van de leverancier en per bedrijfstak.

De analyse van de technische polarisatie op basis van het aantal leveranciers wijst ogenschijnlijk op een groter aantal bindingen

Tabel II,5: Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen via	Textiel	Metaal	Hout	Confectie	Voeding	Keramik	Schoenen	Diverse	Totaal
<i>Eigen streek</i>									
Importeurs & groothandel	4,3	11,9	15,1	3,6	1,8	15,5	6,1	9,1	5,4
Producten	10,9	5,1	6,8	8,7	73,8	1,6	5,1	3,3	40,4
<i>West-Vlaanderen</i>									
Importeurs & groothandel	1,9	7,1	12,2	0,5	2,0	4,1	4,8	0,6	3,6
Producten	8,8	1,7	5,8	3,6	17,2	—	2,9	5,3	11,1
<i>België</i>									
Importeurs & groothandel	12,8	52,7	33,7	14,7	1,0	44,3	32,4	28,5	15,7
Producten	35,1	11,6	14,2	47,4	3,1	14,6	35,9	33,5	14,4
Buitenland	26,2	9,9	12,2	21,5	1,1	19,9	12,8	19,7	9,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal leveranciers	2.510	2.119	1.390	828	7.655	246	312	361	15.401

dan het onderzoek op basis van de waarde van de aangekochte grondstoffen. Inderdaad, 45,8 % van de leveranciers van de geënuquêteerde bedrijven woont in de eigen streek; het overeenkomstig cijfer voor de waarde van de geleverde grondstoffen bedraagt slechts 16,3 %¹.

Opvallend is eveneens de sterkere opwaartse binding via de producenten (40,4 %) dan via de import-groothandel (5,4 %). In de binding naar waarde van de grondstoffen is nauwelijks een overwicht van de producenten (9 %) op de import-groothandel (7,3 %) waar te nemen.

Een tweede belangrijke vaststelling is de grote betekenis van het aantal leveranciers in het overige gedeelte van West-Vlaanderen. In het totaal is in deze geografische omschrijving niet minder dan 14,7 % van het aantal leveranciers terug te vinden tegenover slechts 7,1 % op basis van de waarde van de grondstoffen. Deze vaststelling sluit dus aan bij de eerste; men mag echter niet uit het oog verliezen dat het aantal leveranciers niet het belangrijkste aspect is van de polarisatie; het is wel een sterke basis voor de psychologische polarisatie.

De betekenis van de overige Belgische provincies is geringer; in deze groep is slechts 30,1 % van de leveranciers terug te vinden tegenover 36,8 % voor de waarde van de grondstoffen. De getallen van de import vertonen echter het grootste verschil, namelijk 9,4 % van de leveranciers met 39,8 % van de waarde. Deze laatste vaststelling bevestigt trouwens de regel dat de hoeveelheden per leverancier dalen naarmate de geografische afstand afneemt.

De vastgestelde binding is ook hier niet gelijklopend per bedrijfstak; zij varieert van 12,3 % voor de confectie tot 75,6 % voor de voedingswarenbereiding.

De afwijkingen tussen de grondstoffenpolarisatie naar waarde en naar het aantal leveranciers zijn daarenboven eveneens karakteristiek. De afwijkingen zijn belangrijk in de sectoren metaal, voeding, keramiek, schoenen en diverse. De meest in het oog lopende afwijking is die van de voedingsmiddelenindustrie; in deze tak, waar een hoge technische polarisatie naar waarde werd bereikt, namelijk 29,7 %, haalt het aantal leveranciers, woonachtig in eigen gewest, niet minder dan 75,6 %.

1. Zie tabel II,2 en II,5.

Tabel II,6: Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen via	Brugge	Diksmuide, Veurne	Kortrijk	Ieper	Oostende	Roesclare, Tielt	West- Vlaanderen
<i>Eigen streek</i> Importeurs & groothandel Producenten	11,0 10,0	1,3 73,1	7,8 11,7	2,3 10,0	7,9 72,6	9,4 10,1	5,4 40,4
<i>West-Vlaanderen</i> Importeurs & groothandel Producenten	13,6 3,6	1,1 20,0	1,9 6,2	4,7 6,6	1,0 0,2	7,2 4,3	3,6 11,1
<i>België</i> Importeurs & groothandel Producenten	17,2 30,5	2,8 1,0	20,3 29,0	47,2 23,0	14,2 2,1	32,2 21,9	15,7 14,4
Buitenland	14,1	0,7	23,1	6,2	2,0	14,9	9,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal leveranciers	1.460	6.402	3.364	867	919	2.389	15.401

Hiervan is echter 73,8 % terug te vinden als producent; de bevoorrading bij de individuele landbouwers speelt hier een grote rol.

In de metaalsector is de grondstoffenbevoorrading in eigen gewest slechts 3,5 % van de waarde, maar 17,0 % van het aantal leveranciers; deze situatie lijkt verrassend maar is aanvaardbaar. Vele kleine ondernemingen, vaak met commercieel karakter, vervullen een leveringsfunctie in de brede betekenis van het woord. Dit verklaart ook meteen waarom in tabel II,5 voor de sector metaalnijverheid de binding niet zo sterk loopt over de producenten (5,1 %), maar wel over de importzaken en de groothandel (11,9 %). Wij hebben in deze branche nogmaals te doen met een commercieel technische polarisatie. Hetzelfde verschijnsel is vast te stellen in de sector keramiek.

In de bedrijfstakken hout en confectie is meer overeenstemming te vinden tussen de resultaten van tabel II,2 en tabel II,5; de betekenis van de streek in de totale grondstoffenbevoorrading naar waarde ligt in beide gevallen circa 5 % hoger dan naar het aantal leveranciers.

In de textielbranche is de beweging dezelfde; het totaal aantal leveranciers in de streek vertegenwoordigt 15,2 %, de totale waarde van hun producten 25,2 %. In de textielbranche vermindert vooral de betekenis van het aantal leveranciers in de groep groothandel en importeurs. In de textielnijverheid is trouwens het gamma der te leveren hulp- en grondstoffen kleiner dan in de andere bedrijfstakken.

Evenals tabel II,3 wijst tabel II,6 op verschillen inzake de technische polarisatie die eigen zijn aan de streek. De waar te nemen afwijkingen in tabel II,6 per arrondissement zijn echter grosso modo te herleiden tot de industriële structuur van de geënquêteerde ondernemingen uit elk gewest. Zo is ongetwijfeld het hoge cijfer (74,4 %) in het arrondissement Diksmuide-Veurne te verklaren door de dominerende betekenis van de voedingsmiddelenindustrie in dit gewest. Hetzelfde kan gezegd worden voor het arrondissement Oostende.

Daarentegen noteert men in tabel II,7, corrolair met tabel II,4, wel verschillen in functie van de grootte van de bedrijven. De in tabel II,7 waargenomen verschillen zijn evenwel minder duidelijk uitgesproken dan in tabel II,4. Weliswaar stijgt het aantal leveranciers uit het buitenland naarmate de bedrijven

Tabel II,7: Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per grootteklasse van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Aankopen in	Zeer grote ondernemingen (a)	Grote ondernemingen	Middelgrote ondernemingen	Kleine ondernemingen	Totaal
<i>Eigen streek</i> Importeurs & groothandel Producenten	7,0 4,5	4,7 46,2	6,1 34,3	5,1 43,8	5,4 40,4
<i>West-Vlaanderen</i> Importeurs & groothandel Producenten	1,2 3,3	1,9 4,9	3,2 25,1	5,2 4,7	3,6 11,1
<i>België</i> Importeurs & groothandel Producenten	13,9 27,3	13,7 16,7	11,8 13,6	20,2 12,7	15,7 14,4
Buitenland	42,8	30,4	25,5	8,3	9,4
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal leveranciers	425	4.017	4.803	6.156	15.401

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

groter worden, namelijk van 8,3 % tot 42,8 %. Bij de aankopen uit eigen streek is de omgekeerde tendens veel minder afgetekend, namelijk van 48,9 % tot 11,5 %. Voor de zeer grote bedrijven wonen 11,5 % van de leveranciers in eigen streek; voor de grote, middelgrote en kleine bedrijven zijn de overeenkomstige percentages 50,9 %, 40,4 % en 48,9 %.

De verschillen tussen de geografische spreiding van de aankopen naar waarde van de onbewerkte en bewerkte grondstoffen en het aantal leveranciers zijn echter zeer groot. Waar de kleine ondernemingen naar waarde slechts 24,8 % betrekken in eigen streek vertegenwoordigen de leveranciers 48,9 %. Bij de grote ondernemingen verloopt de verhouding van 18,4 % tot 50,9 %. Naarmate de afstand toeneemt stijgt echter de concentratie van de waarde per leverancier sneller bij de kleinere ondernemingen dan bij de grotere ondernemingen.

§ 3. NEERWAARTSE BINDINGEN IN DE WESTVLAAMSE INDUSTRIE

Zoals voor de grondstoffenbevoorrading werd in de enquête gevraagd enkele tabellen in te vullen die na verwerking een beeld geven van de neerwaartse bindingen of polarisatie „en aval”. Iedere onderneming gaf aldus per afzetkanaal (industriële onderneming of andere koper) de geografische spreiding op van zijn afzet (eigen streek, overig West-Vlaanderen, binnenland en buitenland).

In een tweede vraag werd voor de diverse geografische gebieden eveneens de afzet gevraagd aan de andere industrieën per bedrijfstak¹.

Op grond van deze twee vragen kunnen thans de volgende punten behandeld worden: (a) de neerwaartse bindingen naar waarde, (b) idem naar het aantal kopers, (c) idem naar de aankoopsector of de intermediaire vraag en de endogene vraag of auto-consumptie per bedrijfstak.

Niet alle in de enquête betrokken ondernemingen hebben echter op correcte wijze op de twee bovenvermelde vragen geantwoord. Dit heeft voor gevolg dat de totale waarde van de eindprodukten niet mag vergeleken worden met de totale waar-

1. De intermediaire vraag werd uitgedrukt in verhouding tot de totale verkoopwaarde van de eindprodukten.

de van de grondstoffen ; zo komen in de metaalnijverheid enkele grote ondernemingen voor die wel volledig hun grondstoffenstructuur opgaven, doch onvoldoende specificatie gaven over hun afzetstructuur, wat meteen leidde tot het elimineren van deze ondernemingen uit de tabellen over de neerwaartse bindingen. Deze onvolkomenheden in het onderzoek – meestal om het vertrouwelijke karakter van de inlichtingen of omwille van de omvang van de berekeningen in de onderneming – zijn echter niet van zulke aard dat de conclusies die uit de hierna volgende tabellen worden getrokken verstoord worden¹.

A. Neerwaartse bindingen naar waarde

De totale waarde van de verkochte eindprodukten, die in de hierna volgende studie betreffende de neerwaartse bindingen konden verwerkt worden, bedroeg 15.001 miljoen frank. In tabel II,8 werd deze som gesplitst naar geografisch gebied van de afzet en het afzetkanaal, en dit per bedrijfstak.

Uit tabel II,8 blijkt dat de polarisatie van de verkoop minder groot is dan de polarisatie van de aankoop van grondstoffen. Inderdaad de totale afzet van eindprodukten in eigen streek beloopt slechts 11,6 % tegenover 16,3 % grondstoffenaankopen in eigen streek. Wat eveneens opvalt is het feit dat in de regionale bindingen de industriële kopers (6,9 %) een grotere betekenis hebben dan de overige kopers (4,7 %). In feite komt men hier te staan voor een grotere industriële dan commerciële binding.

De verkoop van eindprodukten binnen het overige gedeelte van West-Vlaanderen is evenmin belangrijk, nl. 9,1 %. De verkopen in de overige Belgische provincies beliepen 32,6 %, zodat de totale binnenlandse verkoop 53,3 % bedraagt. De export vertegenwoordigt 46,7 %. De voornaamste afwijkingen ten overstaan van de grondstoffenbevoorrading zijn : een veel grotere betekenis van niet-industriële kopers in de afzet naar de andere Belgische provincies, grotere exportbindingen van de afgewerkte produkten en grotere niet-industriële bindingen binnen West-Vlaanderen.

1. De resultaten van de W.E.S.-enquête en het onderzoek van het N.I.S. betreffende het aandeel van de leveringen van de Westvlaamse industrie aan het buitenland zijn zowel voor het geheel als per bedrijfstak gelijklopend.

Tabel II,8: Geografische spreiding van de afzet van de eindproducten, naar waarde en per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Textiel	Metaal	Hout	Confectie	Voeding	Keramiek	Schoenen	Diverse	Totaal
<i>Eigen streek</i>									
Industriële bedrijven	9,3	2,9	15,1	—	3,6	26,7	—	1,8	6,9
Andere kopers	2,2	1,3	5,8	7,5	13,3	0,7	5,1	6,0	4,7
<i>West-Vlaanderen</i>									
Industriële bedrijven	2,2	1,1	13,4	—	4,4	23,2	—	1,8	3,4
Andere kopers	1,0	1,8	7,5	14,6	18,8	0,9	14,4	5,3	5,7
<i>België</i>									
Industriële bedrijven	20,0	3,4	8,7	1,2	13,2	34,0	—	12,8	14,2
Andere kopers	6,1	27,7	27,3	54,1	33,1	4,7	68,0	10,3	18,4
Buitenland	59,2	61,8	22,2	22,6	13,6	9,8	12,5	62,0	46,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde van de eindproducten (in mln fr.)	6.461,3	2.861,3	605,5	399,6	2.933,3	411,2	110,1	1.219,0	15.001,2

De studie van de neerwaartse bindingen per bedrijfstak vertoont een grote onderlinge verscheidenheid. De hoogste binding is aan te treffen in de sector keramiek (27,4 %), gevolgd door de houtsector (20,9 %) en de voedingsbranche (16,9 %). Indien men bij de regionale afzet de verkoop in overig West-Vlaanderen voegt, komen de sectoren keramiek en hout nog méér op de voorgrond, met respectievelijk 51,5 % en 41,8 %. De hoge transportkosten in de sector keramiek en de betekenis van de produktie van onafgewerkte produkten in de houtsector, die eveneens transportgebonden zijn, verklaren deze situatie ¹.

De binding binnen West-Vlaanderen is eveneens groot in de branches schoenen (19,5 %) en confectie (22,1 %); deze bedrijfstakken, die uiteraard aan de eindvraag voldoen, verkopen uitsluitend aan niet-industriële kopers.

Zoëven werd reeds de aandacht gevestigd op een belangrijk aspect van de Westvlaamse nijverheid: iets minder dan de helft van de industriële produkten gaat naar het buitenland. Deze verhouding is echter niet karakteristiek voor elke sector. De branches textiel (59,2 %), metaal (61,8 %) en diverse (62,0 %) zijn voor circa 60 % op het buitenland aangewezen; de geringste afhankelijkheid van het buitenland is aan te treffen in de sectoren keramiek (9,8 %), voeding (13,6 %), hout (22,2 %) en confectie (22,6 %) ². De sterk afwijkende gegevens illustreren duidelijk het verschil inzake export-oriëntatie van de industriële branches; de branches met een lagere exportoriëntatie zijn meer dan de andere te beschouwen als producenten van eindprodukten.

Op de 339 geënquêteerde ondernemingen waren er echter 47 die voor 75 % van hun afzet op West-Vlaanderen waren aangewezen; hiervan behoorden er 12 tot de keramiek, 12 tot de textiel, 8 tot de voeding, 6 tot de houtbewerking, 5 tot de metaalsector, 2 tot de confectie en 2 tot „diverse” bedrijfstakken.

Opvallend is het vast te stellen dat elk van de vier sectoren, namelijk textiel, hout, confectie en voeding, die het meest op de

1. De uiteenlopende verhoudingen van de neerwaartse bindingen per bedrijfstak worden eveneens bevestigd bij het afzonderen van de ondernemingen met 25 % neerwaartse binding en meer. Zo telde de tewerkstelling in deze ondernemingen 88,4 % in de keramiek, 58,9 % in de houtsector, 43,8 % in de voeding, 20,8 % in de confectie, 14,0 % in de textiel, 13,1 % in de diverse en slechts 7,5 % in de metaalsector (zie appendix II,2).

2. Door de geringe participatie van de schoennijverheid aan deze vraag van het onderzoek kan het bekomen verhoudingscijfer niet als representatief beschouwd worden voor de gehele branche.

eigen streek zijn aangewezen voor de bevoorrading, naar verhouding minder in eigen streek afzetten. Dit is vooral het geval in de kledingssector, doch in mindere mate in de textielbranche.

Voor de overige sectoren, de metaalsector uitgezonderd, geldt het omgekeerde. Voor deze branches is de verkoop relatief meer dan de aankoop op de eigen streek gericht. Dit is vooral groot voor de branche keramiek.

In tabel II,9 werd de polarisatie „en aval” opgenomen per arrondissement. In tabel II,9 worden zeer grote verschillen opgemerkt; de regionale binding van de afzet loopt van 13,8 % in het arrondissement Kortrijk en 12,2 % in het arrondissement Roeselare-Tielt tot 5,3 % in het arrondissement Diksmuide-Veurne en 6,3 % in het arrondissement Brugge¹.

De waargenomen verschillen moeten echter, zoals bij de opwaartse bindingen, hoofdzakelijk teruggebracht worden tot de verschillen inzake de economische structuur; het samenvallen van de verhoudingscijfers voor de arrondissementen Kortrijk en Roeselare-Tielt wijst trouwens in deze richting. Alleen de arrondissementen Diksmuide-Veurne maken hierop een uitzondering. Uit de dominerende bedrijfstak, namelijk de voedingsmiddelenindustrie, zou immers een grote regionale binding moeten voortspruiten; het geringe bevolkingsquantum beperkt echter uiteraard de afzetmogelijkheden. In Diksmuide-Veurne zijn dan ook als corrolarium de leveringen naar de overige Westvlaamse gebieden het hoogst van alle Westvlaamse arrondissementen, namelijk 30,3 %.

In tabel II,9 vallen eveneens de sterke verschillen op inzake export-oriëntatie van de Westvlaamse arrondissementen. Het arrondissement Diksmuide-Veurne (25,7 %) is het minst op export aangewezen, daarna gevolgd door het arrondissement Roeselare-Tielt (32,7 %). Ook hier is opnieuw de aanwezigheid van de voedingsmiddelennijverheid in beide gebieden de verklarende factor. De hoogste export-oriëntatie is aan te treffen in het arrondissement Brugge (56,9 %), gevolgd door de arrondissementen Kortrijk (50,5 %) en Ieper (43,8 %).

1. De beperktheid van de verkoopwaarde in het arr. Oostende laat niet toe de bekomen verhoudingscijfers in tabel II,9 voor het arr. Oostende te vergelijken met de overige arrondissementen. Toch is het hoge percentage van leveringen in eigen streek (41,0 %) gedeeltelijk te verklaren door de aanwezigheid van de voedingswarenbereidingssector, de oriëntatie van laatstgenoemde sector op de toeristische sector en de afzet van een paar steenbakkerijen in eigen gewest.

Tabel II,9 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar waarde en per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Brugge	Diksmuide, Veurne	Kortrijk	Ieper	Oostende	Roeselare, Tielt	West- Vlaanderen
<i>Eigen streek</i>							
Industriële bedrijven	3,4	1,7	10,1	4,4	19,6	4,2	6,9
Andere kopers	2,9	3,6	3,7	4,8	21,4	8,0	4,7
<i>West-Vlaanderen</i>							
Industriële bedrijven	4,1	1,8	3,9	5,0	4,2	1,4	3,4
Andere kopers	3,5	28,5	2,4	5,3	11,7	11,3	5,7
<i>België</i>							
Industriële bedrijven	7,6	9,1	19,9	6,4	1,6	12,2	14,2
Andere kopers	21,6	29,6	9,5	30,3	33,7	30,2	18,4
Buitenland	56,9	25,7	50,5	43,8	7,8	32,7	46,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde van de eindprodukten (in mln fr.)	3.953,3	571,9	6.968,3	268,5	234,0	3.005,2	15.001,2

Bij de studie van de afzetgebieden naar grootte van de ondernemingen komen wel enkele wezenlijke afwijkingen naar voren die niet te herleiden zijn tot de industriële structuur van deze grootteklasse.

Zo blijkt uit tabel II,10 dat naarmate de ondernemingen kleiner worden het aandeel van de regionale afzet toeneemt. In de zeer grote ondernemingen neemt de regionale afzet immers slechts 4,6 % in beslag tegenover 14,0 % in de middelgrote en 27,5 % in de kleine ondernemingen. Ook de afzet in de overige gedeelten van West-Vlaanderen is aan dezelfde wetmatigheid gebonden; de verhouding evolueert er van 3,7 % voor de zeer grote tot 19,0 % voor de kleine ondernemingen. De betekenis van niet-industriële kopers binnen West-Vlaanderen neemt af naarmate de onderneming belangrijker is.

Men kan vaststellen dat, parallel met het bovenstaand verschijsel, de betekenis van de exportmarkten dalend is naarmate de onderneming kleiner wordt; bij de zeer grote bedrijven wordt circa 60 % van de eindproductie geëxporteerd tegenover slechts 30 % voor de middelgrote en kleine ondernemingen¹.

De vergelijking tussen de geografische gebieden van de grondstoffenbevoorrading naar grootte van de ondernemingen (tabel II,4) met die van de afzetmarkten naar grootte van de ondernemingen (tabel II,10) laat eveneens een interessante conclusie toe: de streekgebondenheid van de afzet is voor iedere grootteklasse geringer dan de streekgebondenheid van de grondstof-

Tabel II,11 : Regionale gebondenheid van aankoop en verkoop in de Westvlaamse industrie, in pCt van totale aankoop of verkoop, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootte van de ondernemingen (a)	Grondstoffen- bevoorrading in eigen streek	Afzet eind- produkten in eigen streek
Zeer groot	11,7	4,6
Groot	18,4	12,6
Middelgroot	20,9	14,0
Klein	24,8	27,5

1. Op de 47 ondernemingen met 75 % en meer neerwaartse bindingen behoren er 29 tot de middelgrote ondernemingen.

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

Tabel II,10: Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar waarde en naar grootte van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Zeer grote ondernemingen (a)	Grote ondernemingen	Middelgrote ondernemingen	Kleine ondernemingen	Totaal
<i>Eigen streek</i>					
Industriële bedrijven	3,7	8,4	7,4	12,0	6,9
Andere kopers	0,9	4,2	6,6	15,5	4,7
<i>West-Vlaanderen</i>					
Industriële bedrijven	0,8	4,6	2,8	8,8	3,4
Andere kopers	2,9	6,1	8,8	10,2	5,7
<i>België</i>					
Industriële bedrijven	15,3	18,2	8,6	5,9	14,2
Andere kopers	17,2	14,0	33,5	17,8	18,4
<i>Buitenland</i>					
	58,3	44,5	32,3	29,8	46,7
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totale waarde van de eindprodukten (in mln fr.)	5,964,8	5,104,6	1,998,7	1,933,1	15,001,2

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

fenbevoorrading, met uitzondering van de kleine ondernemingen.

In tabel II,11 werd een overzicht van deze vergelijking opgesteld.

Uit tabel II,11 blijkt niet enkel dat de streekgebondenheid van de verkoop kleiner is dan van de grondstoffenbevoorrading, doch dat de dispariteit toeneemt naarmate de onderneming groter is. Dit wijst nogmaals in de richting van een sterkere opwaartse dan neerwaartse binding en op de sterk toenemende afhankelijkheid van de streek naarmate het bedrijf kleiner is.

B. Neerwaartse bindingen naar aantal

In de enquête werden niet minder dan 100.898 kopers onderscheiden; 51.783 kopers vallen echter in de sector voedingswarenbereiding¹. Bij de interpretatie van de hierna volgende tabellen moet met deze bijzonderheid rekening gehouden worden.

Niettegenstaande de dominerende positie van de voedingssector in het geheel en de sterke oriëntatie van laatstgenoemde branche op de lokale markt, kan toch met zekerheid worden vastgesteld dat het polarisatie-effect naar aantal (zie tabel II,12) groter is dan het polarisatie-effect naar waarde (zie tabel II,8).

Naar waarde is de regionale afzet van de eindprodukten slechts 11,6 % tegenover een regionale binding van het aantal kopers van 27,7 %. De waarde per levering is dus geringer in de beperkte geografische omschrijving rond de onderneming dan elders. Dit is echter niet enkel in de voedingsmiddelenindustrie, doch eveneens in de branches metaal, keramiek en diverse.

Het tegenovergestelde wordt echter waargenomen in de houtsector waar de polarisatie naar waarde (20,9 %) groter is dan de polarisatie naar aantal (8,2 %).

De algemene regel, namelijk grotere regionale polarisatie naar kopers dan naar de waarde van de verkochte produkten, wordt eveneens bevestigd wanneer men de streek verlaat en de polarisatie in een breder doch beperkt gebied, zoals de provincie West-Vlaanderen, onder de loupe neemt. Immers een vijfde van de kopers woont in overig West-Vlaanderen, maar de waarde van

1. Vermits zeer vele cafés rechtstreeks bij de regionale brouwerijen kopen, wordt het aantal kopers zeer sterk opgedreven.

Tabel II,12 : Geografische spreiding van de afzet van de eindproducten, naar het aantal kopers, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Textiel	Metaal	Hout	Confectie	Voeding	Keramiek	Schoenen	Diverse	Totaal
<i>Eigen streek</i>									
Industriële bedrijven	4,0	6,7	1,1	0,1	0,1	1,0	2,5	7,8	1,6
Andere kopers	4,5	15,3	7,1	9,0	41,5	30,7	7,4	13,6	26,1
<i>West-Vlaanderen</i>									
Industriële bedrijven	3,1	2,8	1,1	—	0,3	2,3	—	4,6	1,2
Andere kopers	9,6	17,2	16,3	13,6	24,2	39,6	12,0	7,4	19,7
<i>België</i>									
Industriële bedrijven	14,4	4,2	0,7	0,2	1,8	6,3	1,5	21,6	4,9
Andere kopers	38,7	48,2	53,6	67,5	30,8	17,6	70,3	29,7	37,5
Buitenland	25,7	5,6	20,1	9,6	1,3	2,5	6,3	15,2	9,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal kopers	19.159	5.615	10.013	6.162	51.783	4.625	814	2.727	100.898

hun aankopen belooft slechts een tiende. Dit verschijnsel is vooral karakteristiek voor de branches textiel, metaal, voeding, keramiek en diverse. Neemt men de streek en overig West-Vlaanderen samen dan krijgt men in totaal voor 48,6 % van de kopers slechts 20,7 % van de waarde van de verkochte eindprodukten.

Een compensatie van deze sterke regionale binding van het aantal kopers kan niet gevonden worden in de verkoop in de overige Belgische provincies, doch wel in de export. 9,0 % van het aantal kopers neemt hier immers 46,7 % van de totale waarde van de verkochte eindprodukten voor zijn rekening.

In tabel II,13 werd de spreiding van het aantal kopers vermeld per arrondissement van vestiging van de ondernemingen. De uiteenlopende betekenis van de sector voedingswarenbereiding en het hoge klantental in deze branche, heeft ten gevolge dat men uitermate voorzichtig moet zijn bij de interpretatie van tabel II,13. Zo trekt de aanwezigheid van een brouwerij in de kolom van het arrondissement Brugge het gehele verdelingspatroon van dit arrondissement scheef. Ook in het arrondissement Oostende is door de aanwezigheid van twee voedingsbedrijven het resultaat scheefgetrokken.

De analyse van de resultaten van de overige arrondissementen brengt geen nieuwe bijzonderheden aan het licht; alleen wordt door vergelijking van de resultaten van tabel II,13 met deze van tabel II,9 de algemene regel opnieuw vastgesteld. Daarenboven kan men voorzichtig stellen, en dit was ook de vaststelling bij de analyse van de reeds behandelde aspecten van de technische polarisatie „en amont” en „en aval”, dat de regionale verschillen volkomen in functie staan van de industriële structuur in elk van de gewesten.

Tabel II,14, die de geografische spreiding van het aantal kopers weergeeft naar grootte van de ondernemingen, wordt sterk vertekend door de aanwezigheid van enkele ondernemingen met een zeer groot aantal cliënten. Wellicht is dit de verklaring van het totale gebrek aan overeenstemming van de algemene lijnen van tabel II,14 en tabel II,10.

Men kan inderdaad niet algemeen stellen dat het aantal kopers uit eigen streek relatief toeneemt en het aantal buitenlandse kopers relatief afneemt naarmate de bedrijven kleiner worden.

Tabel II,13 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar het aantal kopers, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Brugge	Diksmuide, Veurne	Kortrijk	Ieper	Oostende	Roeselare, Tielt	West- Vlaanderen
<i>Eigen streek</i>							
Industriële bedrijven	0,4	0,2	4,6	0,3	0,2	1,0	1,6
Andere kopers	49,0	18,6	6,8	15,2	54,0	10,9	26,1
<i>West-Vlaanderen</i>							
Industriële bedrijven	1,3	0,6	2,7	1,8	0,1	0,6	1,2
Andere kopers	15,3	36,2	11,6	15,3	37,3	20,3	19,7
<i>België</i>							
Industriële bedrijven	4,6	—	9,4	13,3	—	3,6	4,9
Andere kopers	27,4	43,2	41,7	48,4	8,1	55,4	37,5
Buitenland	2,0	1,2	23,2	5,7	0,3	8,2	9,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal kopers	24.934	2.435	25.196	2.066	15.314	30.953	100.898

Tabel II,14: Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar het aantal kopers en grootte van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Verkopen in	Zeer grote ondernemingen (a)	Grote ondernemingen	Middelgrote ondernemingen	Kleine ondernemingen	Totaal
<i>Eigen streek</i>					
Industriële bedrijven	0,7	2,2	2,0	1,6	1,6
Andere kopers	9,1	6,4	8,7	47,6	26,1
<i>West-Vlaanderen</i>					
Industriële bedrijven	0,5	3,0	0,8	1,0	1,2
Andere kopers	19,0	10,7	16,3	25,1	19,7
<i>België</i>					
Industriële bedrijven	4,6	11,8	1,2	3,2	4,9
Andere kopers	60,7	43,8	60,5	17,2	37,5
Buitenland	5,4	22,1	10,5	4,3	9,0
Totaal	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Totaal aantal kopers	19.166	19.937	15.742	46.053	100.898

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

De kleine ondernemingen tellen echter relatief veel kopers uit eigen streek en eerder weinig buitenlandse kopers.

Dit illustreert eens te meer de moeilijkheid om het polarisatie-effect te meten op basis van het aantal kopers. Dezelfde vaststelling werd ook reeds gemaakt bij de ontleding van de inzet-uitzettabel van Aujac ¹.

C. Neerwaartse bindingen naar aankoopsector

Een ander aspect van de technische polarisatie is de spreiding van de verkopers naar de industriële aankoopsector en/of andere kopers. Hier wordt niet meer de afhankelijkheid van een bedrijfstak van een gewest bestudeerd, maar wel de afhankelijkheid van de ene bedrijfstak van een andere bedrijfstak of van de eigen bedrijfstak, en dit per geografisch gebied. Deze inter- en intrasectoriële bindingen zijn, nog méér dan de studie van de totale bindingen per bedrijfstak, een verfijnd instrument om de polarisatie-effecten te ontleden, en er conclusies uit te trekken voor de regionaal-economische politiek.

De enquête die in 1963-64 werd gehouden bij de Westvlaamse ondernemingen, laat toe de intermediaire en endogene vraag per sector te meten, of in termen van polarisatie de inter- en intrasectoriële bindingen vast te stellen. Praktisch alle enquêtegeval- len, welke gebruikt werden voor de studie van de globale neer- waartse bindingen ², konden gesplitst worden om de neerwaartse bindingen naar aankoopsector te berekenen.

In tabel II,15 werd een overzicht opgenomen van de inter- en intrasectoriële bindingen per bedrijfstak. Bij de geografische splitsing werden in bovenvermelde tabellen drie zones aange- houden, namelijk de eigen streek, overig West-Vlaanderen en de overige gebieden (overige Belgische provincies en buitenland).

Vooraleer enkele globale conclusies uit dit cijfermateriaal te trekken, verdient het aanbeveling eerst enkele dominante gege-vens te belichten.

1. Zie deel I, hfdst. I, § 2, A.

2. Zie tabel II,8. De lichte verschillen tussen tabel II,8 en II,15, zowel in de totalen als in de geografische spreiding, spruiten voort uit het feit dat niet alle onder- nemingen de volledige splitsing van hun verkoopcijfer hebben opgegeven en dat enkele onvolledige opgaven inzake inter- en intrasectoriële bindingen niet werden opgenomen in tabel II,15, doch wel hun totalen in tabel II,8. Enkele metaal- bedrijven zijn echter opgenomen in tabel II,15 doch niet in tabel II,8.

Tabel II,15 : Geografische spreiding van de verkopen van elk van de bestudeerde bedrijfstakken, gesplitst naar sector, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Sector textiel.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	0,0	0,0	0,3	0,3
Drank	—	—	—	—
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	0,1	0,0	0,0	0,1
Chemie	0,0	0,0	0,9	0,9
Rubber	—	—	—	—
Hout	0,2	0,1	1,3	1,6
Papier	0,0	0,0	—	0,0
Boekbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	0,1	0,1
Schoennijverheid	0,0	0,0	0,1	0,1
Textielnijverheid	8,8	1,7	38,2	48,7
Kleding	3,7	0,4	14,9	19,0
Niet-metalen delfstoffen	0,0	0,0	0,1	0,1
Metaalgieterijen, smederijen	0,0	0,0	0,1	0,1
Fabricage artikels uit gewoon metaal	0,0	0,0	0,1	0,1
Machineconstructie, elektrische apparaten	0,0	0,0	0,0	0,0
Kunst- en precisienijverheid	—	—	—	—
Bouwbedrijf	0,0	0,0	0,0	0,0
Transportbedrijf	0,0	—	0,3	0,3
Openbare nutsvoorzieningen	0,0	—	0,2	0,2
Andere kopers	1,7	0,8	26,0	28,5
Totaal	14,5	3,0	82,5	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	921,9	190,7	5.245,4	6.358,0

Uit tabel II,15, sector textiel, blijkt dat de overwegende verkoop deze is aan de eigen sector buiten West-Vlaanderen (38,2 %). De moeilijkheid die de ondernemer ondervindt om bij buitenlandse leveringen het onderscheid tussen textiel en confectie te maken, zal hier wel het cijfer van de auto-consumptie omhoog gedrukt hebben. Toch is het cijfer karakteristiek. In de verkopen binnen het eigen gewest domineren eveneens de intra-sectoriële leveringen (8,8 %) en de confectie (3,7 %) ; bij de

Sector metaal.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	1,0	0,1	0,6	1,7
Drank	0,0	—	—	0,0
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	0,0	—	—	0,0
Chemie	0,3	0,1	1,0	1,4
Rubber	0,0	—	0,1	0,1
Hout	0,4	0,2	1,9	2,5
Papier	—	—	0,0	0,0
Boekbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	—	—
Schoennijverheid	—	—	—	—
Textielnijverheid	0,5	0,1	0,4	1,0
Kleding	—	—	—	—
Niet-metalen delfstoffen	0,0	—	—	0,0
Metaalgieterijen, smederijen	0,0	—	3,4	3,4
Fabricage artikels uit gewoon metaal	0,2	0,2	0,2	0,6
Machineconstructie	0,1	0,1	0,9	1,1
Kunst- en precisienijverheid	—	—	—	—
Bouwbedrijf	0,2	0,1	0,4	0,7
Transportbedrijf	—	—	0,0	0,0
Openbare nutsvoorzieningen	0,0	—	—	0,0
Andere kopers	1,4	2,0	84,1	87,5
Totaal	4,1	2,9	93,0	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	122,9	87,0	2.788,8	2.998,7

verkopen in overig West-Vlaanderen is hetzelfde kenmerk waar te nemen (1,7 en 0,4 %). De binding van de textiel met de confectie is echter veel groter in de overige Belgische provincies en in het buitenland dan in het eigen gewest. Tevens valt vast te stellen dat de binding textiel/confectie in eigen gewest tien maal groter is dan in overig West-Vlaanderen. Dit leidt dadelijk tot de vaststelling dat de confectie zich in de textielstreek van West-Vlaanderen op de plaatselijke textielnijverheid heeft geënt; talrijke ondernemingen hebben inderdaad na de tweede wereldoorlog een confectiebedrijf als verlengstuk van hun textielbedrijvigheid opgericht.

Bij de metaalnijverheid is het beeld veel meer gespreid; dit komt in hoofdzaak door het feit dat de niet-industriële kopers

Sector hout.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West- Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	0,1	0,8	0,1	1,0
Drank	0,0	—	0,0	0,0
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	—	—	0,1	0,1
Chemie	0,0	0,0	0,0	0,0
Rubber	—	—	0,0	0,0
Hout	9,4	1,9	5,4	16,7
Papier	0,0	0,0	0,0	0,0
Boekbedrijf	0,0	0,0	0,0	0,0
Huiden en leder	—	0,0	—	0,0
Schoennijverheid	—	—	—	—
Textielnijverheid	1,2	0,1	0,2	1,5
Kleding	—	—	—	—
Niet-metalen delfstoffen	0,0	—	—	—
Metaalgieterijen, smederijen	0,0	—	1,0	1,0
Fabricage artikels uit gewoon metaal	—	0,0	0,0	0,0
Machineconstructie, elektrische apparaten	0,0	9,5	4,8	14,3
Kunst- en precisienijverheid	—	—	0,0	0,0
Bouwbedrijf	4,2	1,9	3,4	9,5
Transportbedrijf	0,0	—	0,0	0,0
Openbare nutsvoorzieningen	—	—	0,0	0,0
Andere kopers	7,2	6,9	41,8	55,9
Totaal	22,1	21,1	56,8	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	122,6	117,1	315,2	554,9

— vooral via de export — 84,1 % van het verkoopcijfer opnamen. Bij de leveringen per sector domineert de levering aan de gieterijen, pletterijen en smederijen in de overige gebieden buiten West-Vlaanderen (3,4 %). Ook hier staan wij in feite voor een auto-consumptie. Als tweede belangrijke branche volgt de houtsector, in de overige gebieden buiten West-Vlaanderen (1,9 %).

In de houtsector komt het beeld meer geconcentreerd voor dan in de metaalnijverheid. De dominante intersectoriële leveringen worden gedaan aan de machineconstructie, elektrische apparatuur en scheepsconstructie binnen West-Vlaanderen (9,5 %) en aan de houtsector zelf binnen het eigen gewest (9,4 %).

In de confectienijverheid komen de leveringen aan andere

Sector kleding.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	—	—	0,1	0,1
Drank	—	—	—	—
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	—	—	—	—
Chemie	—	—	—	—
Rubber	—	—	—	—
Hout	—	—	—	—
Papier	—	—	—	—
Boekbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	—	—
Schoennijverheid	—	—	—	—
Textielnijverheid	0,1	0,4	2,3	2,8
Kleding	3,4	—	0,8	4,2
Niet-metalen delfstoffen	—	—	—	—
Metaalgietereien, smederijen	—	—	—	—
Fabricage artikels uit gewoon metaal	—	—	—	—
Machineconstructie	—	—	—	—
Kunst- en precisienijverheid	—	—	—	—
Bouwbedrijf	—	—	—	—
Transportbedrijf	—	—	—	—
Openbare nutsvoorzieningen	—	—	—	—
Andere kopers	4,2	14,2	74,5	92,9
Totaal	7,7	14,6	77,7	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	30,8	58,3	310,5	399,6

bedrijfstakken praktisch niet voor, met uitzondering van een uiterst klein volume intrasectoriële levering. De confectienijverheid is bij uitstek een bedrijfstak met een eindvraag; de intermediaire vraag is er uiterst miniem.

Bij de voedingswarenbereiding zijn de leveringen aan de andere industriesectoren belangrijker. Het hoogste percentage is echter terug te vinden voor de intrasectoriële leveringen in de overige gebieden buiten West-Vlaanderen (12,1 %).

In de sector keramiek is de binding aan andere bedrijfssectoren zeer groot en namelijk aan het bouwbedrijf. De leveringen zijn hier immers vanzelfsprekend; de transport-onelasticiteit maakt echter dat leveringen in eigen streek, overig West-Vlaanderen en de overige gebieden praktisch gelijklopend zijn. Hier is een

Sector voeding.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West- Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	5,4	6,3	12,1	23,8
Drank	0,2	0,3	1,0	1,5
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	—	1,8	1,5	3,3
Chemie	0,1	0,0	1,1	1,2
Rubber	—	—	—	—
Hout	—	—	—	—
Papier	—	—	—	—
Bockbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	—	—
Schoennijverheid	—	—	—	—
Textielnijverheid	—	—	—	—
Kleding	—	—	—	—
Niet-metalen delfstoffen	—	—	—	—
Metaalgieterijen, smederijen	—	—	—	—
Fabricage artikels uit gewoon metaal	—	—	—	—
Machineconstructie	—	—	—	—
Kunst- en precisienijverheid	—	—	—	—
Bouwbedrijf	—	—	—	—
Transportbedrijf	—	—	—	—
Openbare nutsvoorzieningen	—	—	—	—
Andere kopers	12,5	13,6	44,2	70,3
Totaal	18,2	22,0	59,8	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	494,6	597,9	1.625,2	2.717,8

treffende binding in eigen gewest met een sector duidelijk waarneembaar. Transport-onelasticiteit, intermediaire vraag en regionale polarisatie-effecten gaan inderdaad goed samen.

In de sector schoenen zijn de leveringen aan andere industrieën uitgesloten; hier staat men voor een bedrijfstak die uitsluitend — en dus nog in sterkere mate dan de confectie — afgewerkte produkten afvoert.

Uit tabel II,15 kunnen eveneens enkele systematische vaststellingen gehaald worden naar de aard van de bindingen.

Allereerst blijkt uit tabel II,15 dat de afhankelijkheid van de onderscheiden industriële sectoren of het belang van de intermediaire vraag sterk uiteenlopend is. In tabel II,16 wordt een overzicht van deze afhankelijkheid gegeven; zij varieert van

Sector keramiek.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	—	—	—	—
Drank	—	—	—	—
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	—	—	—	—
Chemie	—	—	—	—
Rubber	—	—	—	—
Hout	—	—	—	—
Papier	—	—	—	—
Boekbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	—	—
Schoennijverheid	—	—	—	—
Textielnijverheid	—	—	—	—
Kleding	—	—	—	—
Niet-metalen delfstoffen	0,7	0,5	0,3	1,5
Metaalgieterijen, smederijen	—	—	—	—
Fabricage artikels uit gewoon metaal	—	—	—	—
Machineconstructie	—	—	—	—
Kunst- en precisienijverheid	—	—	—	—
Bouwbedrijf	25,8	21,9	32,0	79,7
Transportbedrijf	—	—	0,1	0,1
Openbare nutsvoorzieningen	0,4	0,5	0,0	0,9
Andere kopers	0,7	0,9	16,3	17,9
Totaal	27,6	23,8	48,7	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	113,0	97,9	199,9	410,8

82,1 % voor de keramiek tot nul voor de schoennijverheid.

De uiteenlopende percentages moeten in de eerste plaats gezien worden als afgeleid van de aard van de produktie. De intersectoriële leveringen komen niet voor of zijn gering bij de sectoren die verbruiksgoederen produceren (schoenen, confectie) en omvangrijk bij de bedrijfstakken die uiteraard halffabrikaten produceren (hout, voeding) of waar de splitsing van de diverse produktiestadia traditioneel vrij verfijnd is (textiel).

Op het eerste zicht lijkt het lage percentage van de metaalnijverheid verwonderlijk. Vooral de aard van de produktie is hier een verklaringsgrond. De Westvlaamse metaalnijverheid is meer dan elders georiënteerd op de produktie van afgewerkte eenheden (machines, elektro-technisch materiaal). Dit verklaart

Sector schoenen.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Industriële sectoren	—	—	—	—
Andere kopers	5,1	14,4	80,5	100,0
Totaal	5,1	14,4	80,5	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	5,6	15,9	88,6	110,1

Sector diverse.

Bedrijfstak	Eigen streek	Overig West-Vlaand.	Overige gebieden	Totaal
Voeding	—	—	—	—
Drank	—	—	—	—
Tabak	—	—	—	—
Oliën en vetstoffen	—	—	—	—
Chemie	0,2	0,1	5,7	6,0
Rubber	—	—	0,9	0,9
Hout	0,3	0,4	0,9	1,6
Papier	—	—	0,9	0,9
Boekbedrijf	—	—	—	—
Huiden en leder	—	—	—	—
Schoennijverheid	0,5	1,3	13,7	15,5
Textielnijverheid	—	—	—	—
Kleding	0,0	0,1	0,1	0,2
Niet-metalen delfstoffen	—	0,0	—	0,0
Metaalgieterijen, smederijen	—	—	18,0	18,0
Fabricage artikels uit gewoon metaal	—	—	—	—
Machineconstructie	—	—	—	—
Kunst- en precisienijverheid	—	—	1,5	1,5
Bouwbedrijf	0,0	0,0	—	0,0
Transportbedrijf	—	—	—	—
Openbare nutsvoorzieningen	4,4	—	—	4,4
Andere kopers	1,6	5,2	44,2	51,0
Totaal	7,0	7,1	85,9	100,0
Totaal verkoopbedrag (in mln fr.)	84,2	85,2	1.027,0	1.196,4

Tabel II,16: Verhouding tussen de leveringen aan andere industriële sectoren (endogene vraag inbegrepen) en de totale verkoop, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64 (a).

Bedrijfstak	% afhankelijkheid van de industrie	Bedrijfstak	% afhankelijkheid van de industrie
Textiel	71,5	Voeding	29,7
Metaal	12,5	Keramiek	82,1
Hout	44,1	Schoenen	—
Kleding	7,1	Diverse	49,0

niet enkel het lage percentage van leveringen aan andere sectoren maar eveneens het hoog exportcijfer van de Westvlaamse metaalnijverheid. De resultaten van tabel II,16 en tabel II,8 stemmen trouwens overeen; de geringe neerwaartse binding gaat samen met een geringe intersectoriële afhankelijkheid.

Een uiterst interessante vaststelling is daarenboven het feit dat de vastgestelde afhankelijkheid van andere sectoren per

Tabel II,17: Verhouding tussen de leveringen aan andere industriële sectoren (endogene vraag inbegrepen) in eigen gewest en in West-Vlaanderen en de totale verkoop, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64 (b).

Bedrijfstak	% afhankelijkheid van industrie in eigen streek	% afhankelijkheid van industrie in West-Vlaanderen (incl. eig. streek)
Textiel	12,8	15,0
Metaal	2,7	3,6
Hout	14,9	29,1
Kleding	3,5	3,9
Voeding	5,7	14,1
Keramiek	26,9	49,8
Schoenen	—	—
Diverse	5,4	7,3

(a) Voor de basisgegevens zie tabel II,15 (totale verkoop min andere kopers).

(b) Voor de basisgegevens, zie tabel II,15 (samentelling eerste en tweede kolom).

bedrijfstak in West-Vlaanderen overeenstemt met de classificatie van H.B. Chenery en T. Watanabe. Deze classificatie werd opgemaakt op basis van de onderlinge afhankelijkheid van de industriële sectoren in Japan, Italië en de V.S.A.¹ Wegens het samentrekken van de sectoren in de Belgische inzet-uitzettabel kan de vergelijking van deze tabel met de bovenstaande vaststellingen niet gemaakt worden.

Een tweede vaststelling uit tabel II,15 is het feit dat de intersectoriële leveringen in het eigen gewest of in overig West-Vlaanderen eveneens zeer sterk per sector variëren (zie tabel II,17).

De regionale afhankelijkheid van andere industriële sectoren is groot in de keramiek (26,9 %), houtnijverheid (14,9 %) en textielnijverheid (12,8 %). In deze bedrijfstakken kan van een werkelijke regionale binding van de intermediaire vraag worden gesproken. De studie van de bindingen binnen West-Vlaanderen bevestigt de zoëven vastgestelde verschijnselen.

Een interessante nevenbeschouwing betreft het aandeel van de intersectoriële leveringen binnen West-Vlaanderen in het totaal van de intersectoriële leveringen van een bedrijfstak. Dit aandeel is vrij groot in de sectoren hout (67,5 %), kleding (48,1 %), voeding (47,5 %) en keramiek (60,7 %), en gering in de sectoren „diverse” (14,9 %), textiel (21,0 %) en metaal (28,8 %). Hieruit komt duidelijker tot uiting dat de interdependentie van

Tabel II,18: Verhoudingen tussen de leveringen aan eigen sector en de totale verkoop, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	% leveringen in eigen bedrijfstak
Textiel	48,7
Metaal	5,1
Hout	16,7
Kleding	4,2
Voeding	23,8
Keramiek	1,5
Schoenen	—

1. Zie deel I, hfdst. I, § 2, A.

bedrijfstakken in een streek van kleine omvang groter is dan de interdependentie van dezelfde bedrijfstakken in een groter gebied; de lokalisatie op korte afstand schept als het ware de rechtstreekse onderlinge afhankelijkheid. Het eerder lage cijfer van de textielnijverheid doet aan deze vaststellingen afbreuk; voor een sterk gesplitste produktiesector is de opname van 21,0 % van alle intersectoriële leveringen in eigen gewest reeds vrij hoog.

Deze gegevens wijzen – *ceteris paribus* – ook op het feit dat in de structureel sterke streken de intersectoriële leveringen verhoudingsgewijs groter zullen zijn dan in de structureel zwakke streken.

Een derde vaststelling is de sterk afwijkende betekenis van de intrasectoriële leveringen per bedrijfstak. In tabel II,18 werd het aandeel vermeld van deze endogene vraag of auto-consumptie in het totaal van alle verkopen.

Het aandeel van de auto-consumptie loopt uiteen van 48,7 % in de textielnijverheid tot nul in de schoennijverheid. De voedingswarenbereidingsnijverheid en de houtnijverheid nemen een tussenpositie in (23,8 en 16,7 %). Opvallend is het lage aandeel van de intrasectoriële verkopen in de metaalnijverheid.

Bij de interpretatie van deze cijfers moet opnieuw sterk rekening gehouden worden met de technische mogelijkheden en de traditie inzake splitsing van de productieprocessen en met het finaal karakter van zekere bedrijfstakken.

Tabel II,19: Verhoudingen tussen de leveringen aan eigen sector in eigen gewest en in West-Vlaanderen, en de totale verkoop, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	% afhankelijkheid van eigen sector in eigen streek	% afhankelijkheid van eigen sector in West-Vlaanderen	% West-Vlaand. in de totale intrasectoriële leveringen
Textiel	8,8	10,5	21,6
Metaal	0,3	0,6	11,8
Hout	9,4	10,3	61,7
Kleding	3,4	3,4	81,0
Voeding	5,4	11,7	49,2
Keramiek	0,7	1,2	80,0
Schoenen	–	–	–

De vierde vaststelling slaat op de regionale binding van de intrasectoriële leveringen of van de endogene vraag (zie tabel II,19).

De endogene vraag binnen West-Vlaanderen is vrij groot voor de voeding, textiel en houtbewerking. In deze drie bedrijfstakken wordt circa 10 % van de totale verkoop geleverd aan eigen sector binnen West-Vlaanderen. De verhoudingen zijn reeds heel wat lager in de kleding (3,4 %), de keramiek (1,2 %) en de metaalnijverheid (0,6 %).

Benevens de bovenvermelde verhoudingen is het eveneens interessant te zien welk aandeel West-Vlaanderen inneemt van alle intrasectoriële leveringen van een bedrijfstak. Welnu, deze verhouding is opnieuw vrij hoog (50 à 80 %) voor de bedrijfstakken hout, keramiek, kleding en voeding. Alhoewel de aanwezigheid binnen West-Vlaanderen van de eigen bedrijfstak hier een grote rol speelt, kan toch geconcludeerd worden dat binnen de eigen streek onderlinge steuneffecten tussen de ondernemingen van dezelfde bedrijfstak ontstaan die op grotere afstand teloor gaan. Het systeem van toelevering – in zijn juiste of vervormde vorm – speelt hier naar alle waarschijnlijkheid een belangrijke rol. Uit deze vorm van onderlinge steunverlening ontstaat specialisatie, mechanisering en automatisatie binnen de eigen bedrijfstak; zij ontstaat op beperkte schaal dank zij de samenballing van de ondernemingen in een beperkt geografisch gebied.

De intrasectoriële leveringen van een bedrijfstak moeten, zoals zoëven werd gesteld, eveneens bekeken worden vanuit de betekenis van de bedrijfstak in het nationaal geheel. Zo kan het aandeel van de intrasectoriële leveringen binnen West-Vlaanderen voor de textielindustrie als groot beschouwd worden. Indien men echter deze 21,6 % stelt tegenover de betekenis van de tewerkstelling die de Westvlaamse textielindustrie inneemt in de Belgische textiel, namelijk 28,0 %, komt men tot een gematigde conclusie. Toch mag men niet concluderen dat de werkgelegenheidsbetekenis groter is dan die van de intrasectoriële bindingen binnen West-Vlaanderen; deze laatste bindingen zijn immers geplaatst tegenover de totale Belgische en buitenlandse leveringen.

Dezelfde vergelijking met de werkgelegenheid – die de conclusies betreffende de bindingen in de textielnijverheid verzwakt

Tabel II,20 : De afnamesectoren van de intersectoriële leveringen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64 (a).

Afnamegebied	Textiel	Metaal	Hout	Kleding	Voeding	Keramiek	Schoenen
West-Vlaanderen	Hout (0,3 %) Kleding (4,1 %)	Chemie (0,4 %) Hout (0,6 %) Textiel (0,6 %)	Voeding (0,9 %) Textiel (1,3 %) Metaal- gieterijen (-) Machine- constructie (9,5 %) Bouwbedrijf (6,1 %)	Textiel (0,5 %)	Drank (0,5 %) Oliën en vetstof- fen (1,8 %) Chemie (0,1 %)	Bouwbedrijf (47,7 %)	-
Totaal (inclusief West-Vlaand.)	Hout (1,6 %) Kleding (19,0 %)	Chemie (1,4 %) Hout (2,5 %) Textiel (1,0 %)	Voeding (1,0 %) Textiel (1,5 %) Metaal- gieterijen (1 %) Machine- constructie (14,3 %) Bouwbedrijf (9,5 %)	Textiel (2,8 %)	Drank (1,5 %) Oliën en vetstof- fen (3,3 %) Chemie (1,2 %)	Bouwbedrijf (79,7 %)	-

(a) Exclusief intrasectoriële leveringen.

- geeft voor de metaalnijverheid het tegenovergestelde beeld. West-Vlaanderen telt slechts 7,4 % van de tewerkstelling in de Belgische metaalnijverheid, doch 11,8 % van de totale auto-consumptie geschiedt binnen West-Vlaanderen. In deze sector is het systeem van toelevering verder doorgedrongen dan in de andere sectoren. De verhouding van de intrasectoriële leveringen is eveneens groter dan het werkgelegenheidspercentage in de sectoren hout, kleding, voeding en keramiek.

Een vijfde vaststelling is het feit dat de afnamesectoren - andere dan de eigen sector - per branche verschillen. In tabel II,20 werden per sector de afnamesectoren gegroepeerd die meer dan 1 % van de totale verkoop opnemen.

Grosso modo kunnen uit tabel II,20 twee belangrijke conclusies afgeleid worden. Ten eerste, binnen de Westvlaamse industriële economie doen zich slechts een beperkt aantal intersectoriële bindingen van betekenis voor. De voornaamste zijn : textiel aan kleding (4,1 %), houtsector aan de machineconstructie (9,5 %), houtsector aan het bouwbedrijf (6,1 %) en de keramiek aan het bouwbedrijf (47,7 %). Ten tweede, het aandeel van de intersectoriële bindingen binnen West-Vlaanderen is groter dan het percentage van de werkgelegenheid van deze provincie in

Tabel II,21 : Het aandeel van de afzet in eigen streek en in West-Vlaanderen in de intersectoriële leveringen en in de handel, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Intersectoriële leveringen		Leveringen aan andere kopers	
	% eigen streek	% West-Vlaanderen inclusief eigen streek	% eigen streek	% West-Vlaanderen inclusief eigen streek
Textiel	17,9	21,0	6,0	8,8
Metaal	21,6	28,8	1,6	3,9
Hout	34,6	67,5	12,7	24,8
Kleding	49,3	54,9	4,5	19,8
Voeding	19,2	47,5	17,8	37,1
Keramiek	32,8	60,7	3,9	8,9
Schoenen	-	-	5,1	19,5
Diverse	11,0	14,9	3,1	13,3

België. De vergelijking van de percentages opgenomen in de eerste rij (West-Vlaanderen) met die in de tweede rij (totaal) van tabel II,20 wijst duidelijk in deze richting.

Een zesde en laatste vaststelling uit tabel II,15 is het feit dat de polariserende werking van de intersectoriële leveringen groter is binnen een beperkt gebied dan de polariserende werking van de handel in hetzelfde gebied (zie tabel II,21).

Uit tabel II,21 blijkt duidelijk dat in de eigen streek voor iedere bedrijfstak de overige industriële sectoren belangrijker zijn dan de gevestigde handel. Wat geldt in een beperkt gebied als de eigen streek, valt eveneens waar te nemen op een grotere, doch ook toch nog beperkte geografische omschrijving zoals de provincie West-Vlaanderen. Hieruit blijkt dat de stuwende krachten binnen de industriële sectoren, alhoewel beperkt, toch nog meer kracht hebben dan die van het distributie-apparaat. Alleen de sector schoennijverheid – welke uit de aard van zijn produktie in de onmogelijkheid verkeert een onderdeel te vormen in een ander produktieproces – maakt hierop een uitzondering.

§ 4. TOELEVERINGS- EN AFNEMINGSBEDRIJVEN IN WEST-VLAANDEREN

In de enquête werd aan de ondernemingen eveneens gevraagd in welke mate zij een beroep doen op toeleverings- en/of afnemingsbedrijven¹. Ofschoon dit aspect van het polarisatieproces reeds begrepen is in de opgaande en in de neergaande polarisatie, lijkt het gewenst hierop nog even dieper in te gaan. De toelevering en de afneming onderscheiden zich immers door een vastere band met de aankopende of verkopende onderneming zeer duidelijk van de gewone polarisatie „en amont” en „en aval”; ook in de theoretische behandeling van het groeipoolconcept wordt aan het verschijnsel onder de naam van „*annexe-industrieën*” een bijzondere betekenis toegekend.

In deze paragraaf maken we een duidelijk onderscheid tussen de toelevering en de afneming. Speciaal gaat de aandacht naar de mate waarin de Westvlaamse ondernemingen een beroep doen op toeleverings- respectievelijk afnemingsbedrijven. Tevens

1. Ondernemingen die op contractuele basis regelmatig produkten leveren of afnemen.

wordt onderzocht welk aandeel de toelevering uitmaakt in de kostprijs en welke de afneming in de verkoopwaarde van de geproduceerde goederen.

A. De toelevering in de technische polarisatie

Op de 339 bedrijven die aan de enquête hun medewerking verleenden doen er 39 of 11,5 % beroep op onderaannemingsbedrijven uit West-Vlaanderen. Deze 39 bedrijven totaliseren samen 250 onderaannemingsbedrijven. Zoals blijkt uit tabel II,22 is de onderaanneming voornamelijk gelokaliseerd in eigen streek; vier vijfde van de bedrijven die beroep doen op onderaannemingsbedrijven, richten zich tot ondernemingen in eigen streek. Merk op dat sommige bedrijven zowel onderaannemingsbedrijven hebben in eigen streek als in overig West-Vlaanderen.

Niet in alle sectoren is de onderaanneming even sterk ingeburgerd. In verhouding tot het aantal geënquêteerde bedrijven, en rekening houdend met het soms klein aantal ondernemingen per sector, kan men stellen dat de toelevering het meest voorkomt in de metaalsector; circa een vijfde van de metaalbedrijven blijkt verbonden te zijn met een toeleveringsbedrijf. Ofschoon in mindere mate komt ook in de textielsector de onderaanneming vaak voor¹. De sterke concentratie van de toelevering in eigen streek is blijkbaar kenmerkend voor elke sector.

Het aandeel van de toelevering in de kostprijs van de ondernemingen die een beroep doen op toelevering loopt vrij sterk uiteen. Dit geldt zowel voor de bedrijven die zich richten tot de eigen streek of overig West-Vlaanderen (zie tabel II,23). Voor slechts drie bedrijven beloopt de onderaanneming minder dan 2,5 % in de kostprijs, doch voor ruim een vierde maakt de onderaanneming méér dan 20 % van de kostprijs uit.

In bovenstaande alinea's werd de onderaanneming besproken in functie van de industriële branches. Een gelijkaardige analyse in functie van de grootte van de ondernemingen brengt geen opvallende vaststellingen aan het licht. Inderdaad op de 97 „zeer grote en grote bedrijven” doen er 7 bedrijven een beroep op onderaanneming; op de 90 middelgrote ondernemingen zijn er

1. Indien men rekening houdt met het aantal toeleveringsbedrijven per medewerkend bedrijf, dan treedt de voedingssector op de eerste plaats. Het resultaat wordt hier echter scheef getrokken door een enkel conservenbedrijf.

Tabel II,22 : De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen beroep doen op onderaannemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Aantal onder-nemingen in de enquête	Onderaanneming in eigen streek		Onderaanneming in overig West-Vlaanderen		Onderaanneming in West-Vlaanderen	
		Aantal onderne-mingen die be-roep doen op onderaannemings-bedrijven	Totaal onder-onnemings-bedrijven	Aantal onderne-mingen die be-roep doen op onderaannemings-bedrijven	Totaal onder-onnemings-bedrijven	Aantal onderne-mingen die be-roep doen op onderaannemings-bedrijven	Totaal onder-onnemings-bedrijven
Textiel	115	14	35	8	22	15	57
Metaal	52	10	31	6	28	10	59
Hout	42	3	6	2	22	4	28
Confectie	32	1	4	1	1	2	5
Voeding	29	3	69	—	—	3	69
Keramiek	24	1	20	1	5	1	25
Schoenen	11	—	—	—	—	—	—
Diverse	34	2	4	3	3	4	7
Totaal	339	34	169	21	81	39	250

Tabel II,23 : Het aandeel van de onderaannemingsleveringen in de kostprijs van de Westvlaamse ondernemingen die beroep doen op onderaanneming, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Aantal onderne- mingen in de enquête	Onderaanneming in eigen streek					Onderaanneming in overig West-Vlaanderen					Onderaanneming in West-Vlaanderen				
		-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %	-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %	-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %
Textiel (a)	115	2	1	5	1	4	1	1	1	—	5	1	2	4	2	5
Metaal (a)	52	4	—	2	—	3	3	1	1	—	1	1	1	2	1	3
Hout	42	—	2	—	1	—	1	—	—	—	1	—	—	—	1	1
Confectie	32	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Voeding (a)	29	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1	—	—	—
Keramiek	24	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Schoenen	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Diverse (b)	34	1	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—	2	—	—
Totaal	339	8	4	7	2	9	5	3	5	—	7	3	8	8	4	11

(a) In de sectoren textiel, metaal en voeding is er telkens één bedrijf waarvan het aandeel van de toelevering in de kostprijs niet is gekend.

(b) Voor de sector diverse zijn er twee bedrijven waarvoor onvoldoende gegevens voorhanden zijn.

Tabel II,24: De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen leveren aan afnemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Aantal ondernemingen in de enquête	Afnemingsbedrijven in eigen streek		Afnemingsbedrijven in overig West-Vlaanderen		Afnemingsbedrijven in West-Vlaanderen	
		Aantal ondernemingen die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven	Aantal ondernemingen die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven	Aantal ondernemingen die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven
Textiel	115	18	242	10	231	18	473
Metaal	52	8	61	7	125	8	186
Hout	42	3	161	2	60	4	221
Confectie	32	6	75	2	5	6	80
Voeding	29	6	2.495	6	1.729	6	4.224
Keramiëk	24	4	6	2	98	4	104
Schoenen	11	—	—	—	—	—	—
Diverse	34	8	32	8	110	10	142
Totaal	339	53	3.072	37	2.358	56	5.430

11 die zich tot onderaannemingsbedrijven richten. Bij de kleine ondernemingen wordt ongeveer eenzelfde verhouding vastgesteld namelijk 19 op 152. Wanneer echter eveneens rekening wordt gehouden met het aantal toeleveringsbedrijven die in de onderaanneming per grootteklasse zijn betrokken, krijgt men de indruk dat de middelgrote ondernemingen meer dan de kleine en grote bedrijven van deze leveringsvorm gebruik maken. Bij nader onderzoek blijkt evenwel dat het relatief grote aantal toeleveringsbedrijven voor de middelgrote ondernemingen in hoge mate wordt beïnvloed door de aanwezigheid in deze klasse van een conservenbedrijf dat 67 onderaannemingsbedrijven telt¹.

B. *De afneming in de technische polarisatie*

Het „afnemingsverschijnsel” zoals het werd gedefinieerd in de enquête, namelijk bedrijven of handelondernemingen die contractueel op regelmatige wijze produkten van een onderneming afnemen, moet worden gesteld in het licht van de industriële structuur in West-Vlaanderen. De oriëntatie op de consumptiegoederenindustrie heeft ten gevolge dat de schakel tussen eindprodukt en koper veelal deze is van industrieel bedrijf tot handelsbedrijf, hetgeen uiteraard de afneming veel belangrijker doet schijnen dan de onderaanneming. Daar waar immers de onderaanneming in hoofdzaak een verschijnsel is dat zich voordoet tussen industriële bedrijven, is het afnemingsverschijnsel niet louter beperkt tot een verhouding tussen industriële bedrijven, doch ook tussen industriële bedrijven en handels- en/of landbouwbedrijven. Ook dient ermede rekening gehouden dat wellicht enkele bedrijven de afneming zeer ruim hebben geïnterpreteerd.

Op de 339 geënuquêteerde bedrijven verkochten er 56 bedrijven of 16,5 %, produkten aan afnemingsbedrijven. Met uitzondering voor de branche schoenen treft men de afneming in elk van de in tabel II,24 weergegeven branches aan. Evenals voor de onderaanneming voltrekt zich de afneming in de eerste plaats in eigen streek (58,9 %) ofschoon deze laatste vaststelling slechts uitgesproken aan het daglicht treedt in de branches textiel en confectie. De indruk van de streek-gebondenheid van de afneming verzwakt eveneens wanneer men het aantal afnemingsbedrijven in

1. Zie appendix II,3.

Tabel II,25 : Het aandeel van de afnemingsbedrijven in de totale verkoopwaarde van de Westvlaamse ondernemingen die leveren aan afnemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64 (a).

Bedrijfstak	Aantal ondernemingen in de enquête	Afnemingsbedrijven in eigen streek					Afnemingsbedrijven in overig West-Vlaanderen					Afnemingsbedrijven in West-Vlaanderen				
		-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %	-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %	-2,5 %	2,5 à 5 %	5 à 10 %	10 à 20 %	+20 %
Textiel	115	4	1	3	5	4	3	2	1	1	2	1	2	4	3	7
Metaal	52	1	2	—	—	4	1	2	—	1	2	1	1	1	1	4
Hout	42	—	—	—	1	2	—	—	—	1	1	—	—	—	1	3
Confectie	32	—	—	—	1	—	—	—	1	1	—	1	—	—	1	1
Voeding	29	1	—	—	2	2	—	—	2	1	1	—	—	2	1	3
Keramiek	24	—	—	—	—	3	—	—	—	—	2	—	—	—	—	4
Schoenen	11	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Diverse	34	—	—	1	1	2	1	—	—	2	2	1	—	—	2	3
Totaal	339	8	3	4	10	17	5	4	4	7	10	4	3	7	9	25

(a) Een 18-tal bedrijven maakten geen melding van het aandeel van de afnemingsleveringen in de totale verkoopwaarde.

beschouwing neemt. In vier op de acht branches is het aantal afnemingsbedrijven in overig West-Vlaanderen inderdaad ongeveer even groot of groter dan in eigen streek.

In de voedingsbranche, waar één enkel drankbedrijf 4.160 afnemingsbedrijven telt, is het aantal afnemingsbedrijven natuurlijk veel hoger dan het aantal onderaannemingsbedrijven. In elke sector echter is hetzelfde verschijnsel waar te nemen. Dit ligt volkomen in de lijn van bovengemaakte vaststelling. Benevens de voedingsbranche valt vooral het grote aantal afnemingsbedrijven in de branches textiel, hout en metaal op.

De resultaten in de branche „confectie” illustreren zeer goed de verhouding industrieel bedrijf-winkelbedrijf. In de keramische sector is het aantal afnemingsbedrijven praktisch uitsluitend in een enkele firma terug te vinden.

Het aandeel van de afnemingsbedrijven in de verkoopwaarde van de industriële bedrijven, is weergegeven in tabel II,25. Een eerste vaststelling bij deze tabel is het vrij belangrijk aandeel der afnemingsbedrijven in de verkoop van de industriële ondernemingen. Op de 48 firma's die met afnemingsbedrijven zijn verbonden en waarvoor voldoende gegevens voorhanden zijn, maakt de afneming in 25 ondernemingen meer dan 20 % van de verkoop uit. Voor 9 andere ondernemingen varieert dit aandeel tussen 10 en 20 %. Voor ruim drie vierden van de behandelde industriële firma's vertegenwoordigt de afneming dus meer dan 10 % van de verkoopwaarde. Dit geldt zowel voor de ondernemingen die op eigen streek zijn georiënteerd als voor de ondernemingen die ook een beroep doen op afnemingsbedrijven in overig West-Vlaanderen. Het is daarenboven karakteristiek voor alle branches. Enkel in de textielsector vertegenwoordigt de afneming een relatief kleiner aandeel in de verkoopwaarde.

Uit de analyse per grootteklasse komt opnieuw een zwakke relatie aan het daglicht tussen de grootte van de ondernemingen en het verschijnsel van de afneming¹. Wel valt het op dat de afneming vrij weinig wordt aangetroffen bij de middelgrote ondernemingen.

1. Zie appendix II,4.

§ 5. RECENTE ECONOMISCHE GROEI EN DE TECHNISCHE POLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

De belangrijke groei van de industrie sedert 1960 doet de vraag rijzen, of de technische bindingen van de nieuwe ondernemingen groter zijn dan bij het geheel van het Westvlaams bedrijfsleven. Deze vraag heeft des te meer belang daar zij op indirecte wijze een indicatie geeft over de betekenis van de technische polarisatie als vestigingselement.

Deze vraag kan rechtstreeks beantwoord worden door de technische bindingen van de recentelijk gevestigde ondernemingen afzonderlijk te behandelen en te vergelijken met de doorsnede van de 339 onderzochte Westvlaamse ondernemingen.

In tabel II,26 werd de spreiding van de grondstoffenbevoorrading opgenomen van de nieuwe industriële vestigingen in vergelijking met de resultaten van de gehele enquête.

Uit deze tabel kan ten eerste worden afgeleid dat – met uitzondering van de textielnijverheid – in alle andere onderscheiden bedrijfstakken een geringere opwaartse binding is waar te nemen bij de recentere vestigingen. Verder zijn deze vestigingen meer dan het totaal van de ondernemingen voor hun grondstoffenbevoorrading op de overige provincies aangewezen; enkel de metaalnijverheid maakt hierop een uitzondering door haar sterke oriëntatie op de import van grondstoffen. In de textielnijverheid kenden de nieuwe vestigingen een hoge graad (50,4 %) van regionale binding qua grondstoffenbevoorrading. Op te merken valt dat in de textielnijverheid – ook onder de jonge vestigingen – de aanwezigheid van toeleveringsbedrijven als een vestigingsfactor van wezenlijk belang werd genoemd.

Typisch is dat naast deze geringe opwaartse binding bij de jongere vestigingen, zich ook een geringere neerwaartse binding voordoet en dit in alle onderscheiden bedrijfstakken (zie tabel II,27).

Met uitzondering van de metaal- en confectienijverheid, zijn in alle bedrijfstakken de nieuwe industriële vestigingen méér op het buitenland aangewezen voor hun afzet. In de twee genoemde uitzonderingen is de afzet in overig België belangrijk, maar niet de afzet in eigen provincie.

Er valt op te merken dat de bindingen van deze recente vestigingen eveneens in het globale resultaat inbegrepen zijn. Hier-

Tabel II,26 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading van de nieuwe industriële vestigingen naar aankoopwaarde en per bedrijfsstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

	Aankopen in					Tot. waar- de grond- stoffen (in mln fr.)
	West-Vlaanderen		Overige Belgische provincies		Buiten- land	
	Importeurs en groot- handel	Produ- centen	Importeurs en groot- handel	Produ- centen		
Textiel	0,4	50,0	—	39,4	10,2	179,2
— Nieuwe vestigingen	18,7	13,3	4,5	30,6	32,9	4.183,9
Metaal	0,2	7,5	0,2	34,7	57,4	952,3
— Nieuwe vestigingen	2,2	6,5	2,1	40,7	48,5	3.718,8
Hout	1,5	34,9	3,1	52,8	7,7	42,1
— Nieuwe vestigingen	22,4	19,2	32,2	12,9	13,3	211,8
Confectie	—	4,1	9,6	86,3	—	8,3
— Nieuwe vestigingen	4,1	20,9	9,0	49,4	16,6	174,8
Keramiek	—	—	48,6	51,4	—	17,3
— Nieuwe vestigingen	10,4	6,2	26,0	35,1	22,3	137,2
— Alle ondernemingen						

Tabel II,27: Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten van de nieuwe industriële vestigingen, naar waarde en per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64 (a).

	Verkopen in					Totale waarde eind- produkten (in mln fr.)
	West-Vlaanderen		Overige Belgische provincies		Buiten- land	
			Industriële bedrijven	Andere kopers		
	Industriële bedrijven	Andere kopers	Industriële bedrijven	Andere kopers		
Textiel	5,0	0,5	22,1	1,7	70,6	338,1
	11,5	3,2	20,0	6,1	59,2	6.461,3
Metaal	—	0,4	1,1	54,3	45,3	1.140,8
	4,0	3,1	3,4	27,7	61,8	2.861,3
Hout	—	14,8	—	0,7	84,5	49,0
	28,5	13,3	8,7	27,3	22,2	605,5
Confectie	1,2	10,4	29,5	55,4	3,5	14,4
	—	22,1	1,2	54,1	22,6	399,6
Keramiek	35,4	—	49,8	—	14,9	40,9
	49,9	1,6	34,0	4,7	9,8	411,2

(a) Niet alle ondernemingen die verwerkt zijn in tabel II,26 over de spreiding van hun grondstoffenbevoorrading zijn vervat in tabel II,27 over de spreiding van de afzet van de eindprodukten, wegens het ontbreken van de opgave of onvolledige opsomming bij de enquête.

door wordt de conclusie nog versterkt dat de oudere vestigingen een grotere technische binding vertonen dan de onlangs ingeplante ondernemingen. Normaliter mag echter verwacht worden, dat bij verdere groei van de onderneming de regionale grondstoffenbevoorrading en/of afzet zal toenemen. Of deze toename echter zal uitgroeien tot een technische binding van betekenis, valt te betwijfelen.

De vooruitzichten van de grondstoffenbevoorrading of van de afzet van eindprodukten kunnen dus niet als vestigingsfactor gespeeld hebben voor de vestigingskeuze. Deze stelling, welke kan worden afgeleid uit de zwakke bindingen, bevestigt trouwens de ervaring van de Westvlaamse Economische Raad; bij belangrijke vestigingen maakte immers noch de regionale grondstoffenbevoorrading, noch de regionale afzet, een bekommernis uit van de initiatiefnemers. Veelal gaat de aandacht van de potentiële investeerder naar de aanwezigheid van arbeidskrachten en van een minimum aantal gespecialiseerde vaklui die binnen of buiten de onderneming een steunpunt moeten vormen voor het vlotte verloop van het produktieproces, en naar de beschikbare infrastructuur.

Bij de studie van de vestigingselementen zal trouwens tot uiting komen dat de aanwezigheid van toeleverings- en/of afnemingsbedrijven slechts zelden als een vestigingsfactor van wezenlijk belang werd aangeduid¹.

Alhoewel sinds 1960 een vrij hoog expansieritme werd bereikt en deze expansie vooral is aan te treffen in de geagglomereerde gebieden, of gebieden met hoge diversiteit in de economische structuur, komt geen enkel geval voor van technische opvulling of „*bouclage régional*”. De inspanningen van de Westvlaamse Economische Raad in deze richting zijn trouwens nimmer met succes bekroond geworden; de vrees voor gebondenheid aan één of enkele ondernemingen en het daaruit voortspruitend risico liggen veelal aan de basis van dit verschijnsel.

Toch moet hier de aandacht gevestigd worden op het ontstaan of de groei van kleine, sterk gespecialiseerde ondernemingen als leverancier of toeleveringsbedrijf van de gevestigde industrie of van nieuwe vestigingen. Het gaat hier veelal om technisch

1. Zie deel II, hoofdstuk V; de textielnijverheid maakt hierop een uitzondering.

hoogwaardige produktie of produktie welke aanleunt aan de dienstensector. Tevens was het effect in West-Vlaanderen van een nieuwe onderneming of van een grootbedrijf belangrijker dan van een gevestigde onderneming of een aantal middelgrote ondernemingen. Het oprichten van dergelijke hulp- of toeleveringsbedrijven wordt echter afgeremd door de vrees van vervanging van de afzet door eigen produktie in het afnemingsbedrijf of bedrijven. Deze vorm van na-effect valt dan ook eerder te rangschikken onder de industrievolgende bedrijven of annexe industrieën¹ dan onder de eigenlijke „*bouclage régional*”.

Een afzonderlijke vorm van technische polarisatie is die welke voortspuit uit de verwerking van afvalprodukten van een gevestigde bedrijfstak. Zo is op basis van de lemen, nevenprodukt van de vlasvezelbereidingsindustrie, de vlasspaanindustrie ontstaan. In deze ondernemingen, die circa 500 arbeidskrachten tewerkstellen, is de hele grondstofvoorziening regionaal gebonden. Gezien de beperktheid van het grondstoffenvolume worden thans reeds de vlaslemen vervangen door houtafval; de toepassing van deze substitutieprodukten zal in de toekomst de regionale polarisatie van de grondstoffenbevoorrading verzwakken. Dit concrete geval wijst op het vluchtige karakter dat de technische polarisatie kan aannemen.

§ 6. TRANSPORT ALS TECHNISCH POLARISATIEMIDDEL IN WEST-VLAANDEREN

Een belangrijke vraag in verband met de technische polarisatie is hoe en in welke mate de gevestigde stuwende eenheden praktisch op automatische wijze nevenbedrijven in het leven roepen, of, met andere woorden, hoe zich het polarisatieproces voltrekt. Een belangrijk gedeelte van deze vraag werd in de voorgaande paragrafen per bedrijfstak behandeld. Aan de hand van de enquête onder de industrie kan echter thans nog een belangrijke nevenvraag beantwoord worden: in hoeverre en hoe heeft de gevestigde nijverheid een invloed op de ontwikkeling van de transportsector. De twee eerste gedeelten van deze paragraaf zullen gewijd worden aan de wijze waarop de aanvoer van onbewerkte en bewerkte grondstoffen een effect heeft op

1. In de betekenis welke R. GENDARME aan het begrip toekent. Zie deel I, hfdst. I.

de aanwezigheid van de transportbedrijven, en in een derde gedeelte zal het effect gemeten worden van de afvoer van eindprodukten op dezelfde sector.

De opwaartse en neerwaartse effecten van de industrie op de transportsector zijn echter niet terug te vinden in de diverse traditionele transportmedia. De spoorwegtrafiiek is gemonopoliseerd en het vervoer over de waterwegen vertoont weinig regionale bindingen. De regionale industrialisering heeft echter wel een effect op de aanwezigheid van transportondernemingen via de weg; het is deze vorm van technische binding die vooral in deze paragraaf onderzocht zal kunnen worden.

A. Aanvoer van onbewerkte grondstoffen

In de enquête onder de industrie kon een waarde van 3.879 miljoen frank onbewerkte grondstoffen gesplitst worden over de diverse transportmedia¹.

Deze gegevens werden in tabel II,28 gesplitst per bedrijfstak.

Uit tabel II,28 blijkt dat iets minder dan de helft, namelijk 45,5 %, van de onbewerkte grondstoffen via de weg wordt aangevoerd. Voor sommige sectoren loopt dit percentage echter veel hoger op, vooral voor de houtnijverheid (98,8 %) ² en de confectienijverheid (84,1 %). Ook voor de textielbranche (66,4 %) en voor de metaalnijverheid (55,5 %), twee belangrijke nijverheidsbranches van de provincie, is het wegvervoer belangrijker dan het Westvlaams gemiddelde. Voor de overige branches bereikt het vervoer over de weg een aandeel van minimaal 30,8 % (voeding).

Het spoorvervoer is vooral belangrijk voor de aanvoer van onbewerkte grondstoffen in de schoennijverheid (67,7 %) en de metaalnijverheid (35,7 %); het gemiddelde voor West-Vlaanderen beloopt 13,3 %; voor 6 op de 8 onderscheiden bedrijfstakken heeft het spoor echter betekenis als transportmiddel.

Het vervoer te water vertegenwoordigt 41,2 % van de totale aanvoer van onbewerkte grondstoffen. Het aandeel van de

1. De bewerkte grondstoffen vertegenwoordigen 7.528 miljoen frank of samen met de onbewerkte grondstoffen 11.406 miljoen frank. Dit cijfer stemt ongeveer overeen met dit van tabel II,2 (10.578 miljoen fr.). Het totale verschil en de afwijkingen tussen de totalen per bedrijfstak spruiten voort uit dubbeltellingen en het niet volledig overeenstemmen met het aantal ondernemingen betrokken in tabel II,2 en tabel II,28. De afwijkingen blijven echter gering; zij zijn een aanduiding voor de oprechtheid waarmee de enquête werd ingevuld.

2. Het betreft hier de aanvoer in de onderneming en niet de aanvoer in de havens.

Tabel II,28 : Spreiding van de waarde van de aangevoerde onbewerkte grondstoffen naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Transportmedium			Waarde van de onbewerkte grondstoffen (in mln fr.)
	Spoorweg	Waterweg	Weg	
Textielnijverheid	22,6	11,0	66,4	1.129
Metaalnijverheid	35,7	8,8	55,5	198
Houtnijverheid	1,2	—	98,8	118
Confectienijverheid	15,9	—	84,1	18 (a)
Voedingswarenbereiding	0,3	68,9	30,8	1.741
Keramische nijverheid	23,0	30,1	46,9	102
Schoennijverheid	67,7	—	32,3	38
Diverse	24,3	42,1	33,6	534
Totaal	13,3	41,2	45,5	3.879

waterweg is vooral hoog in de voedingsmiddelenindustrie (68,9 %) en in de keramische nijverheid (30,1 %) ¹. Het zijn uiteraard deze beide percentages die het algemeen gemiddelde sterk omhoog trekken.

De hierboven opgesomde percentages wijzen op de sterke afhankelijkheid van de diverse Westvlaamse bedrijfstakken van het wegvervoer voor de aanvoer van hun onbewerkte grondstoffen. Zij bewijzen meteen dat elke bedrijfstak een polariserende werking op het transportpark van de eigen streek kan uitoefenen.

Op basis van de enquête kan eveneens de aanvoer over de weg gesplitst worden in (a) aanvoer door de leverancier, (b) aanvoer door transportbedrijven die niet in eigen streek gevestigd zijn, (c) aanvoer door transportbedrijven uit eigen streek, namelijk gevestigd in een straal van 20 km en (d) aanvoer door eigen transportmiddelen. Deze verdeling werd opgenomen in tabel II,29.

De eerste vaststelling die men uit tabel II,29 kan afleiden is de

(a) In dit cijfer van 18 miljoen gaat het hoofdzakelijk over hulpstoffen (kolen, gasoil) voor verwarming, e.a. Zie o.m. aanvoerwijze in tabel II,32.

1. Deze percentages hebben betrekking op de waarde; zij geven geen enkele indicatie over het gewicht van de getransporteerde goederen.

Tabel II,29 : Aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedijfstak	Aanvoerwijze				Waarde van de onbewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Textielnijverheid	21,9	27,6	33,0	17,5	750
Metaalnijverheid	24,3	16,2	28,4	31,1	110
Houtnijverheid	47,2	10,2	3,7	38,9	117
Confectienijverheid	99,6	0,3	—	0,1	15
Voedingswarenbereiding	27,0	3,2	38,1	31,7	536
Keramische nijverheid	18,6	9,2	26,3	45,9	48
Schoennijverheid	22,6	73,7	—	3,7	12
Diverse	37,0	0,7	25,5	36,8	179
Totaal	27,4	15,2	30,9	26,5	1.767

grote diversificatie inzake de aanvoerwijze via de weg. Circa een derde van de totale aanvoer van onbewerkte grondstoffen geschiedt via transportbedrijven uit eigen streek; ruim een vierde van de aanvoer geschiedt echter door de leverancier zelf en nog een vierde wordt aangevoerd met transportmiddelen van de onderneming. De niet in de streek gevestigde transportbedrijven brengen het geringste deel aan, namelijk 15,2 %.

De zoëven beschreven globale verdeling is eveneens karakteristiek voor het merendeel van de bedrijfstakken. Alleen de houtnijverheid (geringe betekenis transport uit eigen streek) en de voedingsmiddelenlijverheid (geringe betekenis van het transport van buiten de streek) maken hierop een uitzondering. Aan de verdeling naar aanvoerwijze in de confectie- en schoennijverheid kan weinig belang gehecht worden, gezien de uiterst geringe betekenis van de waarde van de vervoerde grondstoffen.

Uit tabel II,29 kunnen reeds belangrijke conclusies getroffen worden betreffende het polariserend effect van de nijverheid op het transportbedrijf. Alleen reeds op het vlak van de aanvoer van onbewerkte grondstoffen is er een duidelijke samenhang tussen de gevestigde industrie en de transportmiddelen in eigen gewest. Uit tabel II,29 kan immers geconcludeerd worden dat circa de helft van de aangevoerde onbewerkte grondstoffen door transportbedrijven uit eigen streek of door eigen vervoermiddelen wordt aangebracht. Dit geldt wel niet voor alle branches, ofschoon de vaststelling opgaat voor alle belangrijke sectoren.

De vraag rijst of voor alle streken en voor elke grootteklasse van de ondernemingen een gelijkaardig verschijnsel naar voren treedt. Teneinde dit na te gaan zou men per sector moeten differentiëren naar gewest en grootteklasse. Het aantal medewerkende bedrijven was echter niet voldoende groot om een dergelijke vérgaande splitsing door te drijven. Bij verdere splitsing bestaat immers ook het gevaar dat de resultaten van individuele ondernemingen te sterk naar voren treden. Bij de behandeling van de verschillen naar gewest worden dan ook enkel de meest markante verschillen belicht; zij wijzen voldoende duidelijk op streekvariates of afwijkingen die te wijten zijn aan de grootte van de onderneming.

In tabel II,30 werd de aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen gesplitst naar gewest. Ofschoon deze tabel is opgemaakt zonder rekening te houden met de bedrijfsstructuur van het

Tabel II,30 : Aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Arrondissement	Aanvoerwijze				Waarde van de onbewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Brugge	52,2	1,9	26,1	19,8	176
Diksmuide en Veurne	22,2	3,1	41,4	33,3	323
Ieper	54,5	0,3	1,2	44,0	63
Kortrijk	20,9	25,1	30,9	23,1	675
Oostende	0,5	5,7	48,4	45,4	70
Roeselare en Tielt	31,5	17,7	26,5	24,3	460
Totaal	27,4	15,2	30,9	26,5	1.767

Tabel II,31 : De aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootteklasse	Aanvoerwijze				Waarde van de onbewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Zeer grote ondernemingen (a)	24,0	38,4	29,7	7,9	421
Grote ondernemingen	18,7	5,0	37,8	38,5	531
Middelgrote ondernemingen	38,5	11,5	27,0	23,0	372
Kleine ondernemingen	31,7	8,6	26,9	32,8	443
Totaal	27,4	15,2	30,9	26,5	1.767

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

gewest, kan toch duidelijk vastgesteld worden dat de polarisatiegraad van de transportsector verschilt van gewest tot gewest.

Zelfs indien men bij de interpretatie rekening houdt met de bedrijfsstructuur in elk gewest, blijkt uit tabel II,30 toch nog een relatief hogere polarisatiegraad te bestaan in de arrondissementen Oostende en Diksmuide-Veurne. Immers, geen enkele individuele sector heeft een analoog hoog aandeel voor de transportbedrijven uit eigen streek, alhoewel hier de uiteenlopende samenstelling van één bedrijfstak binnen West-Vlaanderen een invloed kan hebben. In het gewest Brugge en vooral te Ieper is de polarisatie van de transportvorm van onbewerkte grondstoffen minder ver doorgedreven; vooral de transportmiddelen van de leverancier zijn er belangrijk. De arrondissementen Kortrijk en Roeselare-Tielt nemen een middenpositie in; beide gewesten vertegenwoordigen echter circa 65 % van de waarde van alle aangevoerde onbewerkte grondstoffen in West-Vlaanderen.

Naar grootteklasse van de ondernemingen kunnen ook afwijkende gedragingen vastgesteld worden, die niet uitsluitend aan de bedrijfsstructuur, noch aan de plaatselijke gewoonten zijn toe te schrijven (zie tabel II,31).

Zo blijkt dat een relatief belangrijk deel van het wegvervoer van de zeer grote bedrijven toevertrouwd wordt aan transportbedrijven die niet in de streek gelegen zijn, en dat daarentegen vrij weinig met eigen middelen wordt aangevoerd. Welnu, de sectoren die dit kenmerk vertonen treft men juist niet aan onder de zeer grote ondernemingen. Algemeen kan gesteld worden dat de grote ondernemingen meer dan de kleinere een polariserende werking uitoefenen; de betekenis van de eigen vervoermiddelen en in de streek gevestigde transportbedrijven is er groter. Bij de zeer grote ondernemingen speelt echter het eigen transport een kleinere rol en bij de kleinere ondernemingen is het transport over de weg van de onbewerkte grondstoffen via de leverancier van grotere betekenis.

Op basis van de tabellen II,29 tot en met II,31 en een nadere analyse per onderneming, mag aangenomen worden dat de grote ondernemingen de grootste streekgebondenheid vertonen voor het transport van onbewerkte grondstoffen en dat ze tevens relatief het meest beschikken over eigen transportmiddelen. Deze vaststellingen zullen nu moeten geconfronteerd worden met de

Tabel II,32 : Spreiding van de waarde van de aangevoerde bewerkte grondstoffen naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Transportmedium		Waarde van de bewerkte grondstoffen (in mln fr.)
	Spoorweg	Waterweg	
Textielnijverheid	5,6	0,8	2.751
Metaalnijverheid	13,1	34,6	3.624
Houtnijverheid	6,4	1,9	137
Confectienijverheid	38,6	—	202
Voedingswarenbereiding	0,9	36,0	440
Keramische nijverheid	14,4	7,8	42
Schoennijverheid	30,3	—	39
Diverse	6,6	41,6	293
Totaal	10,1	20,7	7.528

analoge resultaten voor de bewerkte grondstoffen en eindprodukten.

B. Aanvoer van bewerkte grondstoffen

De totale waarde van de aanvoer van de bewerkte grondstoffen beliep in de enquête onder de Westvlaamse industrie circa 7,5 miljard Belgische franken. Analoog met tabel II,28 wordt in tabel II,32 de aanvoer gesplitst naar bedrijfstak en aard van de transportmiddelen.

Circa 70 % van de aanvoer van bewerkte grondstoffen geschiedt via de weg. Deze verhouding is veel hoger dan voor de onbewerkte grondstoffen (45,5 %), wat trouwens begrijpelijk is. Het aandeel van de weg is in de bedrijfstak textiel (93,6 %), hout (91,7 %) en keramiek (77,8 %) belangrijker dan het Westvlaams gemiddelde.

Het spoorwegvervoer verzorgt 10,1 % van de aanvoer van bewerkte grondstoffen. Vooral bij de confectie- en schoennijverheid (38,6 % ; 30,3 %) verzorgt het spoor een belangrijk deel. Gezien het belang van de totale trafiek is vooral het hoge percentage van de metaalnijverheid (13,1 %) van betekenis.

De betekenis van de waterweg in de aanvoer van bewerkte grondstoffen beloopt 20,7 %. Deze verhouding wordt omhoog gedrukt door het sterke gebruik – in waarde en naar verhouding – van de waterweg in de sectoren voeding (36,0 %) en metaal (34,6 %). Zoals het spoor praktisch geen aanvoer van bewerkte grondstoffen verzorgt voor de voedingsmiddelenindustrie (0,9 %), kent de textielnijverheid praktisch geen aanvoer via de waterweg (0,8 %).

In verband met de tabellen II,28 en II,32 kan de vraag gesteld worden of de ondernemingen steeds accuraat het onderscheid hebben gemaakt tussen onbewerkte en bewerkte grondstoffen. In doorsnede is de splitsing betrouwbaar ; praktisch alle hulpstoffen voor verwarming werden echter in de groep onbewerkte grondstoffen ondergebracht.

Teneinde het polariserend effect van de ondernemingen op de transportsector opnieuw te benaderen, wordt hiernavolgend de analyse van het wegvervoer vervolgd. Hierbij wordt dezelfde indeling gevolgd als bij de analyse van de onbewerkte grondstoffen.

Tabel II,33 : Aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Aanvoerwijze				Waarde van de bewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Textielnijverheid	21,9	23,7	35,9	18,5	2.575
Metaalnijverheid	60,1	11,6	17,8	10,5	1.894
Houtnijverheid	67,9	12,5	3,0	16,6	126
Confectienijverheid	48,0	32,9	10,7	8,4	124
Voedingswarenbereiding	58,2	14,8	5,7	21,3	277
Keramische nijverheid	77,8	9,3	6,8	6,1	32
Schoennijverheid	43,2	19,0	37,1	0,7	27
Diverse	39,8	1,7	17,9	40,6	152
Totaal	40,5	18,0	25,6	15,9	5.207

In tabel II,33 wordt de aanvoer van bewerkte grondstoffen gesplitst per bedrijfstak en aanvoerwijze.

De eerste indruk die men uit de analyse van tabel II,33 opdoet is de ongelijke spreiding van de aanvoer van de bewerkte grondstoffen over de diverse aanvoerwijzen. Twee vijfden van de aanvoer via de weg gebeurt door de leverancier en 18,0 % via transportbedrijven die niet in eigen streek gevestigd zijn. De overeenkomstige gegevens voor de aanvoer van onbewerkte grondstoffen bedroegen 27,4 % en 15,2 %¹.

Dit heeft ten gevolge dat de polarisatie via de transportsector uit eigen streek minder groot is voor de bewerkte grondstoffen dan voor de onbewerkte. Niettemin brengen de transportbedrijven uit eigen streek nog een vierde van de bewerkte grondstoffen aan. Dit is naar verhouding iets minder dan voor de onbewerkte grondstoffen. Het groter aandeel dat de leveranciers hebben bij de bewerkte grondstoffen valt vooral ten nadele uit van het eigen wagenpark (15,9 % bewerkte ; 26,5 % onbewerkte grondstoffen).

Het zou echter verkeerd zijn hierin een nadelig effect te zoeken. Veel is trouwens afhankelijk van de verkoopsvoorwaarden en van de gewoonten. Inzake rendabiliteit moet daarenboven ieder geval afzonderlijk beschouwd worden. Ten aanzien van het polarisatieproces kan men er alleen uit besluiten dat het effect van de industrie op de transportsector kleiner is voor de bewerkte dan voor de onbewerkte grondstoffen.

Het aandeel van de lokale vervoersector is bij de textielnijverheid het hoogst van alle bestudeerde bedrijfstakken, en dit zowel voor het transport via ondernemingen uit eigen streek (35,9 %) als via eigen vervoermiddelen (18,5 %). Hierbij moet eveneens de aandacht gevestigd worden op het feit dat de textielnijverheid de helft van de waarde van alle aanvoer van bewerkte grondstoffen in de enquête voor haar rekening neemt.

Tevens kan vastgesteld worden dat de hoge verhouding van de aanvoer via de transportmiddelen van de leverancier karakteristiek is voor praktisch alle bedrijfstakken, de textiel uitgezonderd. Vooral het hoge percentage van de metaalnijverheid is – gezien de hoge waarde waarop het betrekking heeft – van betekenis. Evenals bij de analyse van de onbewerkte grondstof-

1. Zie tabel II,29.

Tabel II,34 : De aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Arrondissement	Aanvoerwijze				Waarde van de bewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Brugge	63,8	12,4	18,2	5,6	1.642
Diksmuide en Veurne	59,2	10,5	16,0	14,3	110
Ieper	34,7	2,1	4,8	58,4	195
Kortrijk	23,4	24,7	32,7	19,2	2.679
Oostende	40,0	—	—	60,0	26
Roeselare en Tielt	51,9	10,7	23,3	14,1	555
Totaal	40,5	18,0	25,6	15,9	5.207

fen is het interessant na te gaan of er ook verschillen in het polarisatieproces vallen waar te nemen per gewest en naar de grootte van de ondernemingen. Er moet echter steeds met de uiteenlopende bedrijfsstructuur per gewest en naar grootte-orde van de ondernemingen rekening gehouden worden bij de interpretatie van de tabellen II,34 en II,35.

De aanvoer via de weg is niet voor elk gewest dezelfde, ofschoon men moeilijk kan gewagen van een regionale inslag, omdat het aandeel van de leveranciers in de arrondissementen Brugge, Kortrijk, Diksmuide en Roeselare-Tielt in hoge mate verband houdt met de bedrijfsstructuur waarvan de deelsluitmakende componenten (branches) eigen karakteristieke aanvoerwijzen hebben.

Het is echter moeilijker een plausibele verklaring te vinden voor de aanvoerstructuur in het arrondissement Ieper, tenzij men de dominerende positie van één grote onderneming in de verklaring betreft.

Opvallend is ook dat de regionale polarisatie via de transportsector relatief het grootst is in de arrondissementen gelegen op de as Brugge-Kortrijk. Het aandeel van de textielnijverheid in de arrondissementen Kortrijk en Roeselare-Tielt verklaart dit ten dele, maar geeft geenszins een uitsluitende verklaring. In het arrondissement Brugge is het aandeel van de textielnijverheid te klein om enige invloed te kunnen uitoefenen. Deze algemene vaststelling zou echter kunnen inhouden dat de ontwikkeling van de lokale transportsector afhankelijk is van de algemene graad van economische ontwikkeling van de streek. Voor de onbewerkte grondstoffen komt men niet tot eenzelfde vaststelling. Het zal interessant zijn na te gaan hoe het verschijnsel zich aftekent voor wat betreft de afvoer van de eindprodukten.

Naar grootteklasse valt een licht verschil waar te nemen inzake aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen (zie tabel II,35). Toch valt het op hoe de leveranciers in alle grootteklassen sterker vertegenwoordigd zijn bij de bewerkte dan bij de onbewerkte grondstoffen. De vaststelling is dus algemeen en schijnt diepere oorzaken te hebben, die opwegen tegen de aanwezigheid van een eigen voertuigenpark of van transportondernemingen in eigen streek. Evenals bij de aanvoer van onbewerkte grondstoffen is het polariserend effect op de transportsector belangrijker vanwege de grote ondernemingen dan vanwege de

Tabel II,35 : De aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootteklasse	Aanvoerwijze				Waarde van de bewerkte grondstoffen aangevoerd via de weg (in mln fr.)
	Leverancier	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Zeer grote ondernemingen (a)	40,2	20,1	23,8	15,9	2.580
Grote ondernemingen	35,5	14,5	31,8	18,2	1.283
Middelgrote ondernemingen	39,7	20,6	26,1	13,6	667
Kleine ondernemingen	51,5	14,2	20,1	14,2	677
Totaal	40,5	18,0	25,6	15,9	5.207

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

kleinere; zowel het transport met eigen wagenpark als het transport door de transportbedrijven uit eigen streek is procentueel groter bij de twee hoogste dan bij de twee kleinere grootteklassen. Daar in deze twee eerste klassen daarenboven circa 70 % van de totale aanvoer van bewerkte grondstoffen is terug te vinden, heeft deze vaststelling nog een groter gewicht¹.

C. Afvoer van eindprodukten

In de enquête onder de Westvlaamse industrie kon de afvoer van eindprodukten voor een verkoopscijfer van 15.859 miljoen frank gesplitst worden naar het gebruikte transportmiddel. In tabel II,36 wordt de waarde van deze afvoer van eindprodukten opgegeven per bedrijfstak en transportmiddel².

Niet minder dan 73,1 % van de waarde van alle afgevoerde produkten van de geënquêteerde Westvlaamse ondernemingen gaat over de weg. Deze verhouding overtreft nog lichtelijk deze welke werd vastgesteld bij de aanvoer van bewerkte grondstoffen (69,2 %). Het aandeel van de weg is hoger dan het Westvlaams gemiddelde in de sectoren keramiek (97,4 %), hout (96,2 %) voedingswarenbereiding (89,0 %) en textiel (83,6 %).

Het spoor neemt 18,2 % voor zijn rekening van de totale waarde van de afzet; hiermede wordt een hoger percentage bereikt bij de afvoer van eindprodukten dan bij de aanvoer van onbewerkte (13,3 %) en bewerkte grondstoffen (10,1 %). Voor al het belang van de metaalsector en het hoge percentage spoorvervoer dat in deze sector voorkomt (32,8 %) ligt aan de basis van deze vaststellingen. Tevens valt te noteren dat de confectie (53,9 %) en schoennijverheid (52,7 %) eveneens in hoge mate het spoor benutten voor de afvoer van hun eindprodukten.

De betekenis van de waterweg beloopt slechts 8,7 % voor de afvoer van eindprodukten tegenover 20,7 % voor de aanvoer van bewerkte, en 41,2 % voor de aanvoer van onbewerkte grondstoffen. Alleen voor de metaalnijverheid (14,9 %) en de

1. De verhouding is wel enigszins scheefgetrokken door het gewicht van de textielnijverheid in de hoogste grootteklasse.
2. In tabel II,8 (geografische spreiding van de afzet van eindprodukten) werd een totale afzet vermeld van 15.001 miljoen frank. De hogere waarde van de afgevoerde eindprodukten in tabel II,36 spruit vooral voort uit een belangrijk verschil in de metaalsector; enkele grote ondernemingen in deze sector hebben wel de afvoermedia uitgesplitst doch niet de afzet naar bestemming.

Tabel II,36: Spreiding van de waarde van de afgevoerde eindprodukten naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Transportmedium			Waarde van de afgevoerde eindprodukten (in mln fr.)
	Spoorweg	Waterweg	Weg	
Textielnijverheid	8,0	8,4	83,6	5,998
Metaalnijverheid	32,8	14,9	52,3	4,549
Houtnijverheid	1,5	2,3	96,2	582
Confectienijverheid	53,9	—	46,1	423
Voedingswarenbereiding	6,5	4,5	89,0	2,805
Keramische nijverheid	1,4	1,2	97,4	369
Schoennijverheid	52,7	—	47,3	144
Diverse	42,9	5,0	52,1	989
Totaal	18,2	8,7	73,1	15,859

textielspinnerijen (8,4 %) heeft de waterweg enige betekenis in het transport van afgewerkte produkten.

Gezien de hoge waarde van de afvoer over de weg en de fundamentele rol welke de weg als transportmedium speelt in het geheel van het transport van eindprodukten, kan het onderzoek naar de polariserende werking nieuw licht op het betrokken vraagstuk werpen.

In tabel II,37 werd de afvoerwijze via de weg opgenomen per bedrijfstak.

Globaal genomen is de afvoerstructuur analoog met die van de aanvoer van onbewerkte grondstoffen. In vergelijking met de aanvoer van bewerkte grondstoffen zijn slechts twee verschuivingen waar te nemen: het percentage van de aanvoer van bewerkte grondstoffen door leveranciers (40,5 %) wordt ingenomen door het transport met een eigen voertuigenpark bij de afvoer van eindprodukten (41,2 %); het percentage van het eigen voertuigenpark bij de bewerkte grondstoffen (15,9 %) wordt ingenomen door de kopers bij de afvoer van eindprodukten (17,8 %).

Dit wijst meteen op de aanwezigheid van dezelfde koopgewoonten over het gehele land en op de aanwezigheid van een eigen voertuigenpark in functie van de afvoer van de eigen produktie, veeleer dan in functie van de aanvoer van de grondstoffen. Uit deze vaststelling kan afgeleid worden dat het polarisatie-effect in de transportsector méér afhankelijk is van de afvoer van eindprodukten dan van de aanvoer van grondstoffen.

De analyse per sector vertoont echter aanmerkelijk minder gelijkenis tussen de aanvoerstructuur van de bewerkte grondstoffen en de afvoerstructuur van eindprodukten. Deze afwijking is zelfs belangrijk in de textiel- en de metaalnijverheid, die de twee belangrijkste sectoren in de Westvlaamse economie uitmaken. In de textielnijverheid is de afvoer met eigen transportmiddelen geringer dan het gemiddelde, wat bij de aanvoer van bewerkte grondstoffen juist andersom was. De afvoer via transportbedrijven uit eigen streek is daarenboven in de textiel gelijklopend met het gemiddelde, waar het bij de aanvoer van bewerkte grondstoffen het Westvlaams gemiddelde overtrof. Wat de polarisatie betreft kan dus het hoge aandeel van de

Tabel II,37 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Afvoerwijze				Waarde van de afgevoerde eindprodukten (in mln fr.)
	Koper	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Textielnijverheid	7,1	29,9	25,5	37,5	5 012
Metaalnijverheid	33,5	4,7	41,4	20,4	2.379
Houtnijverheid	7,9	11,3	10,8	70,0	560
Confectienijverheid	13,0	14,4	63,6	9,0	195
Voedingswarenbereiding	27,2	2,5	9,2	61,1	2.498
Keramische nijverheid	28,2	10,1	19,1	42,6	360
Schoennijverheid	28,4	14,3	34,2	23,1	68
Diverse	6,9	6,6	27,1	59,4	515
Totaal	17,8	15,9	25,1	41,2	11.587

transportbedrijven uit eigen streek niet toegeschreven worden aan de textielnijverheid.

Bij de metaalnijverheid is het polariserend element bij de afvoer duidelijk groter dan bij de aanvoer van bewerkte grondstoffen. Vooral de afvoer van eindprodukten via de transportbedrijven uit eigen streek is zeer groot en is zelfs oorzaak van het hoge Westvlaams gemiddelde.

Een interessante vaststelling is nog het hoge percentage van de afvoer met eigen transportmiddelen in de voedingswarenbereidingsnijverheid (61,1 %) en in de houtsector (70,0 %) en van de afvoer via transportbedrijven uit eigen streek in de confectie (63,6 %).

De niet-polariserende wijzen van transport zijn vooral sterk vertegenwoordigd bij de metaalnijverheid via afhalen door de koper (33,5 %), en bij de textielnijverheid via afvoer met transportbedrijven van buiten de streek (29,9 %).

Interessant is ook de vaststelling dat, op twee bedrijfstakken na, het aandeel van de lokale transportbedrijven in de totale afvoer steeds groter is dan het aandeel van de niet in de streek gevestigde transportbedrijven.

Het polarisatie-effect van de afvoer van eindprodukten is in de diverse stadia groter dan bij de aanvoer van bewerkte en onbewerkte grondstoffen.

Wat betreft de afvoer binnen West-Vlaanderen wijst tabel II,38 op zeer grote regionale verschillen.

In hoofdzaak kunnen de arrondissementele verschilpunten teruggebracht worden tot de industriële structuur van de diverse arrondissementen zelf. Alleen kan men het hoge percentage van het afhalen van de eindprodukten door de kopers in het arrondissement Brugge als uitzonderlijk beschouwen, hoewel dit verklaard kan worden uit de aard van de produktie van één groot bedrijf. Het gebruik van eigen transportmiddelen lijkt verder minder in verband te staan met het algemeen ontwikkelingsniveau van de streek dan het gebruik van derden, woonachtig in eigen gewest. Het totale volume voor transport beschikbaar in een gewest lijkt wel invloed te hebben op het aandeel van de transportbedrijven in eigen gewest. Het wijst erop dat het totale quantum te transporteren produkten een zekere drempel moet overschrijden om individuele ondernemingen in de vervoer-

Tabel II,38 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Arrondissement	Afvoerwijze				Waarde van de afgevoerde eindprodukten (in mln fr.)
	Koper	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Brugge	45,8	6,2	12,9	35,1	1.587
Diksmuide en Veurne	26,6	15,7	9,0	48,7	617
Ieper	12,6	9,1	23,8	54,5	167
Kortrijk	8,8	22,3	30,9	38,0	6.475
Oostende	35,4	3,4	8,6	52,6	171
Roeselare en Tielt	20,1	7,2	23,1	49,6	2.570
Totaal	17,8	15,9	25,1	41,2	11.587

Tabel II,39 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootteklasse	Afvoerwijze				Waarde van de afgevoerde eindprodukten via de weg (in mln fr.)
	Koper	Transportbedrijf niet uit eigen streek	Transportbedrijf uit eigen streek	Eigen voertuigen	
Zeer grote ondernemingen (a)	21,4	19,9	25,9	32,8	4.785
Grote ondernemingen	12,1	16,2	27,1	44,6	3.590
Middelgrote ondernemingen	20,2	11,9	20,0	47,9	1.769
Kleine ondernemingen	17,1	7,1	23,5	52,3	1.443
Totaal	17,8	15,9	25,1	41,2	11.587

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

sector op een meer dan evenredige wijze in het leven te roepen of te doen groeien.

Uit tabel II,39 waarin de afvoer van de eindprodukten werd gesplitst naar grootte van de onderneming en afvoerwijze, blijkt dat er zich weinig verschillen voordoen. Enkel blijkt het aandeel van het eigen transport enigszins toe te nemen naarmate de onderneming kleiner wordt.

De analyse van het polarisatieproces binnen West-Vlaanderen wijst op een eerder zwakke binding tussen de ondernemingen. Zowel de opwaartse als de neerwaartse bindingen zijn er gering ; buiten de voedingsmiddelenindustrie is er daarenboven geen enkele bedrijfstak die hoge afhankelijkheid van de eigen streek vertoont, noch inzake bevoorrading van grondstoffen, noch inzake afzet.

Toch zijn er enkele positieve vaststellingen te doen. Zo blijken de kleinere ondernemingen in verhouding tot hun zakencijfer een hogere regionale afhankelijkheid te bezitten. Ook blijkt uit de studie dat de intersectoriële afhankelijkheid binnen een beperkt gebied belangrijker is op kleinere dan op grotere afstand ; in de auto-consumptie is eveneens een grotere interdependentie waar te nemen van de ondernemingen binnen een beperkt gebied. Hier is dus wel een polarisatieproces waar te nemen, doch het effect op de groei van de industriële bedrijvigheid mag niet overschat worden.

Tevens werd vastgesteld dat de bindingen van de recentelijk in West-Vlaanderen gevestigde ondernemingen geringer zijn dan bij het Westvlaams bedrijfsleven in het algemeen ; dit wijst er eveneens op dat de technische polarisatie „en aval” en „en amont” geen reëel vestigingselement vormden in de sterke groei die het Westvlaams bedrijfsleven kenmerkte sedert 1960.

Een belangrijk en reëel polarisatie-effect gaat echter wel uit van het plaatselijk bedrijfsleven op de transportsector. De studie wijst echter aan dat het transportvolume eerst een bepaalde drempel moet overschrijden vooraleer het stimulerend effect van de industrie op de plaatselijke transportondernemingen effectief is, of, met andere woorden, dat het ontwikkelings-niveau van een streek de intensiteit van het polarisatieproces mede bepaalt.

De studie heeft eveneens uitgewezen dat de bindingen op basis van het aantal verkopers of kopers steeds veel groter zijn dan op basis van de waarde van aankoop en verkoop. Deze vaststelling wijst reeds in de richting van een grotere psychologische dan technische polarisatie en op een groter globaal effect van de industriële sector op de streekontwikkeling dan uit de reële grondstoffen- en afzetbindingen valt af te leiden. De studie van de onderaanneming wijst trouwens in dezelfde richting.

HOOFDSTUK III

ANDERE VORMEN VAN POLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

In de theoretische analyse van deze studie werden naast de technische polarisatie eveneens de inkomens-, de psychologische en de geografische polarisatie onderscheiden; er werd vooropgezet dat het scheppen van nieuwe stuwende elementen ook langs deze weg tot nieuwe economische activiteiten aanleiding kan geven. Wij ontleden hieronder deze niet-technische vormen van polarisatie in West-Vlaanderen.

§ 1. DE INKOMENSPOLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

A. *Welvaartsindices*

Een eerste statistische benadering van de inkomenspolarisatie ligt in de verschillen in inkomen en welvaart tussen de diverse arrondissementen.

In tabel III,1 werden negen inkomens- en welvaartsindices opgenomen voor alle Westvlaamse arrondissementen en het Rijk. De rangschikking van de arrondissementen geschiedde niet alfabetisch maar op basis van de eenheid van de motorische elementen: tot de eerste groep behoren de kustarrondissementen met toeristische (Brugge, Oostende, Veurne) en industriële activiteiten (Brugge, Oostende), tot de tweede groep de geïndustrialiseerde arrondissementen (Kortrijk, Roeselare) en tot de derde groep de arrondissementen met geringe aanwezigheid van motorische elementen buiten de landbouw (Ieper, Diksmuide, Tielt) of buiten de pendel (Ieper, Tielt).

De ontleding van tabel III,1 wijst op een perfecte samenhang van de hoogte van het inkomen en welvaartsindices met de

Tabel III,1 : Gemiddeld inkomen en welvaartsindices, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1955-64 (a).

Arrondissement	Gemiddeld belast netto inkomen per persoon (1963)	Medische uitrust. (1)	Secundair onderwijs (2)	Woon-komfort (3)	Nieuwe wagens (4)	Elektriteit (5)	Telefoon (6)	Pers. verz. (7)	Ontspanning (8)
Oostende	84.425	113,4	63,5	47,1	48,6	288,1	202,3	27,1	135,4
Brugge	82.751	116,5	59,9	52,4	55,9	298,7	227,7	26,8	71,2
Veurne	81.839	80,8	62,5	52,4	55,4	237,4	251,9	27,3	74,7
Kortrijk	79.671	91,8	55,6	63,3	54,7	293,3	190,7	29,3	68,8
Roeselare	74.460	88,1	56,7	48,9	54,6	308,7	196,1	24,0	33,2
Ieper	69.824	82,8	54,0	49,6	44,9	250,5	169,8	26,2	48,7
Tielt	66.526	65,5	56,1	11,3	55,6	452,2	226,9	21,2	28,1
Diksmuide	62.093	44,0	50,5	18,4	53,2	220,6	179,8	20,3	17,7
Het Rijk	92.270	83,2	59,4	42,6	54,7	312,9	242,1	27,1	95,0

(a) Gegevens ontleend aan P. LEMOINE en K. TAVERNIER, *Bijdrage tot de studie van de ruimtelijke welvaartsverschillen in België*, Centrum voor Economische Studies, Kath. Universiteit te Leuven.

(1) Gezondheidszorg : de synthetische coëfficiënt der medische uitrusting.

(2) Scolarisatiegraad van de jongens in het secundair onderwijs 1961-62, uitgedrukt in pCt van het aantal jongens van 12 tot 18 jaar.

(3) Wooneigenheid : de graad van woninguitrusting.

(4) Gemiddeld aantal nieuwe tot het verkeer toegelaten personenwagens per 1.000 gezinnen, 1962-64.

(5) Elektriciteitsverbruik : elektriciteitsverbruik per effectief consument.

(6) Telefoonbezit : het aantal telefoonansluitingen per 1.000 woningen, 1961.

(7) Persoonsverzorging : de personeelsbezetting in de sector van de persoonsverzorging per 10.000 inwoners, 1964.

(8) Ontspanning : het aantal wekelijkse bioscoopbezoeken per 1.000 inwoners, 1964 ; in de kustarrondissementen stijgt het verhoudingscijfer eveneens door het toerisme.

aanwezigheid en zelfs met de veelvuldigheid van de motorische elementen.

Inderdaad, behalve de index persoonsverzorging, die sterk afhankelijk is van de aanwezige bevolkingsmassa, dalen alle andere algemene welvaartsindices van de bovenste groep arrondissementen (toerisme, industrie) over de tweede groep (industrie) naar de laatste groep (landbouw, pendel). Tevens valt op hoe 5 welvaartsindices van de 9 in de kustarrondissementen hoger liggen dan het Rijksgemiddelde; in de geïndustrialiseerde arrondissementen zijn slechts 3 welvaartsindices van de 9 hoger dan het Rijksgemiddelde en in de agrarische arrondissementen zijn de welvaartsindices lager dan het Rijksgemiddelde.

Hieruit blijkt duidelijk dat de aanwezigheid van motorische elementen via de verhoogde geld- en inkomensstromen nieuwe activiteiten tot stand brengt en de diversificatie van de motorische elementen een bijkomende prikkel tot nevenactiviteiten ontwikkelt. Of met andere woorden: de diverse en uiteenlopende motorische elementen ondersteunen elkaar.

Een verdere splitsing van de gegevens van tabel III,1 per gemeente is statistisch onmogelijk; voor enkele van de indices, zoals medische uitrusting, persoonsverzorging, ontspanning, zou de splitsing trouwens geen zin hebben, daar deze activiteiten uiteraard geconcentreerd zijn in de steden en verzorgingscentra van de betrokken streek.

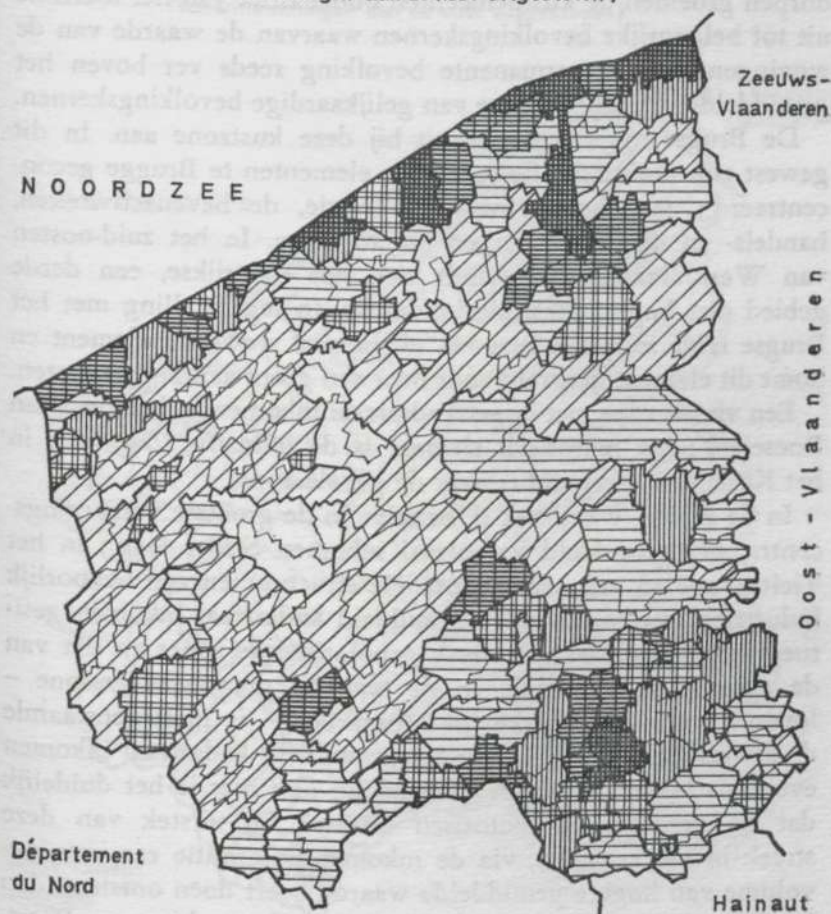
Teneinde echter toch nog een nauwkeuriger benadering mogelijk te maken tussen het welvaartspeil en de aanwezigheid van stuwende elementen, werd een studie per gemeente opgemaakt op basis van het kadastraal inkomen van de bebouwde percelen.

Op kaart III,1 werd per gemeente het resultaat opgenomen van het kadastraal inkomen van de bebouwde percelen per gezin in 1961 als een benaderende welvaartsindex; in de kustgemeenten werd het aantal tweede verblijfplaatsen uit de reeks geëlimineerd door iedere eenheid gelijk te stellen aan een bijkomend gezin.

Op kaart III,1 zijn duidelijk de twee zones terug te vinden, namelijk (a) de Westhoek met laag gemiddeld kadastraal inkomen en (b) de as Brugge-Kortrijk en de kust met een hoger gemiddeld kadastraal inkomen.

De gemeenten of gewesten met de hoogste kadastrale inkomens per gezin vallen samen met de gebieden met het hoogste

Kaart III, 1 : GEMIDDELD KADASTRAAL INKOMEN PER GEZIN IN WEST-VLAANDEREN, PER GEMEENTE, 31 DEC. 1961.
(vakantiewoningen aan de kust uitgesloten)

aantal stuwende elementen. Aan de Belgische kust is ongetwijfeld het toerisme het stuwend element bij uitstek: van kleine dorpen groeiden de kustgemeenten onder druk van het toerisme uit tot belangrijke bevolkingskernen waarvan de waarde van de woningen van de permanente bevolking reeds ver boven het gemiddelde uitgaat van deze van gelijkaardige bevolkingskernen.

De Brugse agglomeratie sluit bij deze kustzone aan. In dit gewest zijn praktisch alle stuwende elementen te Brugge geconcentreerd; ze behoren tot de industrie, de havenactiviteiten, handels- en dienstensector en het toerisme. In het zuid-oosten van West-Vlaanderen bevindt zich het Kortrijkse, een derde gebied met hoge kadastrale inkomens. In tegenstelling met het Brugse is de industrie hier het uitsluitend stuwende element en komt dit element gespreid voor over een groot aantal gemeenten.

Een vierde zone met hoger kadastraal inkomen is de streek van Roeselare; het motorisch element is de industrie, die zoals in het Kortrijkse, gespreid is over de gehele zone.

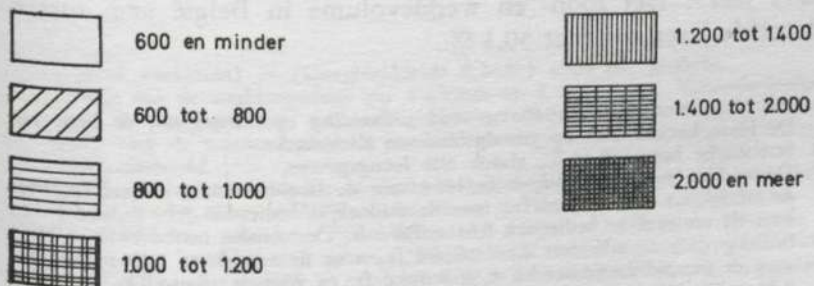
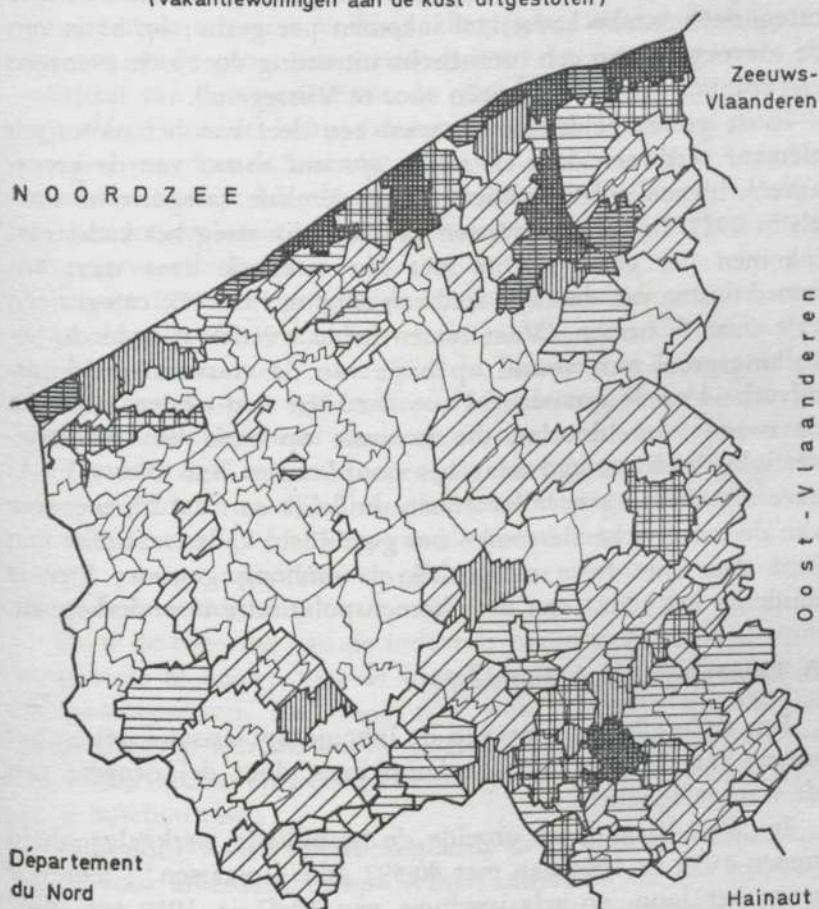
In de gehele Westhoek is, behalve in de grootste verzorgingscentra, het gemiddeld kadastraal inkomen eerder laag; in het Tieltsse, gebied met semi-industriële structuur en een behoorlijk industrieel verleden, is het gemiddeld kadastraal inkomen gesitueerd tussen dat van de sterk gepolariseerde zones en dat van de agrarische Westhoek. In de typische grensarbeiderszone – lopende van Nieuwkerke tot Moeskroen – is niettegenstaande de afwezigheid van industrie het gemiddeld kadastraal inkomen eveneens hoger dan in de Westhoek; ook hier is het duidelijk dat de grensarbeid, motorisch element bij uitstek van deze streek in het verleden, via de inkomenspolarisatie een woningvolume van hogere gemiddelde waarde heeft doen ontstaan dan in de gelijklopende niet-geïndustrialiseerde streken van West-Vlaanderen.

Op kaart III,2 werden dezelfde gegevens als in kaart III,1 opgenomen, maar voor eind 1947¹. De verschillen tussen 1947 en 1961 geven in de eerste plaats een aanduiding over de waarde van de nieuwbouw tussen beide data.

De vergelijking van kaart III,1 en III,2 wijst uit dat in praktisch alle gemeenten het kadastraal inkomen per gezin in 1947 een categorie lager lag dan in 1961. De uitzonderingen hierop

1. Daar de verlofwoningen in 1947 niet geteld werden aan de kust werd de helft van de getelde woningen in 1961 als bestaande beschouwd in 1947.

Kaart III,2 : GEMIDDELD KADASTRAAL INKOMEN PER GEZIN IN WEST-
VLAANDEREN, PER GEMEENTE, 31 DEC.1947.
(vakantiewoningen aan de kust uitgesloten)

zijn echter zeer betekenisvol voor het onderkennen van de inkomenspolarisatie. Door de toevoeging van Nieuwpoort-bad aan Nieuwpoort-stad in 1948 stijgt deze vergrote gemeente met drie categorieën inzake kadastraal inkomen per gezin; op basis van de toevoeging van een toeristische uitrusting doet zich eveneens een stijging van 2 categorieën voor te Vlissegem¹.

In de grensarbeidersstreek, waar een deel van het motorisch element verdween door de sterke *ups and downs* van de grensarbeid, bleven enkele gemeenten in dezelfde categorie in 1961 als in 1947. In het zuid-westen van Kortrijk steeg het kadastraal inkomen per gezin slechts met één categorie daar waar ten noord-oosten van dezelfde stad een stijging van twee categorieën valt waar te nemen. Waar tussen beide wereldoorlogen de bevolkingsgroei zich vooral op basis van de vlasvezelbereidingsnijverheid en de grensarbeid voordeed ten zuid-westen, heeft na de tweede wereldoorlog die expansie op basis van industrievestiging zich verlegd naar het noord-oosten van Kortrijk. Al deze uitzonderingsgevallen tonen duidelijk aan dat bij toename van de motorische elementen het gemiddeld kadastraal inkomen juist daar met twee categorieën is omhoog gegaan; hier is duidelijk het effect van de inkomenspolarisatie te onderkennen.

B. Verhoging van de koopkracht

Een andere benadering van de inkomenspolarisatie ligt in het meten van de groei van de koopkracht door de toename van de werkgelegenheid.

In West-Vlaanderen groeide de bezoldigde werkgelegenheid tussen 1959 en 1964 aan met 40.597 arbeidsplaatsen²; hierdoor steeg het loon- en salarisvolume van 10,47 in 1959 tot 18,02 miljard fr. in 1964, dit is een aangroei van 7,55 miljard of 72,1 % in 5 jaar³. Het loon- en weddevolume in België nam tussen dezelfde jaren toe met 50,1 %.

1. De Haan nam tussen 1947 en 1961 uitbreiding op Vlissegem; de kern van De Haan bevindt zich op grondgebied van Klemskerke.

2. Statistische bron: R.M.Z., alsook alle loongegevens.

3. De wedden en lonen beliepen in 1964 voor de arbeiders 11,55 miljard fr., voor de arbeidsters 2,55 miljard fr., voor de mannelijke bedienden 3,10 miljard fr. en voor de vrouwelijke bedienden 0,81 miljard fr. De toename tussen 1959 en 1964 bedroeg voor de arbeiders 4,69 miljard fr., voor de arbeidsters 1,09 miljard fr., voor de mannelijke bedienden 1,38 miljard fr. en voor de vrouwelijke bedienden 0,39 miljard fr.

De toename van de werkgelegenheid was mogelijk door vermindering van de werkloosheid, overgang van zelfstandigen naar de werknemersgroep, vermindering van pendelsaldi en groei van de actieve bevolking; de stijging van het loonvolume was, naast de groei van het aantal werknemers, eveneens het resultaat van de toename van de gemiddelde lonen. Betreffende het effect van de industrialisering op het koopkrachtvolume, kunnen van deze factoren er nog twee meer in detail benaderd worden, namelijk het effect van de daling van de werkloosheid op het loonvolume en het regionaal en structureffect in de stijging van de lonen.

Tussen 1959 en 1964 daalde het jaargemiddelde van de werkloosheid met 16.539 mannen en 5.256 vrouwen. Hierdoor steeg het loonvolume met 3,67 miljard fr.¹ en daalde de uitgekeerde werklozensteun met 0,75 miljard fr.²; de netto-stijging van het loon- en salarisvolume door de daling van de werkloosheid beliep aldus 2,92 miljard fr. per jaar. Het inkomenseffect, voortvloeiend uit de toename van de stuwende sectoren, is hier zeer duidelijk; via de verhoging van de koopkracht ontstaan onmiddellijk nieuwe activiteiten in de tertiaire sector en ook in de secundaire sector.

Door de toename van de industrie is eveneens een vermindering waar te nemen van de loondispariteit tussen het Rijk en West-Vlaanderen. De vraag rijst welk gedeelte hiervan kan toegeschreven worden aan de verschuivingen in de structuur van de bedrijfstakken en welk gedeelte als een zuiver regionaal effect is te beschouwen³.

Tussen 1959 en 1964 verminderde de gemiddelde loondispariteit voor arbeiders, tussen West-Vlaanderen en het Rijk van 88,57 % tot 90,90 %⁴; de loondispariteit verminderde aldus met 2,6 %.

1. (Aantal werklozen) $\times$ (loongemiddelde R.M.Z.) 1964 per geslacht.

2. Bedrag van de werklozensteun per werkloze op 1 aug. 1965. Voor de mannen werd de steun genomen voor een gehuwde, waarvan de vrouw geen inkomen had; voor de vrouwen werd de werklozensteun genomen van een meerderjarig niet-gezinshoofd.

3. De berekening steunt op de methode toegepast door het Centrum voor Economische Studiën, Leuven. Zie P. LEMOINE en K. TAVERNIER, *t.a.p.*, blz. 136.

4. Gemiddeld loon arbeiders: West-Vlaanderen 210,9 fr. in 1959 en 292,9 fr. in 1964; voor het Rijk 238,1 fr. en 322,2 fr. In 1959 bedroeg het gemiddeld loon in West-Vlaanderen 88,57 % t.o.v. het Rijk en in 1964 90,90 %. De dispariteitsvermindering beliep aldus $100 - (88,57 : 90,90) 100$ of 2,6 %.

De vermenigvuldiging van de tewerkstellingscijfers van West-Vlaanderen in de diverse bedrijfstakken met het loongemiddelde van het Rijk geeft een fictief loon. De dispariteit tussen het werkelijk en fictief loon in West-Vlaanderen evolueerde van 92,7 % in 1959 tot 93,9 % in 1964¹. In de jongste vijf jaar verminderde de loondispariteit na uitschakeling van de structuurverschillen aldus met 1,3 %, of, met andere woorden, het zuiver regionaal effect heeft voor 50 % bijgedragen tot de vermindering van de loondispariteit.

Indien nu dit fictieve loon in West-Vlaanderen vergeleken wordt met de reële loongemiddelden in België voor de twee data dan verkrijgt men een loondispariteitsevolutie van 95,5 % tot 96,8 %, of opnieuw 1,3 % vermindering van de loondispariteit door structureffect².

Aldus is de helft van de vermindering van de loonverschillen van de Westvlaamse arbeiders ten opzichte van deze van het Rijk toe te schrijven aan de wijziging van de structuur van de bedrijfstakken, en de helft aan een zuiver regionaal effect, wat opnieuw wijst op de kracht welke van de industrialisering uitgaat op de inkomensstijging.

Ook de lonen van de Westvlaamse arbeidsters vertonen een afgenomen dispariteit tegenover het Rijksgemiddelde. Het dispariteitscijfer daalde van 98,2 % in 1959 tot 99,8 % in 1964 of een vermindering van 1,6 %. Het Westvlaams loongemiddelde van de arbeidsters bereikt thans eenzelfde niveau als in het Rijk. Op het eerste gezicht wijst dit op een zeer gunstige toestand. Nochtans is deze alleen toe te schrijven aan een gunstige structuur. Inderdaad, de verhouding tussen het reëel loonpeil van de arbeidsters in West-Vlaanderen en het fictief loon van West-Vlaanderen was in 1959 97,6 % en in 1964 89,0 % of een dispariteit van respectievelijk 2,4 % en 11 %. Dit betekent dat de Westvlaamse lonen van arbeidsters minder snel zijn gestegen dan de analoge lonen in het Rijk. Dit houdt meteen in dat wanneer de loondispariteit tijdens de periode 1959-64 globaal

1. Het werkelijk loon in West-Vlaanderen beliep in 1959 210,9 fr. en het fictief loon 227,4 ; in 1964 beliepen de gelijkaardige cijfers 292,9 en 311,8 fr. De dispariteit beliep aldus 92,7 % in 1959 en 93,9 % in 1964. De dispariteitsvermindering te wijten aan zuivere looneffecten in % was : $100 - (92,7 : 93,9) 100 = 1,3$ %.

2. Het fictief loon in West-Vlaanderen beliep 95,5 % in 1959 en 96,8 in 1964 van het werkelijke Rijksgemiddelde. De dispariteitsvermindering, te wijten aan structureffecten, beliep in % : $100 - (95,5 : 96,8) 100 = 1,3$ %.

genomen afneemt, deze is toe te schrijven aan een belangrijke structuurverbetering¹.

Voor de mannelijke bedienden is de toestand weer anders. De dispariteitscijfers evolueerden van 88,8 % in 1959 tot 86,5 % in 1964. Dit wijst op een toegenomen dispariteit van 2,6 %. Deze relatieve verslechtering is aan de twee bovenbehandelde effecten toe te schrijven, namelijk het regionaal effect en het structuureffect.

Het eerste heeft terzake de grootste invloed want de verhouding tussen de werkelijke bediendensalarissen in West-Vlaanderen en de fictieve bediendensalarissen evolueerden van 89,0 tot 87,0, of een toename van de dispariteit van 2,3 %. Deze eerste verslechtering werd niet gecompenseerd door een structureffect want ook hier is er een verzwakking van 0,3 %².

Ten aanzien van de salarissen van de vrouwelijke bedienden is er eveneens een toegenomen dispariteit waar te nemen, doch minder groot dan voor de mannelijke bedienden (1,1 %). Zij is de resultante van twee tegengestelde effecten. De salarissen van de vrouwelijke bedienden in West-Vlaanderen evolueerden minder snel dan de analoge vergoedingen in het Rijk. De dispariteit is met 2,1 % toegenomen. Zij wordt gedeeltelijk gecompenseerd door het geheel van de structurele wijzigingen (+ 1 %)³.

Tot op heden werd de analyse van de loonverschillen uitgevoerd voor het geheel van de provincie West-Vlaanderen. Ten aanzien van de arbeiders, de meest representatieve groep, werd vastgesteld dat de loondispariteit t.o.v. het Rijksgemiddelde gedurende de periode 1959-64 is afgenomen. Deze vermindering is toe te schrijven aan een betere verhouding tussen het aanbod en de vraag naar arbeidskrachten en een verbetering van de economische structuur of een afgenomen oriëntatie op industrie-sectoren met relatief lage lonen.

Het lijkt interessant na te gaan in welke mate dit verschijnsel

1. Het fictief loon in West-Vlaanderen beliep 100,6 % in 1959 en 112,1 % in 1964 van het werkelijk Rijksgemiddelde. De dispariteitsvermindering te wijten aan structureffecten, beliep in % : $100 - (100,6 : 112,1) 100 = 10,3$ %.
2. De fictieve wedde van de mannelijke bedienden in West-Vlaanderen beliep 99,8 % in 1959 en 99,5 % in 1964 van het werkelijk Rijksgemiddelde. De dispariteitsvermindering te wijten aan structureffecten bedroeg : $100 - (99,8 : 99,5) 100 = 0,3$ %.
3. De fictieve wedde van de vrouwelijke bedienden in West-Vlaanderen beliep 98,3 % in 1959 en 99,2 % in 1964 van het werkelijk Rijksgemiddelde. De dispariteitsvermindering te wijten aan structureffecten bedroeg : $100 - (98,3 : 99,2) 100 = 1$ %.

zich manifesteert in elk van de Westvlaamse arrondissementen. Daarom wordt in tabel III,2 per arrondissement het werkelijk en het fictief daggemiddelde van het loon van arbeiders weergegeven.

Uit deze tabel blijkt allereerst dat het loonpeil in elk van de Westvlaamse arrondissementen lager ligt dan in het Rijk. Binnen de provincie neemt men echter opvallende loonverschillen waar. In 1964 varieerden de arrondissementele gemiddelden van 302,9 in het arrondissement Brugge tot 272,2 in het arrondissement Diksmuide. In vergelijking met het Rijksgemiddelde vertonen deze arrondissementen een loondispariteit van respectievelijk 6,0 % en 15,5 %.

Voor zover men rekening houdt met de economische structuur in elk van deze gewesten, blijven alle Westvlaamse arrondissementen een relatief laag loonpeil vertonen. De dispariteit t.o.v. het Rijksgemiddelde varieert van 4,7 % en 5,2 % voor de arrondissementen Kortrijk en Oostende tot 10,8 % en 10,7 % voor de arrondissementen Ieper en Veurne.

Kan men nu in elk van de arrondissementen een afgenomen loondispariteit tussen de periode 1959 en 1964 onderkennen, en, zo ja, in welke mate houdt zulks een regionaal en/of een structuureffect in?

De loondispariteit is in vijf op de acht Westvlaamse arrondissementen afgenomen. In drie gewesten is de loondispariteit toegenomen. De vermindering was vooral groot in de arrondissementen Brugge, Diksmuide en Tielt. Daarentegen groeide de loondispariteit in de arrondissementen Ieper, Veurne en Oostende aan. Deze vaststelling geldt niet enkel voor het werkelijk daggemiddelde van de lonen van de arbeiders doch ook voor het fictief daggemiddelde (na eliminatie van de structuurverschillen).

In zes van de acht arrondissementen kan men wel een opwaartse druk van de lonen onderkennen ten gevolge van een structuurverbetering.

Bij nader toezicht blijkt dat men een duidelijk onderscheid moet maken tussen de as Brugge-Kortrijk en de Westhoek. In elk van de arrondissementen op de as Brugge-Kortrijk is de loondispariteit afgenomen en dit zowel tengevolge van het regionaal effect als ten gevolge van een structuurverbetering. In de arrondissementen Brugge en Tielt is het regionaal effect

Tabel III,2: De loonverschillen van de arbeiders, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64.

Arrondissement	Werkelijk daggemiddelde		Werkelijk daggemiddelde Gemiddelde Rijk	$\times 100$	Fictief daggemiddelde		Werkelijk daggemiddelde Fictief daggemiddelde		$\times 100$	Fictief daggemiddelde Gemiddelde Rijk		$\times 100$
	1959	1964			1959	1964	1959	1964		1959	1964	
Brugge Diksmuide Ieper (a) Kortrijk (a) Oostende Roeselare Tielt Veurne	214,2	302,9	90,0	94,0	234,4	320,0	91,4	94,7	98,4	99,3		
	189,3	272,2	79,5	84,5	222,5	299,6	85,1	90,9	93,4	93,0		
	214,9	285,8	90,3	88,7	232,2	320,5	92,5	89,2	97,5	99,5		
	211,9	295,0	89,0	91,6	225,5	309,6	94,0	95,3	94,7	96,1		
	228,5	291,1	96,0	90,3	232,8	307,2	98,2	94,8	97,8	95,3		
	203,6	283,6	85,5	88,0	222,5	307,4	91,5	92,3	93,4	95,4		
	192,3	276,5	80,8	85,8	219,8	303,4	87,5	91,1	92,3	94,2		
	210,4	278,0	88,4	86,3	224,5	311,3	93,7	89,3	94,3	96,6		
West-Vlaanderen	210,9	292,9	88,5	90,9	227,4	311,8	92,7	93,9	95,5	96,8		

(a) Berekeningen 1964 op basis van de arrondissementsgrenzen 1959.

groter dan het structuureffect; in het arrondissement Kortrijk hebben beide aspecten een gelijk aandeel, terwijl in het arrondissement Roeselare het aandeel inzake de vermindering van de regionale loondispariteit van het structuuraspect groter is dan het regionaal effect.

In de Westhoek voltrok zich een totaal andere evolutie tijdens de jongste vijf jaar. Alleen in het arrondissement Diksmuide nam de loondispariteit af, in de andere arrondissementen groeide de dispariteit met 1,8 à 6,3 %. De evolutie van de loondispariteit in de arrondissementen van de Westhoek is niet overal aan dezelfde factoren toe te schrijven. Ofschoon de loondispariteit met 5,9 % afnam in het arrondissement Diksmuide, is een lichte verslechtering van de structuur waarneembaar. In de overige arrondissementen van de Westhoek werkten de regionale factoren een grotere dispariteit in de hand; zij werd in het arrondissement Oostende versterkt door een structuureffect. In de arrondissementen Ieper en Veurne compenseert het structuureffect een gedeelte van de toegenomen loondispariteit tengevolge van een negatief regionaal effect. In tabel III,3 werd de evolutie van de relatieve loonverschillen samengevat. De samenhang van deze loonverschillen met de structuur van de streek komt in deze samenvatting duidelijk tot uiting.

C. Samenhang van de motorische elementen en de handel

De aanwezigheid van inkomenspolarisatie is eveneens duidelijk merkbaar in de samenhang tussen tewerkstelling in de industrie en tewerkstelling in de handel.

Op grafiek III,1 werden op een logaritmische schaal beide verschijnselen uitgetekend voor het jaar 1961; zij wijst op een vrij sterke relatie tussen de tewerkstelling in de handel en diensten (inclusief transportsector) en de werkgelegenheid in de nijverheid (inclusief bouwbedrijf). Rekening houdend met de vorm van de puntenwolk op de logaritmische schaalverdeling kan het verband wiskundig worden uitgedrukt door de vergelijking $\log Y = a + b \log X$ waarbij Y de werkgelegenheid in de tertiaire sector voorstelt en X het aantal arbeidsplaatsen in de industrie per gemeente. Er wordt dus vertrokken van de hypothese dat de werkgelegenheid in de handels- en dienstensector afhankelijk is van de tewerkstellingsmogelijkheden in de

Tabel III,3 : *Evolutie van de relatieve loonverschillen, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64.*

Arrondissement	Evolutie loondispariteit	Regionaal effect	Structuur-effect
Brugge	vermindering	positief	positief
Kortrijk	vermindering	positief	positief
Roeselare	vermindering	positief	positief
Oostende	toename	negatief	negatief
Diksmuide	vermindering	positief	negatief
Ieper	toename	negatief	positief
Veurne	toename	negatief	positief
Tielt	vermindering	positief	positief
West-Vlaanderen	toename	positief	positief

industrie. Toegepast op de 253 Westvlaamse gemeenten per 31 december 1961 leidt de analyse tot onderstaande regressie-vergelijking :

$$\log. Y = 0,504 + 0,756 \log. X$$

of (in absolute cijfers uitgedrukt)

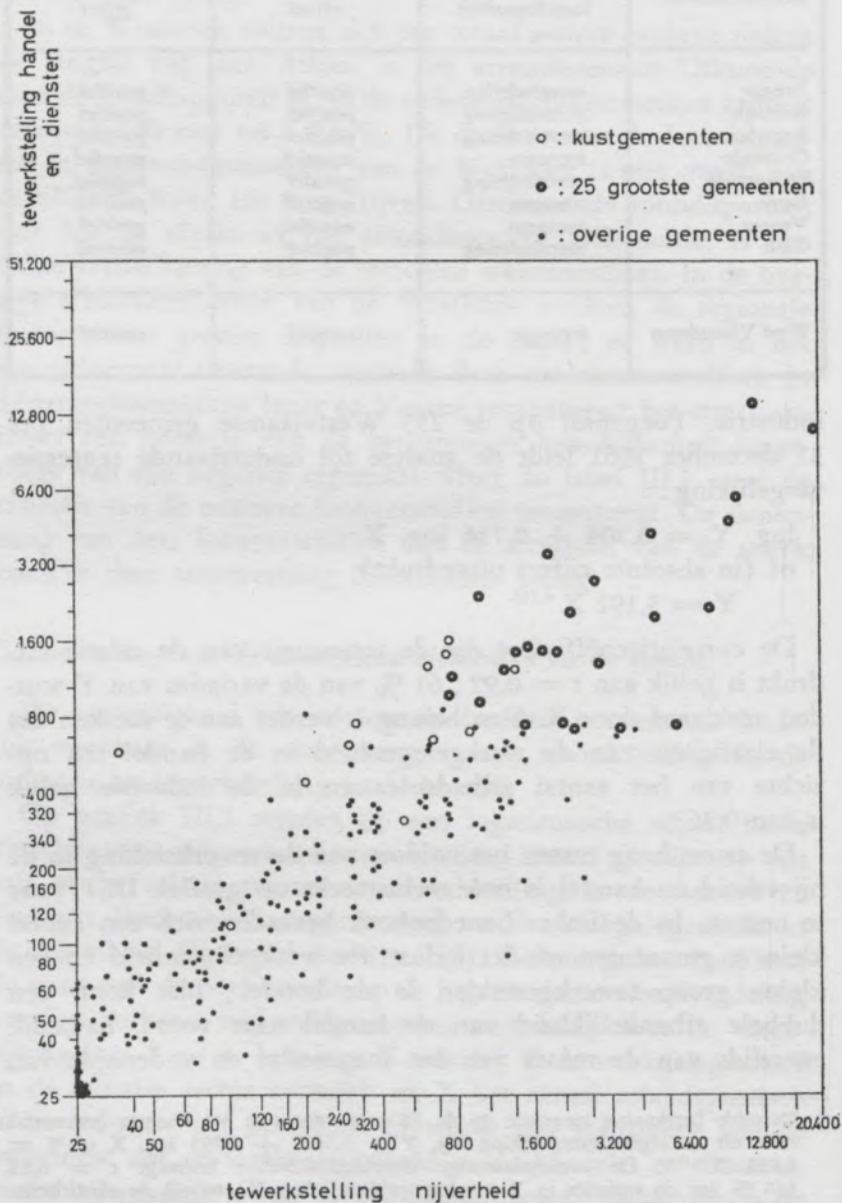
$$Y = 3,192 X^{0,756}$$

De correlatiecoëfficiënt die de intensiteit van de relatie uitdrukt is gelijk aan $r = 0,92$; 61 % van de variaties van Y worden verklaard door X. Van belang is verder aan te merken dat de elasticiteit van de werkgelegenheid in de handel ten opzichte van het aantal arbeidsplaatsen in de industrie gelijk is aan $0,76^1$.

De samenhang tussen het volume van de tewerkstelling in de nijverheid en handel is ook rechtstreeks op grafiek III,1 waar te nemen. In de linker benedenhoek bevinden zich een aantal kleinere gemeenten zonder industriële werkgelegenheid en een kleine groep tewerkgestelden in de handel ; hier komt een dubbele afhankelijkheid van de handel naar voren, namelijk enerzijds van de massa van het inwonertal en anderzijds van

1. Dezelfde berekening toegepast op de 25 gemeenten met het hoogste inwonertal leidt tot de regressievergelijking $\log. Y = 0,5597 + 0,793 \log. X$ of $Y = 3,629 X^{0,793}$. De overeenkomstige correlatiecoëfficiënt bedraagt $r = 0,84$ (46 % van de variaties in Y worden verklaard door X) terwijl de elasticiteitscoëfficiënt gelijk is aan 0,79.

Grafiek III,1 : SAMENHANG TUSSEN DE TEWERKSTELLING IN DE
NIJVERHEID EN IN DE HANDEL EN DIENSTEN,
PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN, 31 DEC.1961.

het volume van de koopkrachtige vraag waarmee zowel de vraag van de industrie, van de handel zelf, als van de sterkere koopkracht in gebieden met motorische elementen bedoeld zijn.

In de gemeenten met geringe industriële werkgelegenheid is het belang van de handel zeer uiteenlopend; wanneer echter de industrie circa 200 arbeidskrachten bereikt, komt een sterkere lineaire correlatie tot uiting. In de eerste groep van gemeenten vallen ook de grensarbeidersgemeenten.

De samenhang is echter duidelijker in de kustgemeenten dan in de 25 meest bevolkte gemeenten van West-Vlaanderen. Dit verschil is gemakkelijk te verklaren. In de badplaatsen is immers praktisch de gehele industrie – merendeels ambachtelijke producenten – rechtstreeks bij de toeristische activiteit betrokken, zodat hier beide verschijnselen van een en hetzelfde motorisch element afhankelijk zijn. In tegenstelling met de badplaatsen – die over het algemeen niet behoren tot de sterk bevolkte gemeenten – determineert in de grotere bevolkingscentra van West-Vlaanderen de bevolkingsmassa meer de tertiaire sector dan de industrie.

Door de berekening van de correlatie-coëfficiënten van Spearman tussen het volume van industriële en handelstewerking naar grootte van het inwonertal, komt men trouwens tot dezelfde conclusies¹. In de gemeenten van 2.500 tot 5.000 inwoners bekomt men immers een correlatiecoëfficiënt van 0,42 en in de gemeenten met meer dan 15.000 inwoners niet minder dan 0,85. In de gemeenten daarentegen met 10 à 15.000 inwoners is de samenhang tussen industrie en handel afwezig ($r = -0,2$). Deze categorie van gemeenten bevat echter vooral de randgemeenten van de grote agglomeraties waar wel een industriële activiteit aanwezig is, doch waar de handel in het verzorgingscentrum van de agglomeratie geconcentreerd is.

Reeds meermalen werd gewezen op de rol van het toerisme als motorisch element. De uitbouw van de toeristische sector tijdens de naoorlogse periode heeft twee belangrijke en relatief nieuwe logiesvormen op het voorplan gebracht, namelijk het appartementstoerisme en het campingtoerisme. Welnu, deze recente ontwikkeling heeft in zeer hoge mate bijgedragen tot de

1. In de berekening werden alle kustgemeenten buiten beschouwing gelaten.

Tabel III,4: De winkelbezetting in de kustgemeenten en de Westvlaamse typegemeenten, Enquête W.E.S., 1963-64.

Kustgemeente	Inwonertal	Aantal inwoners per winkelbedrijf	Typegemeente	Inwonertal	Aantal inwoners per winkelbedrijf
Oostende (a)	57.063	32	Brugge (a) Roeselare (a) Menen (a)	52.448 35.957 22.540	27 25 27
Knokke Blankenberge	13.932 10.307	17 15	Waregem (a) Torhout (a) Tielt (a) Poperinge (a) St.-Michiels (b) Meulebeke	16.561 13.943 13.661 12.453 10.712 10.521	38 41 29 29 72 35
Bredene Heist Nieuwpoort De Panne Koksijde Middelkerke	9.161 9.133 7.020 6.629 6.314 5.126	52 23 26 16 26 23	Rumbeke (b) Stene (b) Staden Ruddervoorde	9.133 8.547 5.557 5.004	33 66 32 39
Zeebrugge Oostduinkerke Westende De Haan Wenduine Lombardsijde	3.500 3.459 2.629 2.331 1.838 1.614	23 34 20 21 18 54	Watou Westkapelle Ettelgem Lo (a) Leisele	2.578 2.516 1.210 1.125 1.014	52 49 31 20 26

(a) Gemeenten met een uitgesproken verzorgende functie.

(b) Agglomeratiegemeenten.

ontwikkeling van het handelsapparaat. Het aantal winkels in de kustgemeenten staat inderdaad niet in verhouding tot het inwonertal. Wij beschikken nog niet over de resultaten van de jongste handelstelling om dit te illustreren. In West-Vlaanderen zijn echter, op grond van een door het Westvlaams Economisch Studiebureau georganiseerde telling, partiële resultaten beschikbaar voor de kustgemeenten en een aantal Westvlaamse typegemeenten. Teneinde de invloed van de massa uit te schakelen worden in tabel III,4 de kustgemeenten enerzijds, en de Westvlaamse typegemeenten anderzijds, gerangschikt naar grootte.

Voor drie op de vier aangehouden grootteklassen is de winkelbezetting in de kustgemeenten merklijk groter dan in de Westvlaamse typegemeenten. Dit is voornamelijk uitgesproken het geval voor de gemeenten tussen 10 en 20.000 en 5.000 en 10.000 inwoners. Inderdaad noteren Waregem, Torhout, Tielt en Poperinge een veel groter aantal inwoners per inrichting dan de kustgemeenten, ofschoon deze steden een regionaal verzorgende functie bezitten. De lage winkelbezetting te St.-Michiels, Rumbeke en Stene is echter logisch; deze gemeenten maken deel uit van een agglomeratie waarbij het centrum van de agglomeratie veelal de handelsfuncties voor de andere agglomeratiegemeenten waarneemt. In de grootte-klasse 5 à 10.000 inwoners vertoont Bredene als kustgemeente een lage winkelbezetting. Deze gemeente is echter geen zuivere toeristische gemeente. Naast de toeristische functie bezit Bredene een woonfunctie in het gewest Oostende, evenals de gemeente Stene; ook de nabijheid van het verzorgingscentrum Oostende speelt hier een rol.

Wat de kleine kustgemeenten betreft vertonen alleen Oostduinkerke en Lombardsijde geen hoge winkelbezetting. Ook de winkelbezetting in deze gemeenten is verklaarbaar. Inderdaad is er voor beide gemeenten een duidelijke scheiding tussen het kerkdorp en de badplaats. De lage winkelbezetting in het kerkdorp is aldus van aard om het aantal inwoners per winkelbedrijf op te drijven.

Slechts één kustgemeente, namelijk Oostende, vertoont een relatief lage winkelbezetting. In deze stad is echter het toerisme geënt op een belangrijke bevolkingsmassa, wat uiteraard het

gewicht verdeelt; ook de aanwezigheid van grootwarenhuizen draagt nog bij tot de verklaring¹.

De bestaande inkomenspolarisatie is in West-Vlaanderen eveneens begunstigd door de geringe inkomende pendel. Hierdoor is het afvloeien van koopkracht die in de stuwende sectoren ontstaat naar de tertiaire sector van andere provincies eerder gering. Daarenboven kan de massale arbeidspendel naar Frankrijk en naar de grote Belgische agglomeraties als stuwend op de tertiaire sector beschouwd worden, waarbij echter een deel van de inkomenspolarisatie verloren gaat via de transportkosten; dit verlies is echter slechts reëel indien de transportondernemingen buiten West-Vlaanderen gevestigd zijn, wat in overwegende mate het geval is.

Tevens is in West-Vlaanderen de inkomenspolarisatie versterkt door het familiaal karakter van de ondernemingen, waardoor de ondernemingswinst in grotere mate in de streek zelf terecht komt. Onder de 28 ondernemingen met meer dan 500 arbeidskrachten komen er slechts 3 buitenlandse ondernemingen en 5 ondernemingen voor met sterk gespreide kapitaalsparticipaties.

In totaal telden de grote ondernemingen 30.571 arbeidskrachten waarvan 6,4 % tewerkgesteld in buitenlandse ondernemingen, 23,6 % in ondernemingen waarvan de aandelen gespreid zijn of behoren tot niet-Westvlaamse groepen of families, en 70,0 % in Westvlaamse familiebedrijven.

§ 2. DE PSYCHOLOGISCHE POLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

A. *Psychologische polarisatie en ontwikkelingspolitiek*

Het proces van de psychologische polarisatie in een geografisch gebied is uiteraard niet statistisch te vatten, doch daarom niet minder reëel.

De psychologische gesteldheid van vele investeerders tegenover West-Vlaanderen heeft lange tijd de normale expansie afgeremd.

Na de tweede wereldoorlog heeft West-Vlaanderen immers

1. De gemiddelde winkeloppervlakte is eveneens groter te Oostende dan in de overige badplaatsen.

een belangrijke crisis doorgemaakt. Na een kortstondige periode van hoogconjunctuur in de industrie der duurzame verbruiksgoederen tussen 1946 en 1947, kwam spoedig een inzinking. Alhoewel op eind 1948 reeds een verbetering viel waar te nemen, kwam pas de doorbraak met het uitbreken van het Korea-conflict in juni 1950. De hamstering was in deze periode zo groot dat de verhoogde produktie onvoldoende was en massale import van duurzame verbruiksgoederen plaats greep. De daaropvolgende inzinking kwam dan ook vrij spoedig (1951) en was daarenboven diep en langdurig (1951-55).

De scherpe afhankelijkheid van het bedrijfsleven van duurzame verbruiksgoederen en de wisselende beweging van de grensarbeid had in West-Vlaanderen niet alleen een werkloosheid van meer dan 40.000 eenheden of 15 % van de werknemersbevolking doen ontstaan, doch eveneens een fundamenteel pessimisme over de economische toekomst van de provincie; dit pessimisme is trouwens terug te vinden in verslagen van congressen van werkgevers- en werknemersverenigingen, waarvan sommigen de oplossing van het werkloosheidsvraagstuk meenden te zien in de uitbouw van de groeipolen Gent en Rijsel. Hoge werkloosheid, seizoenarbeid en mijnarbeid gaven aanleiding tot een emigratiesaldo van meer dan 3.000 eenheden per jaar.

Dit pessimisme kon in de jaren 1955-59 lichtelijk gestremd worden; in een voorlichtingscampagne bracht de Westvlaamse Economische Raad de positieve zijden van de problemen naar voren en bestreed hij met wisselende kansen het ongunstig klimaat. Dank zij de vestiging van enkele nieuwe industrieën, de groei van de grensarbeid in 1956-57 en de gunstige vooruitzichten voor Zeebrugge, kon de inzinking van 1958-59 te boven gekomen worden zonder een terugkeer van een golf van pessimisme. In deze periode was vooral de verwachte groei rond het nijverheidsdok te Brugge uitzonderlijk en de groei van een metaalbedrijf te Zwevegem hoopgevend.

In 1959 kon de Westvlaamse Economische Raad de eerste successen boeken van een jarenlange voorlichtingsactie in binnen- en buitenland. De hieruit voortspruitende psychologische polarisatie was zeer groot. Het succes bij buitenlandse bedrijven met wereldfaam, het inbrengen van gloednieuwe technieken en produktieprocedés, de omvang van de eerste vestigingen, zowel

inzake werkgelegenheid als inzake gebouwen, brachten, samen met de gunstige conjunctuursituatie, niet alleen een geest van optimisme onder de bevolking doch waren eveneens een belangrijke prikkel voor de bestaande industrie en voor de potentiële investeerders.

In 1959 werden inmiddels de wet (van 17 juli) tot invoering en ordening van maatregelen ter bevordering van de economische expansie en de oprichting van nieuwe industrieën en de wet (van 18 juli) tot invoering van bijzondere maatregelen ter bestrijding van de economische en sociale moeilijkheden in sommige gewesten (de Wetten Eyskens op de economische expansie) goedgekeurd. De voorziene rentebonificatie en het feit dat voor het eerst het principe van de regionale begunstiging werd aanvaard, vormden een sterke prikkel tot expansie. Het feit dat in de regionale wet een toelage in het kapitaal was voorzien voor nieuwe industriële initiatieven of expansie van bestaande industrie zette vele familiale ondernemingen aan tot investeren. Niettegenstaande geen enkele toelage in West-Vlaanderen tussen 1959 en 1966 werd verleend, bleef deze voorziening een voorname stimulans, wat eveneens wijst op het effect van de psychologische prikkels.

In 1959 waren in West-Vlaanderen ook enkele industrierterreinen klaar gekomen. Hun aanwezigheid gaf aanleiding tot nieuwe initiatieven onder de plaatselijke bevolking (Diksmuide, Brugge, Beveren-Roeselare, Gullegem, e.a.) en het effect van de eerste vestigingen werkte cumulatief¹.

Voor West-Vlaanderen vormde het K.B. van 24 maart 1961 betreffende de versnelde beroepsopleiding voor volwassenen en herscholing van volwassenen (de Wet Urbain) eveneens een belangrijke mijlpaal in het industrialiseringsproces. Dank zij deze wet konden seizoenarbeiders, grensarbeiders en mobieleën geschoold worden voor de uitbouw van nieuwe en de expansie van de bestaande ondernemingen.

De inmiddels geslonken reserve aan arbeidskrachten was voor vele ondernemingen eveneens een prikkel geweest tot rationalisering en had meteen de vraag naar geschoolden en gespecialiseerden sterk doen stijgen.

1. In de W.E.S.-enquête hebben 253 ondernemingen hun mening geuit over de voor- en nadelen van uitgeruste industrierterreinen. 199 waren vóór en 54 tegen vestiging op industrierterreinen.

De omvangrijke bouwactiviteit voor de industrie en de woningbouw en de sterke groei van de toeristische investeringen aan de kust sinds 1959, brachten eveneens een krapte teweeg aan bouwarbeiders; in 1964 kon wegens de afvloeiing van grensarbeiders naar tewerkstelling in eigen streek het voorziene programma van volkswoningbouw in de Noordfranse agglomeratie niet uitgevoerd worden.

De ervaringen van de Westvlaamse Economische Raad bevestigen ongetwijfeld het bestaan van een sterke psychologische polarisatie; haar effect is afhankelijk van enkele in het oog springende successen die jarenlang nawerken.

B. Uitdeining van de psychologische polarisatie

Verder kon in West-Vlaanderen worden vastgesteld dat de psychologische en inkomensweerslag van een industriële vestiging sterk afhankelijk zijn van het groeiritme van een bedrijfstak. Hoe groter het groeiritme, hoe breder de spreiding van de arbeidskrachten en hoe groter aldus de streek die door dit nieuwe motorische element beïnvloed wordt. Alhoewel dit verschijnsel een inkomenseffect inhoudt, worden hier vooral de psychologische effecten van nieuwe vestigingen en hun voortplanting via de spreiding van de arbeidskrachten bedoeld.

Deze vaststelling betreffende de uitdeining van het effect blijkt uit tabel III,5, die een overzicht geeft van de spreiding van de arbeidskrachten rond de vestigingsplaats van de 100 belangrijkste ondernemingen.

Uit tabel III,5 blijkt duidelijk dat de van oudsher gevestigde bedrijfstakken (textiel, hout) hun arbeidskrachten betrekken uit een kleiner gebied dan de bedrijfstak die vooral in de jongste jaren een belangrijke groei van de tewerkstelling heeft gekend (metaal). In de bedrijfstak met aanbod van zware en ongeschoolde arbeid (keramiek) ligt zelfs nog meer het accent op middelgrote afstand dan bij de expansieve metaalsector.

Dat hier daarenboven niet zo sterk de grootte van de ondernemingen meespeelt, blijkt uit het feit dat in de textielsector de grote ondernemingen een hoger percentage van arbeidskrachten betrekken in een straal van minder dan 5 km (84,4 %) dan de middelgrote (76,1 %). In de metaalnijverheid is niet alleen de verhouding in het algemeen lager doch is het percentage van

Tabel III,5: Spreiding van de arbeidskrachten rond de onderneming, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstak	Eigen gemeente	— 5 km.	5 — 10 km.	10 — 15 km.	15 — 20 km.	20 km. en meer	Aantal arbeidskrachten
Textiel	47,1	32,5	16,3	2,9	0,5	0,7	8.828
Keramik	29,3	33,4	27,3	6,6	1,8	1,6	1.080
Hout	34,5	30,6	20,6	5,3	3,3	5,7	975
Confectie	49,1	27,9	15,6	3,4	2,7	1,3	377
Metaal	40,9	21,6	18,4	7,1	4,3	7,7	3.480
Voeding	53,3	34,7	6,2	1,4	1,2	3,2	1.200
Diverse	49,8	29,3	15,3	3,0	1,8	0,8	1.303

regionale werving kleiner bij de grote (60,4 %) dan bij de middelgrote ondernemingen (62,5 %).

C. Toerisme en psychologische polarisatie

Het toerisme is een bedrijfstak waar ongetwijfeld de psychologische polarisatie een belangrijke rol speelt. Een toeristisch centrum ontwikkelt zich eerst uiterst traag; de uitzonderlijke groei van de toeristische vraag verzekert echter een spontane, maar daarom geen automatische groei¹.

Wanneer echter een bepaald niveau bereikt is, worden de marginale investeringen nuttig en ontstaat automatisch een cumulatief effect zowel op de groei van de toeristische cliënteel als op de verdere receptieve en recreatieve uitrusting.

De geschiedenis van het toerisme aan de Belgische kust wijst ongetwijfeld in de richting van de hierboven beschreven theoretische conceptie. Van enkele badplaatsen met mondain vertier in de 19e eeuw groeide de toeristische industrie tussen beide wereldoorlogen op basis van de hotellerie; na 1955 groeide het toerisme vooral op basis van het appartementstoerisme². De snelle groei en het succes van de aanpassing aan de zich gewijzigde toeristische vraag, vallen echter voor iedere badplaats na een periode van trage opbouw.

Het groeiend aantal toeristen doet de receptieve capaciteit toenemen en de gestegen logiescapaciteit laat nieuwe toeristen toe. Dit proces werkt na enkele jaren zeer sterk cumulatief. De motivatie-onderzoekingen van het Westvlaams Economisch Studiebureau lieten toe vast te stellen dat 31,8 % van de Britse, 57,3 % van de Franse en 41,8 % van de Duitse toeristen die voor het eerst de kust bezochten, dit deden op aanraden van familie en vrienden. Nergens is de psychologische polarisatie hoger dan in toeristische streken; zij dient dan ook met zorg gevolgd te worden omdat een negatieve oriëntatie evengoed als een positieve zeer snel cumulatief werkt in een daarenboven bij uitstek elastische markt.

1. P. DEFERT, „La stimulation de l'expansion touristique”, *Revue de Tourisme*, nr. 1, 1963, blz. 2.

2. Zie o.m. O. VANNESTE en G. DECLERCQ, *Kust en Hinterland - Proeve van een toeristisch-ekonomische studie*, Brugge, 1955.

§ 3. GEOGRAFISCHE POLARISATIE IN WEST-VLAANDEREN

A. Geografische polarisatie als doelbewust streven

Diverse auteurs zijn in hun theoretische studie ook op een bindingsproces in de vorm van een geografische polarisatie ingegaan. Deze vorm van polarisatie is echter in vele gevallen het gevolg van de andere polarisatievormen. Toch kan zij in bepaalde gevallen doelbewust in het leven worden geroepen. Zo kan bijvoorbeeld de ontwikkelingspolitiek die leidt tot het concentreren van economische activiteiten in welomschreven geografische gebieden als een doelbewuste geografische polarisatie beschouwd worden. In het theoretische gedeelte werd trouwens het regionaal beleid van Nederland, namelijk de decentralisatie door regionale concentratie, als voorbeeld aangegeven¹.

Deze beleidsvorm is evenwel niet langer typisch voor Nederland. Het succes van het Nederlandse beleid werkte inspirerend voor het regionaal beleid van vele andere landen en menig regionaal organisme. Ook de Westvlaamse Economische Raad ging in de Westhoek de richting uit van concentratie inzake industrialisering en uitrusting.

West-Vlaanderen werd door het Westvlaams Economisch Studiebureau ingedeeld in twee gepolariseerde gebieden, namelijk de as Brugge-Kortrijk en de Westhoek, naast een homogeen gebied, namelijk de kustzone. Op de as Brugge-Kortrijk werd, op basis van de aanwezige bevolkingsmassa, haar verdeling over het gebied en het gespreide industrialiseringspatroon, een zwakke concentratie bij de verdere welvaartsbevordering nagestreefd. Daarentegen werd in de Westhoek, omwille van de dunne bevolking en haar zwakke bevolkingskernen, een sterke concentratie in enkele kernen voorgestaan. Voor de kustzone werd, met uitzondering van de havenpunten, een zuivere oriëntatie op de toeristische sector nagestreefd.

Deze indeling hield aldus richtlijnen voor het gebruikte ontwikkelingsmodel in zich, doch eveneens richtlijnen voor de ruimtelijke ordening; zij werden reeds in 1954 vastgelegd in het hoofdstuk „Besluiten en hoofdtrekken van een regionaal-economische politiek voor West-Vlaanderen” van de studie „Structu-

1. N. VANHOVE, *t.a.p.*, blz. 53 e.v.

rele Werkloosheid" ¹. De oprichting in 1954 van de Westvlaamse Economische Raad (W.E.R.) en het Westvlaams Economisch Studiebureau (W.E.S.) liet toe het geschetste schema te verfijnen, doch tevens meteen via contacten met de industrie, gemeenten, provincie en centrale overheid het schema uit te voeren.

Zo richtte bijvoorbeeld in 1957 de W.E.R. een schrijven naar alle gemeentebesturen teneinde hen aan te zetten de hun geboden mogelijkheden van de besluitwet op de stedenbouw van dec. 1946 te benutten om de vestiging en uitbreiding van industrie mogelijk te maken; de Raad bood daarbij zijn technische en administratieve hulp aan voor de realisatie van de doelstelling. Onder de gemeentebesturen die gunstig reageerden konden enkele niet opgenomen worden wegens de ligging, sociaal-economische structuur en infrastructurele uitbouw; bij de andere werd onmiddellijk gestart met de studie en uitbouw. Gemeenten met gunstige troeven, maar waarvan het bestuur niet reageerde, werden persoonlijk gecontacteerd, wat eveneens leidde tot het treffen van voorzieningen. Zo vermeerderde op korte tijd, en vertrekkend van een vooropgestelde structuur, het net van de industrieterreinen van één tot circa een dertigtal.

Ook het opzoeken van nieuwe bedrijven in binnen- en buitenland, waarbij vooral de diversificatie van het industrieel patroon en de vestiging van groeisectoren werd beoogd, het opmaken van vestigingsstudies en de oriëntatie naar de punten welke hierboven beschreven werden, was een schakel in het industrialiseringsproces.

De begeleiding van deze groei op het infrastructurele vlak in de brede zin van het woord vulde dit schema aan. In deze zin is de werking van de W.E.R. een geslaagd experiment van „*géographie volontaire*” te noemen en maken de resultaten het voorwerp uit van een nagestreefde geografische polarisatie.

Gezien in het perspectief van nagestreefde geografische polarisatie brengt een regionaal-economische politiek van de overheid steeds een geografische polarisatie teweeg; de aanduiding in 1959 van het gewest Ieper-Poperinge en Kortrijk-Brugge-Tielt-Diksmuide-Veurne als ontwikkelingsgebied waarin de voordelen van de wet van 18 juli 1959 konden worden toegepast, is ongetwijfeld een krachtige stimulans geweest voor de indus-

1. G. DECLERCQ & O. VANNESTE, *l.a.p.*, deel II, blz. 229-239.

trialisering in deze gewesten. De sub-gewesten die in dit gebied reeds de hoogste troeven hadden, hebben uit deze begunstigingsmaatregelen het grootste nut gehaald; de politiek van de overheid heeft daar ongetwijfeld geleid tot een geografische polarisatie. Daar in de Belgische regionaal-economische politiek het principe van decentralisatie door regionale concentratie niet zo zuiver tot uiting komt als in de Nederlandse politiek dienaangaande, is het effect op de geografische polarisatie van de Belgische politiek zwakker dan in Nederland.

B. Geografische polarisatie als gevolg van de andere polarisatiewijzen

De geografische polarisatie kan eveneens gezien worden als een gevolg van de werking van de andere polarisatiewijzen; deze komt tot uiting in de concentratiegraad van de bevolking en de industriële werkgelegenheid.

Gezien de polyvalente basis van de Westvlaamse economische structuur en de verregaande spreiding van de industrie in het verleden, mag normaliter verwacht worden dat de polarisatieprocessen een toenemende concentratie van bevolking en industrie in de hand hebben gewerkt. Vermits de industrie veelal de motor was van de bevolkingsevolutie, gaat de aandacht allereerst naar de evolutie in de concentratie van de industrie.

1. Evolutie van de concentratie van de industrie

Bij de studie van de evolutie van de industriële concentratie stellen zich twee vragen, namelijk welke periode moet er als referentieperiode worden genomen en hoe zal de concentratiegraad van de industrie worden gemeten.

Teneinde de invloed van de huisnijverheid grotendeels uit te schakelen wordt de analyse van de evolutie in de industriële concentratie beperkt tot de periode 1910-1961. De keuze van de data is verder ingegeven door de beschikbaarheid van de statistische bronnen: voor 1910 wordt gebruik gemaakt van de Algemene Nijverheidstelling en voor 1961 van de Algemene Volkstelling. Teneinde elk misverstand te vermijden, zij aangemerkt dat de ingaande pendel werd bijgeteld en de uitgaande pendel werd afgetrokken. De industriële sector werd hierbij gedefinieerd

als de bewerkende nijverheid, inclusief het bouwbedrijf en de branche transport.

Teneinde de concentratiegraad van de industrie te meten wordt teruggегреpen naar de „*coefficient of localization*” zoals deze werd gedefinieerd door W. Isard¹ en o.m. ook werd toegepast om het decentralisatieproces van de Nederlandse industrie te bestuderen². De concentratiecoëfficiënt (R) wordt verkregen door de procentuele verdeling van de industriële werkgelegenheid (P) per gemeente in combinatie te brengen met de procentuele verdeling van de gemeenten (Q). Deze laatste fungeert als onafhankelijke grootheid. Aan elke gemeente werd eenzelfde gewicht toegekend en in het onderzoek werden 25 groepen van een gelijk aantal gemeenten weerhouden. De concentratiecoëfficiënt wordt bekomen door toepassing van de formule:

$$R = \frac{\sum |p - q|}{2\sum p}$$

Bij een volkomen concentratie is de waarde $R = 1$ en bij een gelijke spreiding van de industriële werkgelegenheid over de gemeenten is $R = 0$. Aangezien de gemeenten in 25 gelijke groepen werden gesplitst, kan R, wegens de sommatie, maximaal 0,96 bedragen.

De toepassing van deze formule op de spreiding van de industriële werkgelegenheid in 1910 en 1961 wijst slechts op een lichtelijk toegenomen concentratie. De concentratiecoëfficiënt evolueert van 0,59 in 1910 tot 0,60 in 1961.

Deze geringe toename van de concentratie blijkt ook uit de Lorenzcurve (zie grafiek III,2). Naarmate de concentratiecurve zich verder van de diagonaal gaat verwijderen wijst dit op een grotere concentratie³; welnu, ook deze verwijdering van de diagonaal van de curve 1961 tegenover deze van 1910 is in grafiek III,2 niet vast te stellen.

De toepassing van dezelfde techniek op een tellingsdatum van een tussenliggende periode, namelijk 1937, wijst op een eigen-

1. W. ISARD, *Methods of regional analysis. An introduction to regional science*, New York, 1960, blz. 251-252.

2. N. VANHOVE, *l.a.p.*, blz. 53.

3. Voor het opmaken van de Lorenzcurve worden de cumulatieve percentages van het aantal gemeenten (in dit geval maakt elke groep 4 % van de gemeenten uit) op de abscis en de cumulatieve percentages van de werkgelegenheid op de ordinaat afgezet.

aardige ontwikkeling. Gedurende de periode 1910-1937 is een concentratietendens in de industriële werkgelegenheid waar te nemen in de provincie West-Vlaanderen. De concentratiecoëfficiënt varieerde immers van 0,59 in 1910 tot 0,65 in 1937. Sindsdien is deze concentratie blijkbaar terug afgenomen; de concentratiecoëfficiënt van 1961 valt terug op het niveau 0,60.

Het tot dusver gebruikte metingsinstrument wijst geenszins op een geografische polarisatie. Nochtans houdt de concentratiecoëfficiënt, evenals de Lorenzcurve, een belangrijk bezwaar in. Zij maken inderdaad abstractie van de ligging van de concentratietendities. Ten aanzien van de geografische polarisatie heeft een concentratietendens in 20 gemeenten, verspreid over het grondgebied van de provincie, een totaal andere betekenis dan het gegroepeerd voorkomen van deze gemeenten in één of enkele agglomeraties. Daarom werd in tabel III,6 het aandeel

Tabel III,6: Aandeel van de agglomeratiekernen in de industriële werkgelegenheid van de provincie West-Vlaanderen, 1910-61.

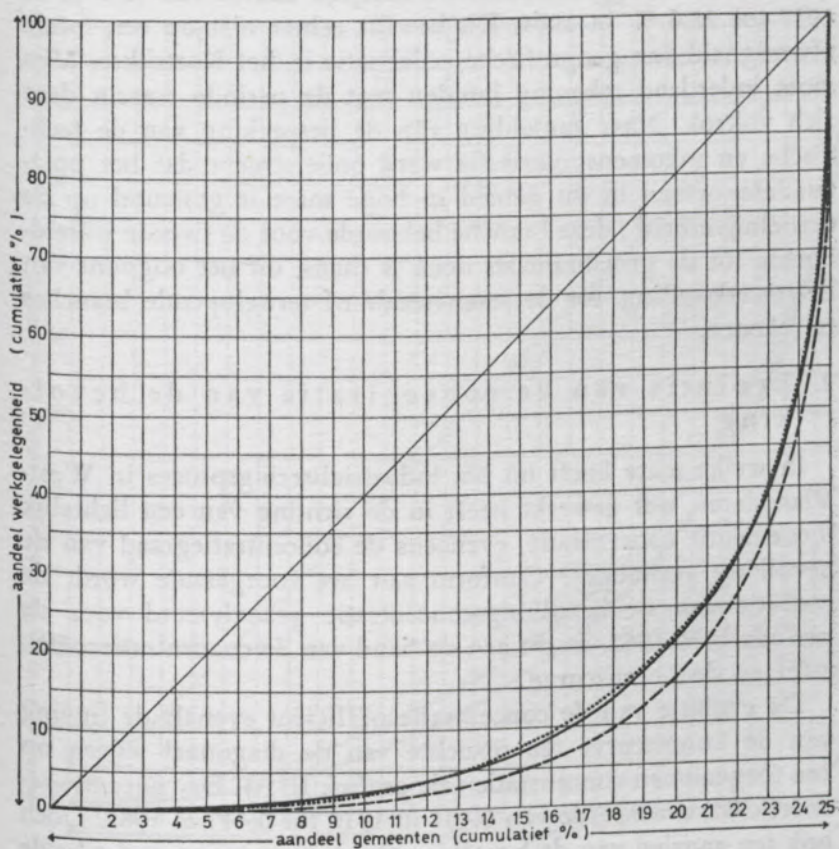
	1910	1937	1961
Agglomeratiekern Brugge	11,4 %	11,6 %	13,0 %
Agglomeratiekern Roeselare	14,1	12,6	12,5
Agglomeratiekern Kortrijk	20,3	32,2	28,6

nagegaan van de drie agglomeratiekernen, namelijk de agglomeratiekern Brugge (omvattende 9 gemeenten), de agglomeratiekern Roeselare (8 gemeenten) en de agglomeratiekern Kortrijk (18 gemeenten)¹ inzake de industriële werkgelegenheid.

Deze enkele percentages wijzen, in tegenstelling met de concentratiecoëfficiënt, zeer duidelijk het fenomeen van geografische polarisatie aan tijdens de periode 1910-1961. Deze is trouwens sterk uitgesproken voor de agglomeratiekern Kortrijk en komt eveneens aan het licht in de agglomeratiekern Brugge. Bovenstaande cijfers onderlijnen echter geenszins een verschijn-

1. Voor de omlijning van de agglomeraties zie J. M. L. DEMEYERE, „Vormgevende ruimtelijke ordening in West-Vlaanderen”, *West-Vlaanderen Werkt*, nr. 3, 1961, blz. 85.

Grafiek III, 2: LORENZCURVE VAN DE INDUSTRIËLE WERKGELEGENHEID IN
WEST-VLAANDEREN, 1910, 1937 EN 1961.

..... : 1910 - - - - - : 1937 ————— : 1961

sel van geografische polarisatie in de agglomeratiekern Roeselare.

Voor zover men echter ook rekening houdt met de resultaten van 1937 wordt deze vaststelling enigszins getemperd, want het aandeel van de agglomeratiekern Kortrijk daalde van 32,2 % in 1937 tot 28,6 % in 1961. Dit bewijst echter niet op een totale afwezigheid van geografische polarisatie in het Kortrijkse. Men moet inderdaad rekening houden met de periode waarin deze zich voltrok. Naar aanleiding van de bespreking van de technische en inkomenspolarisatie werd onderstreept dat het polarisatiefenomeen in dit gebied in hoge mate is gesteund op de textielnijverheid; deze branche behoorde voor de tweede wereldoorlog tot de groeibranches doch is thans, uit het oogpunt van de tewerkstelling, tot de stagnerende of teruglopende branches te rekenen.

2. Evolutie van de concentratie van de bevolking

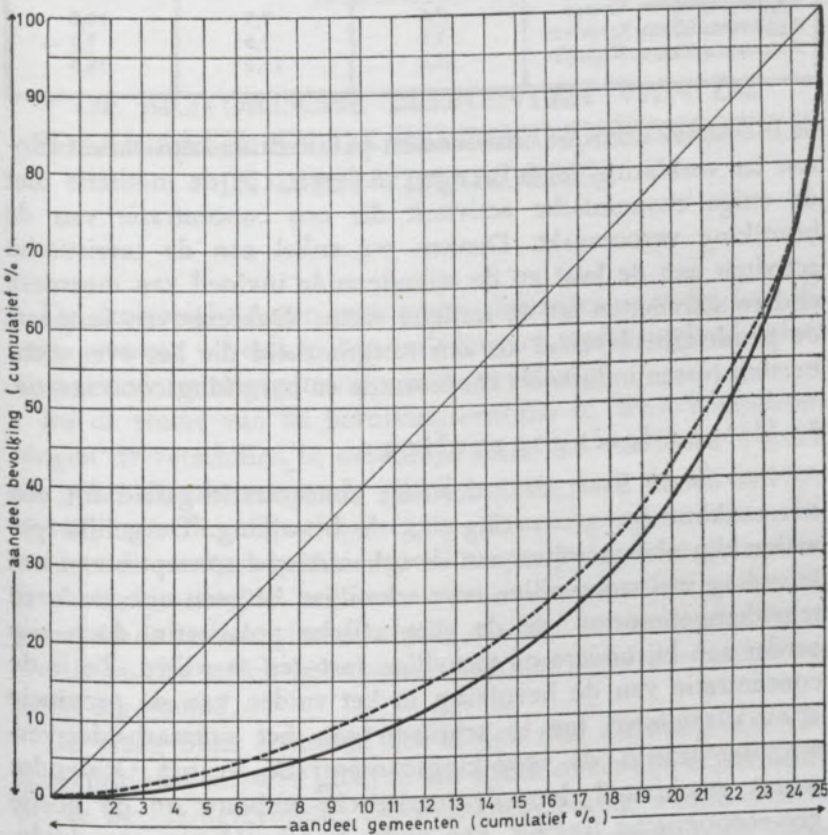
In welke mate heeft nu het industrialiseringsproces in West-Vlaanderen, dat gewerkt heeft in de richting van een lichtelijk toenemende concentratie, eveneens de concentratiegraad van de bevolking verhoogd? Conform aan het voorgaande wordt de evolutie van de bevolkingsconcentratie geanalyseerd voor de periode 1910-1962, en dit aan de hand van de concentratiecoëfficiënt en de Lorenzcurve.

De evolutie van de concentratiecoëfficiënt evenals de ligging van de Lorenzcurve ten opzichte van de diagonaal wijzen op een toegenomen concentratie (zie grafiek III,3). De concentratiecoëfficiënt evolueerde van 0,401 in 1910 tot 0,445 in 1962. Doch ook ten aanzien van de bevolking dient erop gewezen dat beide technieken geen rekening houden met de ligging van de concentratiepunten.

Analoog met het voorgaande wordt in tabel III,7 het aandeel aangegeven van de drie onderscheiden agglomeratiekernen in de totale bevolking.

Deze percentages bevestigen de conclusie die men uit de concentratiecoëfficiënt afleidt. Sinds 1910 is in elk van de agglomeratiekernen, zij het in een verschillende graad, een toegenomen concentratie van de bevolking waar te nemen. Deze laatste loopt echter geenszins parallel met de concentratiebeweging van

Grafiek III, 3 : LORENZCURVE VAN DE BEVOLKING IN WEST-VLAANDEREN.
1910 EN 1962.

--- : 1910

— : 1962

Tabel III,7: Aandeel van de agglomeratiekernen in de totale bevolking van de provincie West-Vlaanderen, 1910-61.

	1910	1937	1961
Agglomeratiekern Brugge	9,6	9,9	10,8
Agglomeratiekern Roeselare	7,1	7,5	7,7
Agglomeratiekern Kortrijk	15,2	17,2	18,3

de industrie. Voor dit onvolkomen parallellisme zijn twee factoren ter verklaring in te brengen. Allereerst is de industrie niet de enige economische activiteit die een concentratie van de bevolking veroorzaakt. Denken we enkel aan de toeristische activiteit aan de kust en de stimulerende invloed van meerdere andere activiteiten uit de tertiaire sector. Daarenboven fungeert de pendelarbeid veelal als een restgrootheid die het evenwicht herstelt tussen industriële concentratie en bevolkingsconcentratie.

3. Uitzonderingsgevallen

Niet overal heeft de industriële concentratie geleid tot een overeenkomstige groepering van de bevolking. Dergelijke gevallen zijn niet te wijten aan de urbanistische conceptie van een scheiding van woonmilieu en werkmilieu, hetgeen uiteraard een tegenhanger vormt van de geografische polarisatie, doch zijn eerder aan bijzondere of toevallige factoren te wijten. Zo is de concentratie van de bevolking in het zuiden van de provincie West-Vlaanderen toe te schrijven aan het grensarbeidersverschijnsel terwijl de bevolkingsconcentratie in het Oostendse wordt geschraagd door de toeristische uitbouw en de goede geo-economische ligging. Een ander voorbeeld van een duidelijke scheiding tussen werk- en woonmilieu vormt het Torhoutse. Hierin fungeert Zedelgem onbetwistbaar als industriële kern, doch de incidentie op de bevolkingsgroei wordt ondervangen door Torhout en enkele omliggende gemeenten.

Ongetwijfeld ontstaat op basis van de stuwende sectoren een concentratiebeweging van de bevolking; om diverse redenen kan echter deze concentratiebeweging vrij zwak zijn. Uit het model West-Vlaanderen blijkt echter duidelijk dat het begrip „stuwende sectoren” hier zeer breed dient opgevat te worden en zelfs pendelbewegingen zoals de grensarbeid dient te bevatten.

HOOFDSTUK IV

DE MOTORISCHE ELEMENTEN VAN DE POLARISATIE EN DE BEVOLKINGSBEWEGING IN WEST-VLAANDEREN

De aanwezigheid van motorische elementen – onder hun diverse vormen – heeft in het verleden een sterke invloed gehad op het nederzettingsspatroon van de bevolking.

Bij de studie van de bevolkingsevolutie in West-Vlaanderen mogen de verschillen in natuurlijk accres verwaarloosd worden en aldus de uiteenlopende groeibeweging van de diverse gewesten aan de migratiebeweging toegeschreven worden. Bij voldoende werkgelegenheid, groei en psychologische polarisatie is het migratiesaldo minstens minimaal zodat het natuurlijk accres in de streek behouden blijft; zonder stuwende elementen wordt in een streek het natuurlijk accres door een emigratiesaldo afgeroomd.

De vraag blijft echter of het al dan niet aanwezig zijn van stuwende elementen en groei in een streek steeds zijn effect heeft op de bevolkingsevolutie. De migratiebeweging wordt immers eveneens beïnvloed door extra-economische factoren zoals voorkeur voor de geboortegrond of familiebanden en door economische factoren die de arbeider binden aan zijn vroegere woonplaats, zoals onzekerheid van de nieuwe betrekking.

In dit hoofdstuk zal worden nagegaan hoe de algemene theoretische stelling, namelijk dat de bevolkingsverschuivingen gevolg zijn van het polarisatieproces of van de aanwezigheid van de motorische elementen, globaal opgaat in West-Vlaanderen. Het begrip motorisch element zal hier in de brede betekenis worden genomen; zowel stuwende elementen binnen de streek (industrie, toerisme) als stuwende elementen buiten de streek

(grensarbeid) zullen in verband worden gebracht met de bevolkingsontwikkeling. Tevens zal het effect worden gemeten van negatieve elementen, zoals het effect van de werkloosheid en pendel op de demografische evolutie.

Deze analyse zal uitgevoerd worden in het historisch perspectief van de laatste 50 jaar. Hiermede zal kunnen worden nagegaan hoe zekere motorische elementen kunnen verdwijnen, en zal eveneens een beoordeling kunnen worden gegeven over de diepte van de polarisatie van de diverse motorische elementen in de tijd.

§ 1. INVLOED VAN DE INDUSTRIE OP DE BEVOLKINGSNEDERZETTING

De diverse benaderingswijzen van de samenhang tussen industrie en bevolkingsnederzetting wijzen op een uitgesproken correlatie tussen beide fenomenen.

In tabel IV,1 werd de samenhang tussen de groei van de industriële werkgelegenheid en de bevolkingsgroei opgenomen tussen 1910 en 1961, per arrondissement¹.

Tabel IV,1 wijst op een globale samenhang van industrie en bevolking. De samenhang zou evenwel versterkt worden indien naast de industrie, eveneens het toerisme als verklarende factor van de bevolkingsevolutie zou worden genomen. De beperktheid van de statistische inlichtingen betreffende de toeristische sector belet echter deze aanvulling te doen.

Opvallend is echter hoe tussen 1910 en 1937 de samenhang veel treffender is dan tussen 1937 en 1961. In de eerste periode zijn de twee arrondissementen (Ieper en Diksmuide) met dalende industriële werkgelegenheid ook dalend in bevolking. Het arrondissement met de grootste industriële groei (Kortrijk) kent de grootste bevolkingstoename². De relatief sterke bevolkingsgroei in verhouding tot de vermeerdering van de industriële werkgelegenheid in de arrondissementen Brugge en Veurne houdt in hoge mate verband met het toerisme.

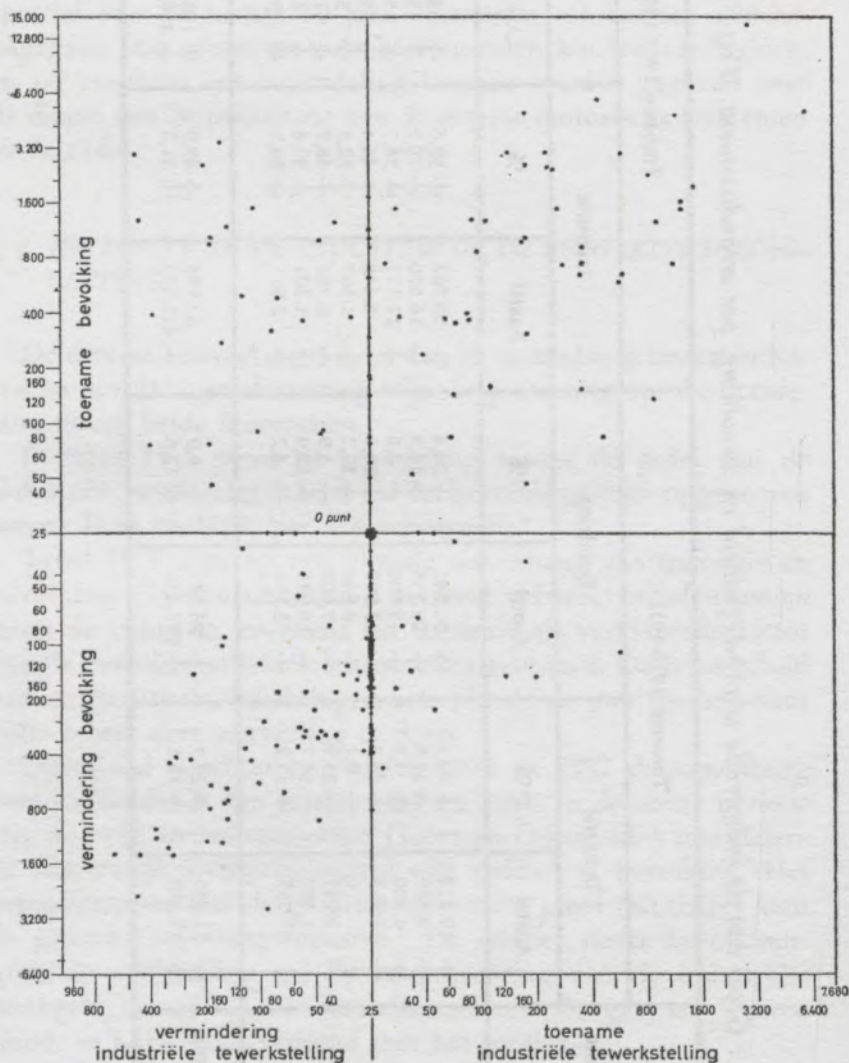
1. De periode 1880-1910 kon niet in aanmerking genomen worden wegens de afwijkende samenstelling van de telling 1880.

2. In deze periode ligt de sterke inwijking in de grensgemeenten, op basis van het succes van grensarbeid in Frankrijk eveneens aan de basis van de hoge bevolkingsgroei in het arrondissement Kortrijk.

Tabel IV, 1 : Groei van de industriële werkgelegenheid en bevolking, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1910-61.

Arrondissement	Toename 1910-1937				Toename 1937-1961			
	Industrie		Bevolking		Industrie		Bevolking	
	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%	Aantal	%
Kortrijk	+ 19.424	+ 60,1	+ 52.281	+ 24,4	+ 20.502	+ 39,6	+ 33.667	+ 12,6
Brugge	+ 2.380	+ 12,8	+ 23.534	+ 14,3	+ 16.570	+ 79,2	+ 33.503	+ 17,8
Roeselare	+ 1.320	+ 7,5	+ 7.592	+ 6,8	+ 11.177	+ 58,7	+ 15.221	+ 12,8
Oostende	+ 3.613	+ 44,5	+ 15.999	+ 18,0	+ 5.440	+ 46,4	+ 15.937	+ 15,2
Veurne	+ 6	+ 0,1	+ 4.845	+ 12,7	+ 1.307	+ 32,3	+ 3.709	+ 8,6
Ieper	+ 2.947	+ 27,9	+ 7.608	+ 5,9	+ 3.708	+ 48,7	+ 1.415	+ 1,2
Diksmuide	+ 1.499	+ 36,7	+ 6.945	+ 12,9	+ 1.361	+ 52,6	+ 1.285	+ 2,7
Tielt	+ 1.033	+ 13,9	+ 3.151	+ 4,2	+ 2.921	+ 34,5	+ 3.557	+ 4,9
West-Vlaanderen Rijk	+ 23.330 + 157.318	+ 22,7 + 13,1	+ 86.547 + 937.436	+ 9,9 + 12,6	+ 62.986 + 423.513	+ 49,9 + 31,2	+ 108.294 + 828.521	+ 11,3 + 9,9

Grafiek IV,1: GROEI VAN DE INDUSTRIËLE TEWERKSTELLING EN VAN DE BEVOLKING, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN, 1910-37.

Tussen 1937 en 1961 is eveneens een samenhang vast te stellen, doch wat losser: hoe hoger de stijging in absolute getallen van de industriële werkgelegenheid, hoe hoger *grosso modo* de relatieve groei van de bevolking. Tevens valt vast te stellen dat een bepaalde massa in de industriële groei noodzakelijk blijkt om effecten te sorteren in de bevolking.

Op basis van dezelfde methode als in tabel IV,1 werd eveneens de samenhang per gemeente bestudeerd aan de hand van een puntenwolkvoorstelling (zie grafiek IV,1 en 2).

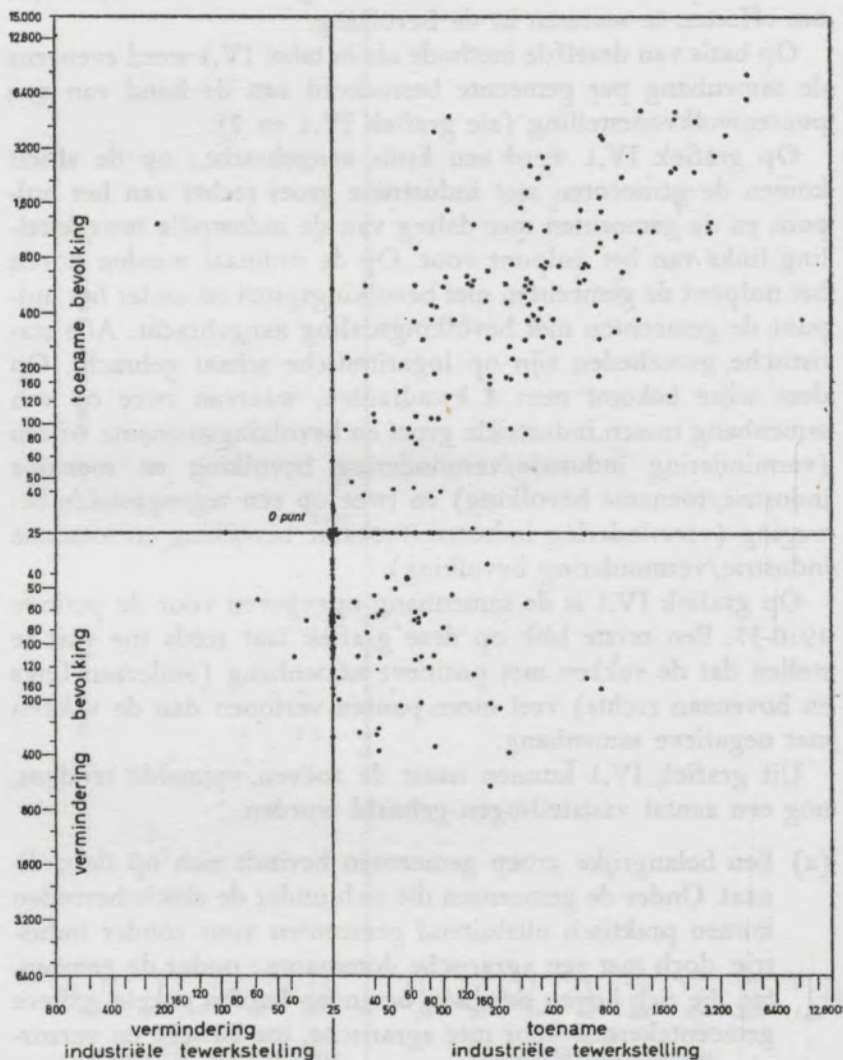
Op grafiek IV,1 werd een kruis aangebracht; op de abscis komen de gemeenten met industriële groei rechts van het nulpunt en de gemeenten met daling van de industriële tewerkstelling links van het nulpunt voor. Op de ordinaat werden boven het nulpunt de gemeenten met bevolkingsgroei en onder het nulpunt de gemeenten met bevolkingsdaling aangebracht. Alle statistische grootheden zijn op logaritmische schaal gebracht. Op deze wijze bekomt men 4 kwadranten, waarvan twee op een samenhang tussen industriële groei en bevolkingstoename wijzen (vermindering industrie/vermindering bevolking en toename industrie/toename bevolking) en twee op een tegengestelde beweging (vermindering industrie/toename bevolking en toename industrie/vermindering bevolking).

Op grafiek IV,1 is de samenhang opgegeven voor de periode 1910-37. Een eerste blik op deze grafiek laat reeds toe vast te stellen dat de vakken met positieve samenhang (onderaan links en bovenaan rechts) veel meer punten vertonen dan de vakken met negatieve samenhang.

Uit grafiek IV,1 kunnen naast de zoëven vermelde tendens, nog een aantal vaststellingen gehaald worden.

- (a) Een belangrijke groep gemeenten bevindt zich op de ordinaat. Onder de gemeenten die zich onder de abscis bevinden komen praktisch uitsluitend gemeenten voor zonder industrie, doch met een agrarische dominante; onder de gemeenten die zich boven de abscis bevinden komen enkele grotere gemeentekernen voor met agrarische, toeristische en verzorgingsfuncties.
- (b) In de linkerbovenhoek – zone van tegenstelling – bevindt zich een belangrijke groep die zelfs sterke industriële daling doet samengaan met sterke bevolkingsstijging. Het is duide-

Grafiek IV,2: GROEI VAN DE INDUSTRIËLE TEWERKSTELLING EN VAN DE BEVOLKING, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN, 1937-61.

lijk dat hier een motorisch element aanwezig moet zijn dat in deze periode zelfs een sterker effect had dan de industrie. Bij nader onderzoek wordt deze veronderstelling bevestigd. Niet minder dan 14 op de 23 extreme punten behoren tot de grensarbeidersgemeenten; tussen de beschouwde periode was de grensarbeid naar Frankrijk – alhoewel in 1935 reeds verzwakt – toch nog massaal en veroorzaakte zij nog bevolkingsinwijking in de zuidelijk gelegen gemeenten van West-Vlaanderen.

Op grafiek IV,2 werd op dezelfde basis de samenhang tussen industriële en bevolkingsgroei bestudeerd voor de periode 1937-61. Opnieuw valt in grafiek IV,2 dezelfde samenhang waar te nemen in de rechterbovenhoek en is het aantal punten in de vakken met positieve samenhang veel groter dan in de vakken met tegengestelde samenhang.

De vergelijking tussen grafiek IV,1 en 2 werpt eveneens een bijkomend licht op de bestudeerde verschijnselen.

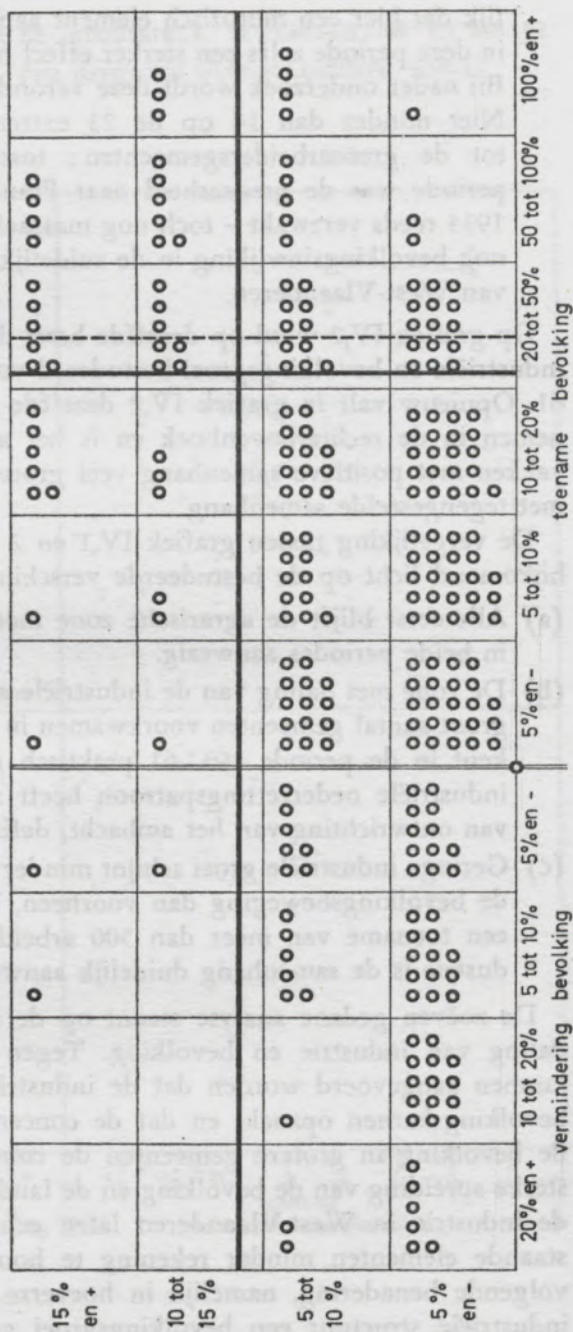
- (a) Allereerst blijft de agrarische zone met dalende bevolking in beide periodes aanwezig.
- (b) De zone met daling van de industriële activiteit, waarin een groot aantal gemeenten voorkwamen in de periode 1910-37, kent in de periode 1937-61 praktisch geen bezetting. Het industriële nederzettingsspatroon heeft zich, na de periode van ontwrichting van het ambacht, definitief gestabiliseerd.
- (c) Geringe industriële groei schijnt minder effect te hebben op de bevolkingsbeweging dan voorheen. Pas in de zone met een toename van meer dan 500 arbeidskrachten in de industrie is de samenhang duidelijk aanwezig.

De zoëven gedane analyse steunt op de absolute stijging en daling van industrie en bevolking. Tegen deze techniek zou kunnen aangevoerd worden dat de industrie steeds de grotere bevolkingskernen opzoekt en dat de concentratiebeweging van de bevolking in grotere gemeenten de conclusies vervalst. De sterke spreiding van de bevolking en de landelijke spreiding van de industrie in West-Vlaanderen laten echter toe met bovenstaande elementen minder rekening te houden. In de hierop volgende benadering, namelijk in hoeverre de gemeenten met industriële structuur een bevolkingsgroei gekend hebben, valt bovenvermeld bezwaar trouwens volledig weg.

Grafiek IV, 3 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1885 EN 1910 NAAR INDUSTRIALISERINGSGRAAD IN 1910, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN.

West-Vlaanderen : —————

natuurlijk accres West-Vlaanderen:-----

Op grafiek IV,3 werd het universum van de 253 gemeenten in West-Vlaanderen verdeeld naar de verhouding tussen de industriële tewerkstelling in de totale bevolking in 1910 (0 tot 15 % en meer) enerzijds, en de toename van de bevolking tussen 1885 en 1910 anderzijds.

Grafiek IV,3 toont aan dat (a) de gemeenten met bevolkingsvermindering tussen 1885 en 1910 alle behoren tot de schaars geïndustrialiseerde gemeenten (0 à 10 %), (b) praktisch alle gemeenten met een lagere bevolkingsaanwinst dan het Westvlaams gemiddelde eveneens tot hetzelfde type behoren, (c) praktisch alle geïndustrialiseerde kernen (10 % en meer) een bevolkingsgroei hebben gekend die hoger is dan het Westvlaams gemiddelde¹ en (d) zich een zone voordoet met hoge bevolkingsgroei en geringe industrialiseringsgraad waarin zich de grensarbeiders en toeristische gemeenten lokaliseren; in deze laatste gemeenten zijn grensarbeid en toerisme de motorische elementen die de industrie vervangen. In deze groep gemeenten komen eveneens de randgemeenten van grote steden voor waar het stuwend element te vinden is in de industrie van de stedelijke kern².

In grafiek IV,4 werd, op basis van dezelfde techniek als in grafiek IV,3, de verdeling opgemaakt naar industrialiseringsgraad in 1937 en bevolkingsaanwas tussen 1910 en 1935. In deze grafiek zijn eveneens dezelfde tendensen als in de vorige waar te nemen.

Het aantal tegenstellingen (industrie/bevolkingsdaling of geringe industrialisering/bevolkingsstijging) is nagenoeg constant gebleven (41 in 1910 en 46 in 1937 op 253).

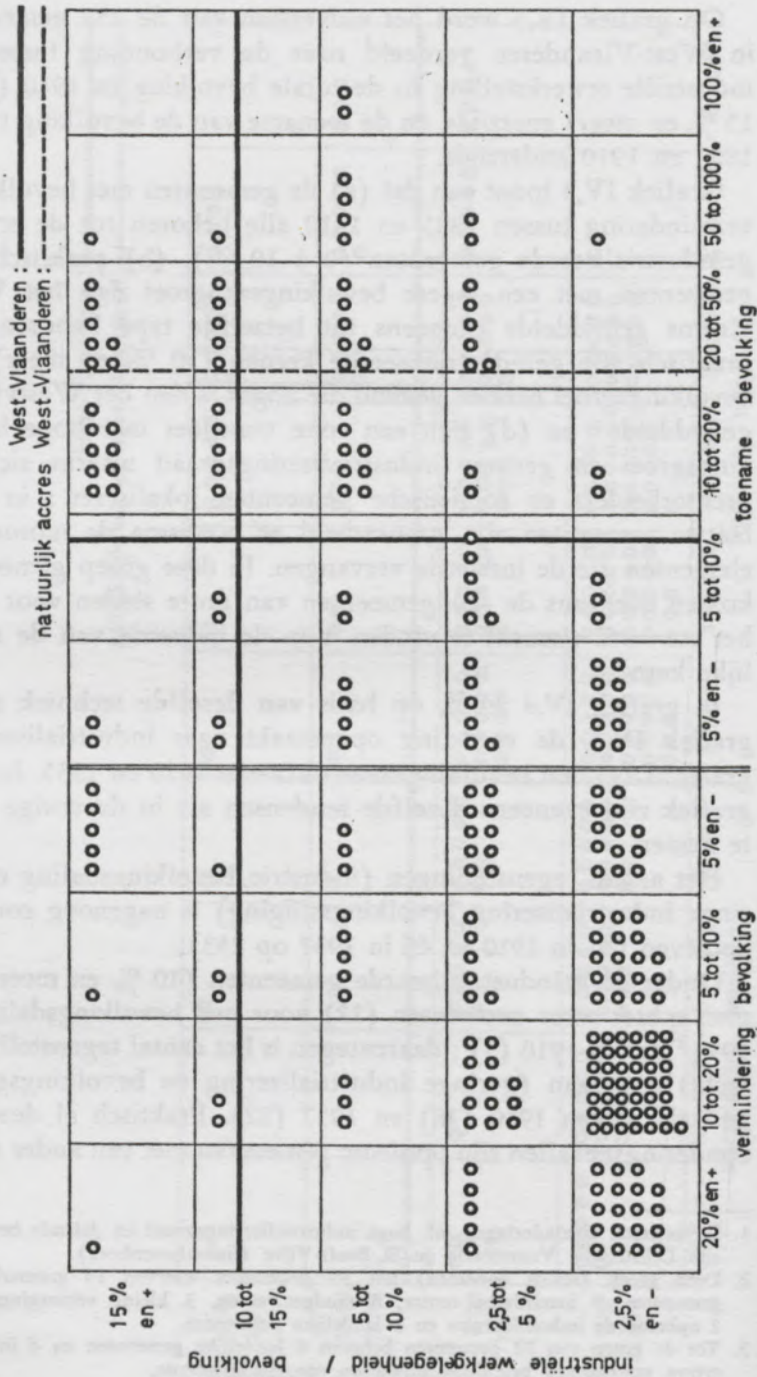
Onder de geïndustrialiseerde gemeenten (10 % en meer) komen echter meer gemeenten (12) voor met bevolkingsdaling in 1937³ dan in 1910 (3); daarentegen is het aantal tegenstellingen rechts onderaan (geringe industrialisering en bevolkingsgroei) gedaald tussen 1910 (38) en 1937 (22). Praktisch al deze uitzonderingsgevallen zijn opnieuw gemeenten met een ander moto-

1. De extreme uitzonderingen, nl. hoge industrialiseringsgraad en dalende bevolking zijn Diksmuide, Voormezele en St.-Baafs-Vijve (linkerbovenhoek).

2. Deze groep (rechts onderaan) telt 38 gemeenten waarvan 15 grensarbeidersgemeenten, 9 toeristische centra, 6 randgemeenten, 3 kleine verzorgingscentra, 2 opkomende industrie centra en 3 landelijke gemeenten.

3. Tot de groep van 12 gemeenten behoren 8 landelijke gemeenten en 4 industrie centra waarvan de bevolking groeit op een randgemeente.

Grafiek IV, 4 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1910 EN 1935 NAAR INDUSTRIALISERINGSGRAAD IN 1937, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN.

risch element (grensarbeid, toerisme) of een motorisch element in de nabijheid (randgemeente)¹.

In grafiek IV,5, die de industrialiseringsgraad van 1961 zet tegenover de bevolkingsevolutie tussen 1935 en 1960, blijkt eveneens de samenhang zeer duidelijk: (a) praktisch alle gemeenten met bevolkingsdaling (103) kennen een geringe industrialiseringsgraad (90)², (b) de gemeenten met een bevolkingsgroei van 20 % en meer (47) behoren tot de geïndustrialiseerde gemeenten (30), de toeristische centra (7), randgemeenten (7), grensarbeidersgemeenten (2) en landelijke gemeente (1).

Op te merken valt dat de grensarbeidersgemeenten als groeien de gemeenten zijn weggefallen; in 1961 was inderdaad de grensarbeid dalend en had deze dus zijn stuwend effect ook verloren³.

De studie van grafiek IV,3, 4 en 5 toont dat in de geïndustrialiseerde gemeenten de bevolking proportioneel sterk toeneemt en in de niet-geïndustrialiseerde gemeenten de bevolking daalt of constant is gebleven (0-10 % groei in 25 jaar). Praktisch alle opvallende uitzonderingen op de grafieken vinden hun verklaring in de éénzijdige constructie van de grafiek zelf; inderdaad naast de nijverheid bracht ook grensarbeid en toerisme een belangrijke inkomenspolarisatie teweeg welke echter van periode tot periode in de grafiek kon teruggevonden worden.

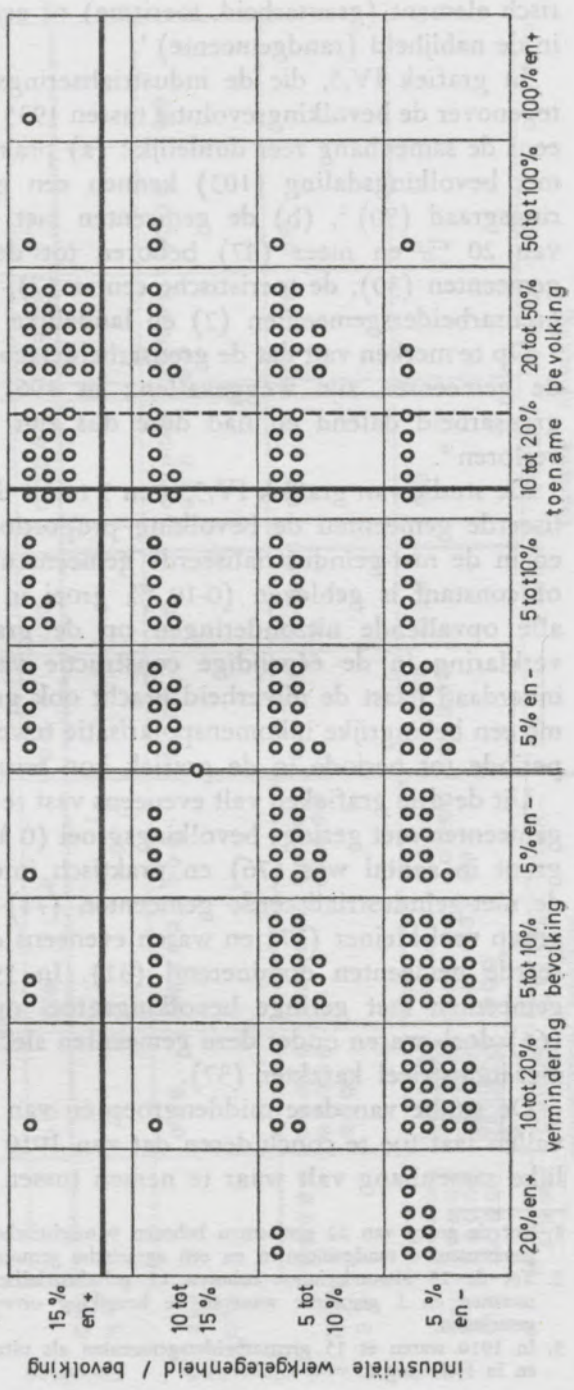
Uit de drie grafieken valt eveneens vast te stellen dat de groep gemeenten met geringe bevolkingsgroei (0 à 10 %) in 1910 zeer groot in aantal was (76) en praktisch integraal behoorde tot de niet-geïndustrialiseerde gemeenten (71); in 1937 was deze groep veel kleiner (37) en waren eveneens de niet-geïndustrialiseerde gemeenten dominerend (31). In 1961 was het aantal gemeenten met geringe bevolkingsgroei opnieuw toegenomen (65) doch waren onder deze gemeenten slechts de helft met een niet-industrieel karakter (37).

De studie van deze middengroep en van de uitzonderingsgevallen laat toe te concluderen dat van 1910 tot 1961 een duidelijke samenhang valt waar te nemen tussen industrialisering en

1. Tot de groep van 22 gemeenten behoren 9 toeristische centra, 8 grensarbeidersgemeenten, 4 randgemeenten en een agrarische gemeente.
2. Tot de 13 uitzonderingen behoren 12 geïndustrialiseerde, doch landelijke gemeenten en 1 gemeente waarvan de bevolking uitwijkt naar de nabijgelegen gemeenten.
3. In 1910 waren er 15 grensarbeidersgemeenten als uitzondering, in 1937 nog 8 en in 1961 nog 2.

Grafiek IV.5 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1935 EN 1960 NAAR INDUSTRIALISERINGSGRAAD IN 1961, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN.

West-Vlaanderen: _____
 natuurlijk accres West-Vlaanderen: - - - - -

bevolkingsgroei; in de jongste periode is echter het aantal uitzonderingsgevallen dat niet steunt op een ander motorisch element lichtelijk gestegen.

Deze verzwakking van de samenhang komt eveneens tot uiting bij het berekenen van de correlatie tussen industriële groei en bevolkingsgroei voor de 50 gemeenten met hoogste industrialisingsgraad van West-Vlaanderen¹. De correlatiecoëfficiënt daalt op basis van de relatieve groei van beide verschijnselen van 0,46 voor de periode 1910-35 tot 0,32 voor de periode 1935-60. Het is duidelijk dat de gestegen mobiliteitskansen de samenhang tussen werkgelegenheid en de bevolkingsnederzetting heeft verzwakt in de 20ste in vergelijking met de 19de eeuw en de periode van de eeuwwisseling; doch ook met de huidige transportfaciliteiten blijft de samenhang bestaan.

§ 2. SAMENHANG TUSSEN LANDBOUW EN BEVOLKINGSEVOLUTIE

De ontwikkeling van de agrarische economie en de mechanisering van de landbouw enerzijds, en de opkomst van de industrie anderzijds hebben in de jongste 5 jaar zeer sterke verschuivingen teweeggebracht in de beroepsstructuur van de bevolking². Dit wil echter niet zeggen dat automatisch uit deze verschuiving een effect moest volgen op het vestigingspatroon van de bevolking.

De studie van de samenhang tussen industriële groei en bevolkingsevolutie wees op een positieve correlatie; de vraag stelt zich echter in hoeverre de teruglopende betekenis van de landbouw in West-Vlaanderen de bevolking van de gemeenten met een agrarische dominant heeft doen verminderen.

Deze vraag kan best beantwoord worden aan de hand van de grafieken IV,6, 7 en 8 waarin voor de 253 Westvlaamse gemeenten voor de periodes 1885-1910, 1910-35 en 1935-60 de procentuele bevolkingsevolutie wordt geplaatst tegenover het agrarisch karakter van deze gemeenten in 1910, 1929 en 1961.

Een eerste oogopslag op deze grafieken wijst reeds duidelijk op het feit dat de agrarische gemeenten een bevolkingsverlies

1. Correlatiecoëfficiënt van Spearman.

2. Voor de studie der verklarende factoren in West-Vlaanderen zie G. DECLERCQ & O. VANNESTE, *l.a.p.*, blz. 153-154.

kennen en dat naar gelang de gemeente minder afhankelijk is van de landbouw, de kansen op bevolkingsgroei sterk toenemen. De drie grafieken tonen duidelijk een beweging van links bovenaan (agrarische uitbouw/bevolkingsverlies) naar rechts onderaan (geringe agrarische uitbouw/bevolkingstoename).

Uit de grafieken IV,6, 7 en 8 blijkt echter dat de samenhang in de loop der jaren sterk is toegenomen.

Zo blijkt uit grafiek IV,6, die de bevolkingsevolutie geeft tussen 1885 en 1910 naar agrarische structuur in 1910, dat de gemeenten met meer dan 20 % werkgelegenheid in de landbouw (183), verdeeld zijn tussen drie groepen : namelijk 60 gemeenten met dalende bevolking, 95 met constante bevolking (0-20 % bevolkingsgroei) en 28 met stijgende bevolking.

In grafiek IV,7, die dezelfde verdeling weergeeft, maar voor 1929, is het aantal landbouwgemeenten niet enkel gedaald tot 120 doch is eveneens de onderlinge verdeling helemaal veranderd : 99 hebben een dalende bevolking, amper 15 een constante bevolking en 6 een stijgende bevolking.

Deze tendens is in grafiek IV,8, verdeling 1961, nog scherper. Het aantal gemeenten met meer dan 20 % landbouw is geslonken tot 60 waarvan 52 een dalende bevolking en 8 een constante bevolking kennen.

Naar gelang het aantal gemeenten met sterke agrarische structuur verminderde is de samenhang tussen bevolkingsdaling en agrarische structuur des te duidelijker naar voren gekomen. De arbeidsbesparende innovaties in de landbouw hebben in stijgende mate de landbouwgemeenten in West-Vlaanderen doen ontvolken.

§ 3. TERTIAIRE SECTOR EN BEVOLKINGSEVOLUTIE

De invloed van de groei van de tertiaire sector op de bevolking is uiteraard van een gelijklopende dimensie als deze van de secundaire sector. Deze groei van de tertiaire sector volgt de industriële en de neveneffecten van de industriële expansie¹. In de samenhang met de tertiaire sector stelt zich echter een bijkomende dimensie, namelijk de reactie van de bevolkingsmassa zelf op de tertiaire sector.

1. Zie deel II, hfdst. III, § 1, C.

In deze paragraaf zullen beide hypothesen onderzocht worden.

Grafiek IV,9 werd opgebouwd zoals grafiek IV,1 : de absolute toename of vermindering van de tewerkstelling in de handel en diensten wordt er voor de 253 Westvlaamse gemeenten gezet tegenover de groei of vermindering van de bevolking tussen 1937 en 1961.

In grafiek IV,9 komen eerst en vooral een groot aantal gemeenten te liggen op de ordinaat : in deze gemeenten heeft de handel geen toe- of afname gekend. Het merendeel van deze gemeenten behoort tot de agrarische zones van West-Vlaanderen.

Op de tweede plaats valt in grafiek IV,9 het dominerend aantal gevallen van positieve samenhang op. Zowel links onderaan (daling handel-daling bevolking) als rechts bovenaan (stijging handel-stijging bevolking) situeren zich een groot aantal gemeenten. Er valt eveneens op te merken dat de bevolkingsgroei eerst een bepaald plafond van 500 personen moet overschrijden vooraleer een reactie komt in de handels- en dienstensector ; de samenhang neemt echter vanaf dit plafond een duidelijke vorm aan.

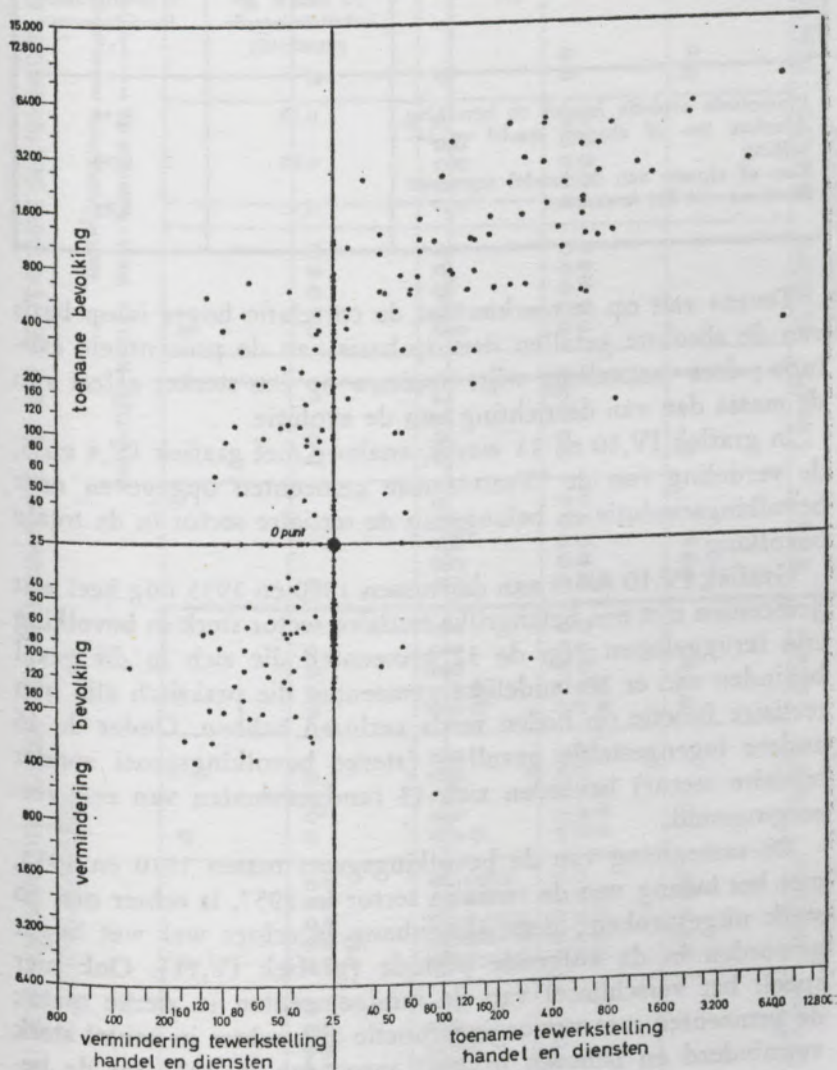
Het aantal negatieve gevallen (toename handel-daling bevolking of afname handel-toename bevolking) is gering in vergelijking met de positieve gevallen. Rechts onderaan komen slechts 5 gevallen voor¹ en links bovenaan 33 ; deze 33 gevallen behoren alle tot de agrarische gemeenten.

De samenhang op basis van de absolute groei van beide verschijnselen is treffend, vooral als men rekening houdt met het feit dat de groei van de eerste 500 inwoners geen effect sorteert ; deze vaststelling wijst erop dat voor de tertiaire sector de massa van de groep medespeelt. Dit blijkt nogmaals uit een aantal correlatierekeningen, waarvan de resultaten in tabel IV,2 werden opgenomen.

Uit tabel IV,2 blijkt duidelijk dat de handel het meest reageert op de massa en dat het industrieel karakter van de gemeente een mindere invloed heeft ; de samenhang is echter in het laatste geval nog sterk positief.

1. Het meest excentrieke geval is Veurne. De toename van de handels- en dienstensector steunt op de verzorgingsfunctie van de stad voor de Westkust ; de bevolking, werkzaam in de dienstensector te Veurne, is zich echter na de 1ste wereldoorlog stelselmatig in de kustgemeenten gaan vestigen.

Grafiek IV,9: GROEI VAN DE TEWERKSTELLING IN DE HANDELS- EN DIENSTENSECTOR EN VAN DE BEVOLKING, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN, 1937-61.

Tabel IV,2 : Rangcorrelatie tussen bevolking en handel in de 50 belangrijkste industrie- en handelscentra van West-Vlaanderen, 1937-61.

	50 sterkst ge-industrialiseerde gemeenten	50 belangrijkste handelscentra (a)
Procentuele evolutie handel en bevolking	0,39	0,54
Absolute toe- of afname handel en bevolking	0,65	0,79
Toe- of afname van de handel tegenover de massa van het inwonertal	0,75	0,85

Tevens valt op te merken dat de correlatie hoger is op basis van de absolute getallen dan op basis van de procentuele evolutie; deze vaststelling wijst opnieuw op een sterker effect van de massa dan van de richting van de evolutie.

In grafiek IV,10 en 11 wordt, analoog met grafiek IV,4 en 5, de verdeling van de Westvlaamse gemeenten opgegeven naar bevolkingsevolutie en belang van de tertiaire sector in de totale bevolking¹.

Grafiek IV,10 toont aan dat tussen 1910 en 1935 nog heel wat gemeenten met een belangrijke tertiaire sector sterk in bevolking zijn teruggelopen; op de 31 gemeenten die zich in dit geval bevinden zijn er 28 landelijke gemeenten die praktisch alle hun tertiaire functie op heden reeds verloren hebben. Onder de 16 andere tegengestelde gevallen (sterke bevolkingsgroei zonder tertiaire sector) bevinden zich 13 randgemeenten van een verzorgingsstad.

De samenhang van de bevolkingsgroei tussen 1910 en 1935, met het belang van de tertiaire sector in 1937, is echter niet zo sterk uitgesproken; deze samenhang is echter wel wat hoger geworden in de volgende periode (grafiek IV,11). Ook hier speelt het verschijnsel van de randgemeenten in sterke mate; de gemeenten met verzorgingsfunctie zijn echter in aantal sterk verminderd en behoren in 1961 meer dan in 1937 tot de bevolkingsexpansieve gemeenten; onder de oorzaken van deze

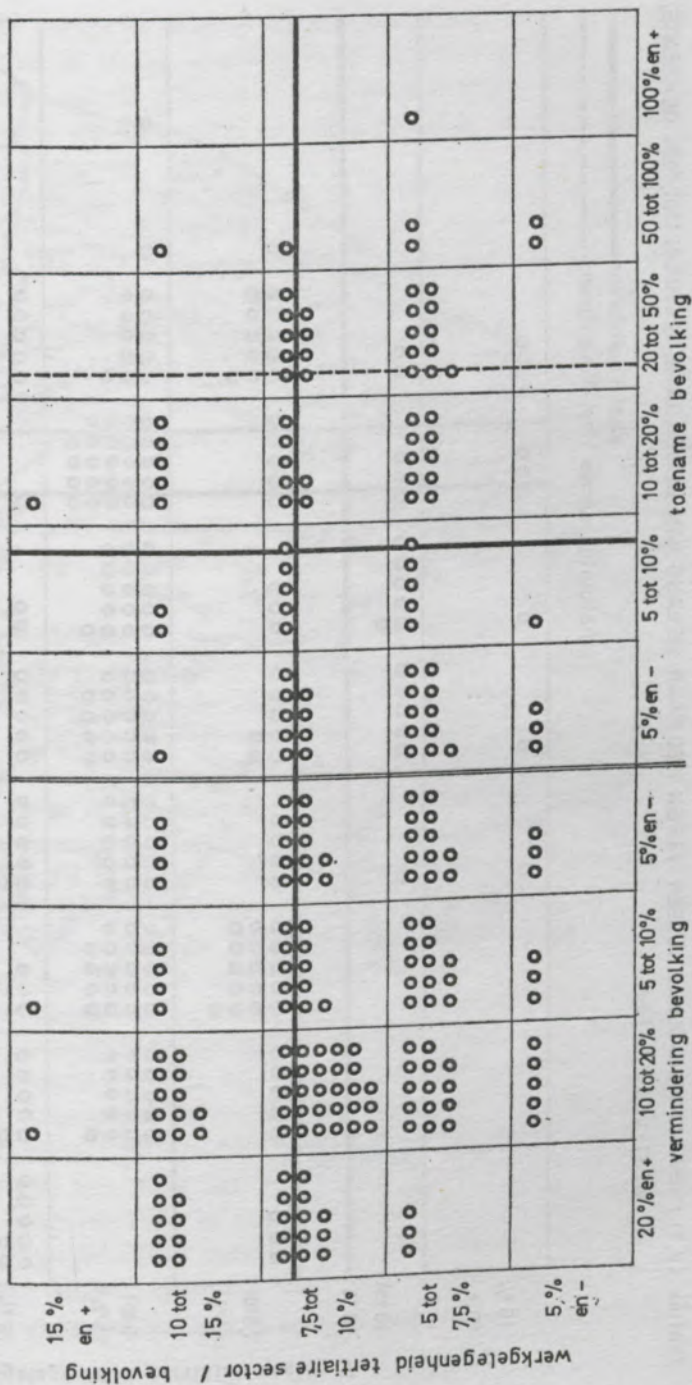
(a) Kustgemeenten uitgezonderd.

1. Kustgemeenten niet inbegrepen.

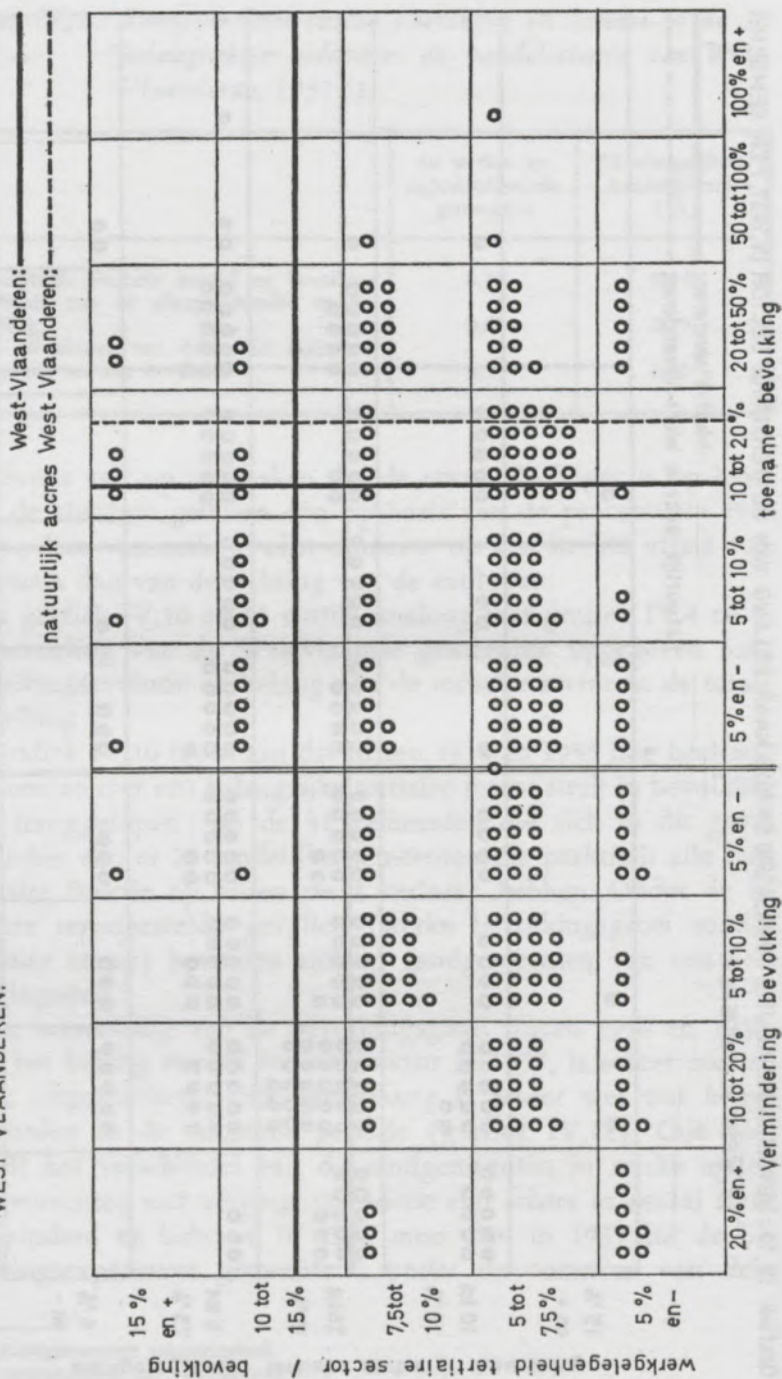
Grafiek IV, 10 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1910 EN 1935 NAAR BELANG VAN DE TERTIAIRE SECTOR IN 1937, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN.

West-Vlaanderen:

natuurlijk accres West-Vlaanderen;

Grafiek IV, 11 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1935 EN 1960 NAAR BELANG VAN DE TERTIAIRE SECTOR IN 1961, PER GEMEENTE, WEST-VLAANDEREN.

concentratie vallen de hogere kapitaalsintensiteit van de distributiesector en de sterke specialisatie in de dienstensector.

In de studie van de effecten van de tertiaire sector werden alle kustgemeenten uit de analyse geweerd teneinde storingselementen te vermijden.

Dat de toeristische expansie aan de Belgische kust een sterke toename van de bevolking heeft veroorzaakt is duidelijk en hoeft geen verder betoog; de bestaande statistische reeksen zijn echter onvoldoende om de invloed van het toerisme op de bevolking op meer gedetailleerde wijze te analyseren. Alleen kan er hier op gewezen worden dat de rangcorrelatie-coëfficiënt tussen toename van de tertiaire sector en toename van de bevolking in absolute getallen aan de Belgische kust 0,75 bedraagt.

§ 4. *EFFECT VAN DE GRENSARBEID ALS MOTORISCH ELEMENT OP DE BEVOLKINGSEVOLUTIE*

In hoofdstuk I en § 1 van dit hoofdstuk werd gewezen op het belang van de grensarbeid in West-Vlaanderen; na de tweede oorlog overschreed het arbeidsinkomen uit grensarbeid 3 miljard Belgische frank. Evenals de industrie bracht de grensarbeid een psychologische en inkomenspolarisatie teweeg op de grensstreek.

De vraag rijst in hoeverre de bevolking van de grensarbeidersgemeenten de evolutie van dit motorisch element heeft gevolgd.

Op grafiek IV,12 werden enkel de gemeenten opgenomen met meer dan 20 % grensarbeiders op de totale bevolking. In 1910 waren er 11 gemeenten die deze eigenschap vertoonden, in 1930 niet minder dan 40 en in 1961 nog 24.

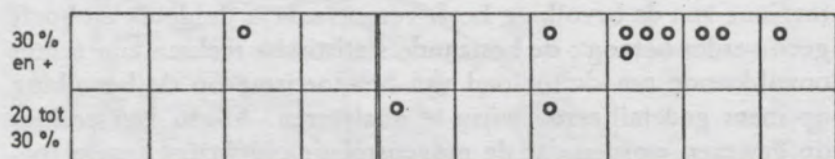
De bevolkingsevolutie van deze grensarbeidersgemeenten volgt stipt de opgaande en neergaande fases van de grensarbeid. Tussen 1885-1910, periode van groei van de grensarbeid, zijn 10 van de 11 grensarbeiderskernen in expansie; 7 van de 11 gemeenten hebben zelfs een bevolkingsgroei van 20 % en meer, waaronder één van meer dan 100 %¹.

Tussen 1910 en 1935 is het aantal grensarbeidersgemeenten wel sterk gestegen, doch meer dan de helft kennen een bevolkingsdaling; tussen 1930 en 1935 was inderdaad het aantal

1. Herseaux.

Grafiek IV,12: BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1885 EN 1960 IN DE GEMEENTEN
MET 20% EN MEER GRENSARBEID, WEST-VLAANDEREN.

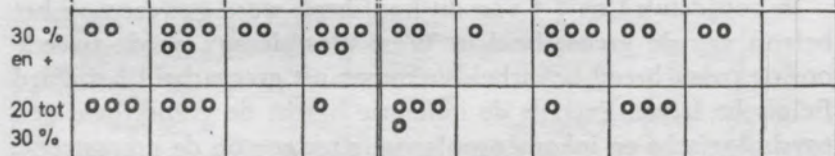
1910
grensarbeiders / bevolking

vermindering bevolking 1885-1910

toename bevolking 1885-1910

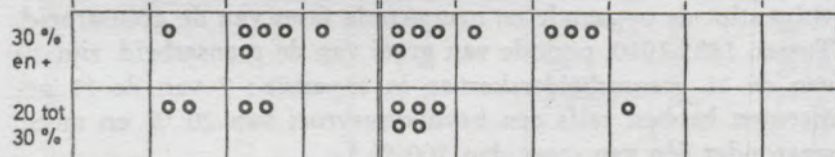
1930
grensarbeiders / bevolking

vermindering bevolking 1910-1935

toename bevolking 1910-1935

1961
grensarbeiders / bevolking

vermindering bevolking 1935-1960

toename bevolking 1935-1960

20 % en +	10 tot 20 %	5 tot 10 %	5 % en -	5 % en -	5 tot 10 %	10 tot 20 %	20 tot 50 %	50 tot 100 %	100 % en +
--------------	----------------	---------------	-------------	-------------	---------------	----------------	----------------	-----------------	---------------

grensarbeiders fel geslonken wegens de beschermende maatregelen die Frankrijk nam ten gunste van eigen arbeidsmarkt in de crisis van de jaren dertig.

Tussen 1935 en 1960 heeft de grensarbeid periodes van opgang en neergang gekend, met echter een licht overwicht van deze laatste. Het effect van grensarbeid op de bevolkingsinwijking is dan ook onbestaande; het derde luik van grafiek IV,12 toont inderdaad aan dat niet enkel de expansiecijfers van de bevolking van 20 % en meer praktisch verdwenen zijn, maar dat tevens circa de helft van de grensarbeidersgemeenten inzake bevolking achteruit lopen.

De grensarbeid is een van de meest typische voorbeelden van het effect van een motorisch element op de bevolkingsevolutie. Dit voorbeeld toont eveneens aan hoe sterk de psychologische polarisatie speelt. In de grensarbeidersstreek is inderdaad de grensarbeid steeds een voorname bron van inkomen gebleven en dus zeker tot op heden een element van inkomenspolarisatie. Het gebrek echter aan aanhoudende expansie van het verschijnsel en de opeenvolging van *ups* en *downs* deed echter het effect van de psychologische polarisatie verloren gaan; alle effect op de bevolkingsbeweging was dan ook meteen verloren.

§ 5. WERKGELEGENHEIDSTEKORT EN BEVOLKINGSEVOLUTIE

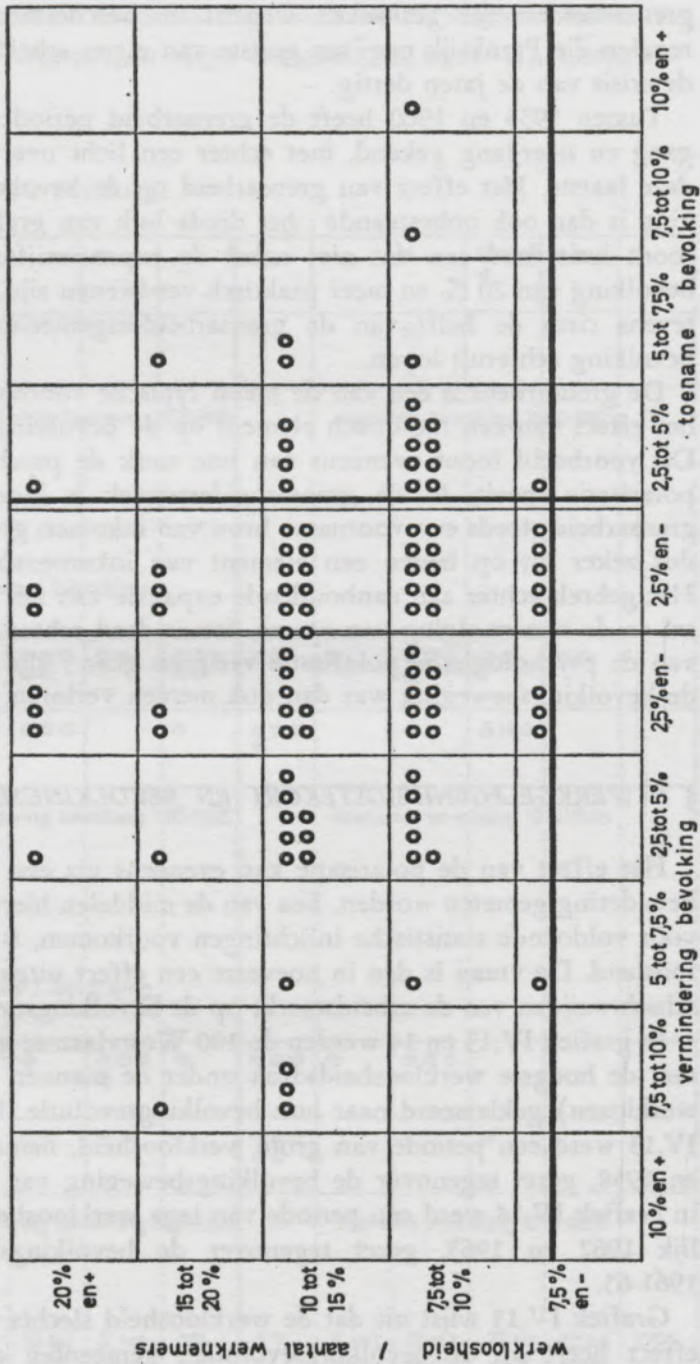
Het effect van de polarisatie kan eveneens via een negatieve benadering gemeten worden. Een van de middelen hiertoe, waarvoor voldoende statistische inlichtingen voorkomen, is de werkloosheid. De vraag is dan in hoeverre een effect uitgaat van de schaduwzijden van de arbeidsmarkt op de bevolkingsevolutie.

In grafiek IV,13 en 14 werden de 100 Westvlaamse gemeenten met de hoogste werkloosheidsdruk onder de mannen (volledig werklozen) geklasseerd naar hun bevolkingsevolutie. In grafiek IV,13 werd een periode van grote werkloosheid, namelijk 1957 en 1958, gezet tegenover de bevolkingsbeweging van 1955-59; in grafiek IV,14 werd een periode van lage werkloosheid, namelijk 1962 en 1963, gezet tegenover de bevolkingsbeweging 1961-65.

Grafiek IV,13 wijst uit dat de werkloosheid slechts een zwak effect heeft op de bevolkingsevolutie; gemeenten met hoge

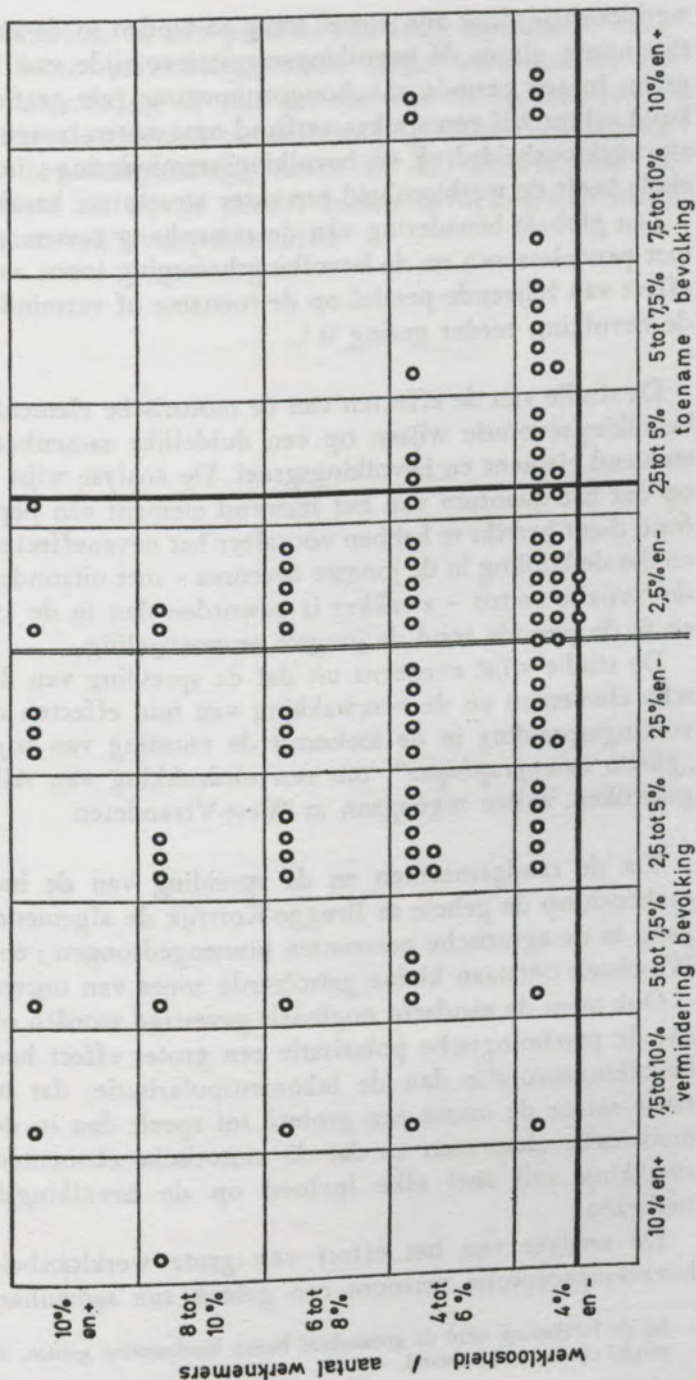
Grafiek IV,13: BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1955-59 VAN DE 100 WESTVLAAMSE GEMEENTEN MET DE HOOGSTE WERKLOOS-
HEIDSDRUK (MANNEN, VOLLEDIG WERKLOZEN) IN 1957 - 58.

gemiddelde West-Vlaanderen: —————

Grafiek IV, 14 : BEVOLKINGSEVOLUTIE TUSSEN 1961 - 65 VAN DE 100 WESTVLAAMSE GEMEENTEN MET DE HOOGSTE WERK-
LOOSHEIDSDRUK (MANNEN , VOLLEDIG WERKLOZEN) IN 1962-63.

gemiddelde West- Vlaanderen: _____

werkloosheidsdruk zijn zowel terug te vinden in de bevolkings-expansieve als in de bevolkingsregressieve zijde van het cartogram. In een periode van hoogconjunctuur (zie grafiek IV,14) komt echter wel een sterker verband naar voren tussen de hoogste werkloosheidsdruk en bevolkingsvermindering; in deze periode heeft de werkloosheid een meer structureel karakter.

Een globale benadering van de samenhang tussen gemeenten met pendelmassa's en de bevolkingsbeweging toont aan dat het effect van blijvende pendel op de toename of vermindering van de bevolking eerder gering is¹.

De studie van de effecten van de motorische elementen op de bevolkingsevolutie wijzen op een duidelijke samenhang tussen stuwend element en bevolkingsgroei. De analyse wijst er tevens op dat het quantum van het stuwend element een bepaald plafond dient bereikt te hebben vooraleer het neveneffecten sorteert en dat de binding in de jongste decennia – met uitzondering voor de tertiaire sector – zwakker is geworden dan in de 19de eeuw en in de periode rond de jongste eeuwwisseling.

De studie wijst eveneens uit dat de spreiding van de motorische elementen en de verzwakking van hun effecten op de bevolkingsspreiding in de toekomst de vorming van zogenaamde „ghetto démographique”, om een uitdrukking van Albertini te gebruiken, zullen tegengaan in West-Vlaanderen.

Via de randgemeenten en de spreiding van de industrie is praktisch op de gehele as Brugge-Kortrijk de algemene vooruitgang in de agrarische gemeenten binnengedrongen; enkel in de Westhoek ontstaan kleine geïsoleerde zones van ontvolking.

Ook moet de aandacht nogmaals gevestigd worden op het feit dat de psychologische polarisatie een groter effect heeft op de bevolkingsevolutie dan de inkomenspolarisatie, dat in de tertiaire sector de massa een grotere rol speelt dan in de overige motorische elementen en dat de motorische elementen bij verzwakking vrij snel elke invloed op de bevolkingsbeweging verliezen.

De analyse van het effect van grote werkloosheid op de bevolkingsevolutie vertoont een gebrek aan samenhang tussen

1. Bij de berekening werd de grensarbeid buiten beschouwing gelaten, doch niet de pendel op korte tijdsafstand.

beide verschijnselen in een periode van laagconjunctuur, doch geeft een lichte samenhang tussen hoge werkloosheid en bevolkingsvermindering in een periode van hoogconjunctuur. De gemeenten met blijvende pendelbeweging hebben echter geen neiging tot bevolkingsdaling; zowel bij de werkloosheid in laagconjunctuur als bij de pendel spelen in belangrijke mate allerlei vormen van woonpreferenties.

HOOFDSTUK V

PRIMAIRE EN SECUNDAIRE VESTIGINGSFACTOREN VAN DE WESTVLAAMSE INDUSTRIE

In het theoretisch gedeelte van deze studie werd de groeipool als een nieuw element in de vestigingsleer beschouwd ; meer dan in de klassieke vestigingsleer wordt thans aandacht besteed aan de secundaire vestigingsfactoren, zonder evenwel de betekenis van de primaire vestigingsfactoren te onderschatten.

In dit hoofdstuk zal de betekenis van de diverse vestigingsfactoren op twee wijzen benaderd worden. De eerste benadering bestaat erin na te gaan welk gewicht de klassieke vestigingsfactoren thans nog hebben in de economie. In de tweede benadering wordt nagegaan in hoeverre en in welke mate de secundaire vestigingsfactoren voor de Westvlaamse industrie een betekenis hebben als een element van de vestiging.

§ 1. DE BETEKENIS VAN DE KLASSIEKE VESTIGINGSFACTOREN IN WEST-VLAANDEREN

In de vestigingstheorie van A. Weber ligt het accent op de arbeidskosten en op de transportkosten van de hulp- en grondstoffen en van de afgewerkte produkten. Alhoewel wij over geen statistisch materiaal beschikken over de betekenis van de zoëven aangehaalde standplaatsfactoren in het verleden, kan aangenomen worden dat hun betekenis heden ten dage verminderd is. De vooruitgang van de techniek deed de betekenis van transport- en arbeidskosten dalen en daarentegen de afschrijvingen op de geïnvesteerde middelen vrij sterk toenemen ; hierdoor ontstond ongetwijfeld een vrijere en ruimere vestigingskeuze.

In deze paragraaf zal worden nagegaan wat juist het gewicht is van de lonen en de transportkosten op de kostprijs van circa 339 Westvlaamse ondernemingen, die tezamen 46,3 % van de totale industriële tewerkstelling van de provincie uitmaken; meteen zal de analyse op indirecte wijze moeten uitwijzen of de betekenis van de vermelde kostprijsselementen al dan niet zo hoog is dat zij bindende elementen zijn in de vestigingskeuze.

A. De lonen als kostenfactor

De totale produktiekosten van de Westvlaamse ondernemingen die in de enquête waren betrokken beliep 18.102 miljoen frank. Het aandeel van de lonen in deze produktiekosten beliep in 1963 circa 19 %.

In tabel V,1 worden de loonkosten gesplitst per bedrijfstak en naar de hoogte van de lonen in de totale produktiekost¹.

De verhouding lonen/kostprijs is sterk uiteenlopend in de Westvlaamse industrie; zij varieert van 7,7 % in de voedingswarenverwerking tot 40,6 % in de schoennijverheid. In de voedingssector is de sterke aanwezigheid van de mengvoedernijverheid verantwoordelijk voor het lage percentage. De sectoren textiel (17,9 %), metaal (22,5 %) en confectie (23,0 %) nemen een tussenpositie in. Deze loonintensiteit bepaalt in grote mate de houding van de onderneming tegenover de secundaire vestigingsfactoren².

De spreiding binnen de bedrijfstak van de loonkost werpt een nieuw licht op de interne structuur van de sector en van de ondernemingen³. Met uitzondering van de keramiek – die uiteenlopende produktiespecialiteiten omvat – liggen al de dominerende groepen rond het zelfde percentage.

1. In tabel II,36 beliepen de afgevoerde produkten 15,8 miljard frank. De hogere waarde waarop de kostprijsselementen worden geanalyseerd nl. 18,1 miljard frank, spruit voort uit het feit dat een aantal ondernemingen wel de verdelingen opgaven van hun kostprijs, doch niet de splitsing van hun afvoer per transportmedia. Voor alle bedrijfstakken zijn dan ook de cijfers in tabel V,1 groter dan in tabel II,36. De ondernemingen die zich toeleggen op loonwerk werden in tabel II,36 niet opgenomen.

2. Zie § 2 van dit hoofdstuk.

3. Per bedrijfstak volgt de standaardafwijking (σ) en de relatieve standaardafwijking ($\sigma/\bar{x}$) betreffende de spreiding binnen elke bedrijfstak van de loonkost: textielnijverheid σ 8,5; $\sigma/\bar{x}$ 47,7, metaalnijverheid σ 6; $\sigma/\bar{x}$ 26,7, houtnijverheid σ 11,3; $\sigma/\bar{x}$ 37,4, confectienijverheid σ 7,1; $\sigma/\bar{x}$ 31,0, voedingsmiddelenindustrie σ 7,8; $\sigma/\bar{x}$ 100,6, keramische nijverheid σ 4,1; $\sigma/\bar{x}$ 12,3, schoennijverheid σ 6,0; $\sigma/\bar{x}$ 14,9, diverse σ 9,9; $\sigma/\bar{x}$ 43,4, totaal σ 9,9; $\sigma/\bar{x}$ 52,1.

Tabel V,1 : Aandeel van de lonen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstakken	Productie- kost	lonen in de kostprijs %	Verdeling produktiekosten naar aandeel van de loonkosten												
			0-5 % (a)	5-10 %	10-15 %	15-20 %	20-25 %	25-30 %	30-35 %	35-40 %	40-45 %	45-50 %	50-55 %	55-60 %	60 % en meer
Textielnijverheid	6.473,9	17,9	0,4	28,4	15,6	20,9	20,5	8,0	2,7	0,7	2,8	—	—	—	—
Metaalnijverheid	5.690,6	22,5	—	0,6	2,2	45,6	39,2	3,0	1,7	6,8	0,9	—	—	—	—
Houtnijverheid	481,2	30,1	1,9	8,6	1,5	8,6	10,5	22,0	23,5	4,1	12,8	6,5	—	—	—
Confectienijverheid	447,6	23,0	—	—	29,3	4,8	36,7	19,1	8,8	—	1,3	—	—	—	—
Voedingswarenbereiding	2.959,2	7,7	66,4	7,6	15,8	3,3	1,8	0,1	4,9	0,1	—	—	—	—	—
Keramische nijverheid	337,5	33,6	—	6,3	—	7,1	22,9	10,4	7,5	14,9	10,9	4,7	12,5	2,8	—
Schoennijverheid	164,3	40,6	—	—	—	—	—	2,3	23,7	44,9	2,7	26,4	—	—	—
Diverse	1.545,2	22,8	—	11,8	27,6	4,3	6,5	45,0	—	1,2	1,6	—	—	0,5	1,5
Totaal produktiekosten in miljoen B.F.	18.102,1	19,0	11,0	13,0	12,0	23,3	22,2	8,9	3,5	3,3	2,0	0,5	0,2	0,1	—

(a) De klasse-intervallen moeten gelezen worden als „tot en met” ; aldus werd een aandeel van 5 % in de laagste klasse opgenomen.

In de textielnijverheid is de loondruk op de kostprijs gespreid tussen 5 en 45 %; de zwaartepunten liggen echter tussen 5 en 25 %. Zo omvatten de ondernemingen met 5 à 10 % loondruk niet minder dan 28,4 % van het totale produktiekostenvolume in de geënquêteerde Westvlaamse textielbedrijven; de ondernemingen met 15 à 20 % nemen nogmaals 20,9 %, en deze met 20 à 25 % loondruk 20,5 %, zodat niet minder dan 70 % van het geheel gespreid ligt tussen 5 en 25 %.

De metaalnijverheid (22,5 %) – die globaal genomen meer loonintensief is dan de textielnijverheid (17,9 %) – is eveneens gespreid van 5 tot 45 %. De dominanten liggen echter tussen 15 en 25 %; niet minder dan 85 % van alle produktiekosten hebben een loondruk tussen 15 en 25 %.

De houtnijverheid, die eveneens loonintensief is (30,1 %), kent door de grote verscheidenheid in bedrijvigheid een eerder sterke spreiding van de loonkosten. De twee meest voorkomende groepen, namelijk 30 à 35 % en 25 à 30 % loondruk, tellen te samen slechts 45 % van de produktiewaarde.

De meest loonintensieve sector, namelijk de schoennijverheid, is zeer gegroepeerd. De ondernemingen met een loondruk van 35 à 40 % nemen circa 45 % op van de totale produktiekosten; wanneer men er nog twee categorieën bijvoegt (45 à 50 % en 30 à 35 %) verkrijgt men praktisch de totale produktiekost.

De minst loonintensieve sector, namelijk de voeding, heeft hetzelfde kenmerk van concentratie. De ondernemingen met 0,5 % loondruk nemen 66,4 % in van alle produktiekosten in deze bedrijfstak.

In de confectie, die inzake loonintensiteit een middenpositie inneemt (23,0 %), is de spreiding van de loonintensiteit opnieuw breder. Twee groepen, die echter van elkaar verwijderd zijn (10 à 15 % en 20 à 25 %) nemen echter 66,0 % in van de totale produktiekosten.

Tabel V,1 toont eveneens aan dat alle bedrijfstakken, met uitzondering van de voedings- en schoennijverheid, een dominante groep hebben in de categorie 15 à 20 en 20 à 25 %. In totaal vertegenwoordigen de ondernemingen met een loondruk van 15 à 25 % circa de helft van de produktiekosten van alle geënquêteerde ondernemingen.

Tabel V.2: Aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstakken	Productie- kost	% grond- stoffen in de kostprijs	Verdeling produktiekosten naar aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen													
			tot 20 %	20-25 %	25-30 %	30-35 %	35-40 %	40-45 %	45-50 %	50-55 %	55-60 %	60-65 %	65-70 %	70-75 %	75-80 %	+ dan 80 %
Textielnijverheid	6.473,9	62,4	—	0,4	0,7	0,4	4,6	8,9	5,6	3,1	15,1	9,6	17,1	26,9	3,9	3,7
Metaalnijverheid	5.690,6	59,5	—	—	0,1	6,5	0,3	2,3	0,5	3,5	46,7	1,0	38,3	0,4	0,4	—
Houtnijverheid	481,2	47,6	4,4	—	11,7	10,8	23,1	1,8	8,5	6,6	13,8	2,0	6,5	7,7	—	3,1
Confectienijverheid	447,6	57,1	—	—	2,2	—	2,6	7,8	13,1	34,8	3,6	5,8	24,2	5,9	—	—
Voedingswarenbereiding	2.959,2	75,3	1,2	4,4	4,9	0,6	1,2	—	0,1	—	8,0	4,9	—	—	2,3	72,4
Keramische nijverheid	337,5	42,1	3,9	12,5	12,5	8,7	2,1	8,1	28,8	9,9	7,1	6,4	—	—	—	—
Schoennijverheid	164,3	43,5	—	—	—	9,4	30,1	30,1	28,2	—	2,2	—	—	—	—	—
Diverse	1.545,2	57,5	2,2	—	0,8	—	3,0	1,3	45,3	4,2	1,6	1,3	31,7	—	8,6	—
Totaal produktiekosten in miljoen B.F.	18.102,1	62,6	0,6	1,1	1,7	2,8	3,2	4,7	7,4	3,8	22,1	5,0	21,7	10,1	2,6	13,2

B. *Het transport als kostenfactor*

De studie van het transport als kostenfactor valt uiteen in twee delen : (a) de druk van het transport van hulp- en grondstoffen op de kostprijs en (b) de transportkosten van de eindprodukten. Vooraf wordt echter de betekenis van de hulp- en grondstoffen in de kostprijs geanalyseerd.

1. *Betekenis van de hulp- en grondstoffen in de kostprijs*

De analyse van de betekenis van de grond- en hulpstoffen berust op dezelfde basis als voor de loondruk, namelijk de druk van deze factor op de produktiekosten van circa 339 ondernemingen die in totaal voor een waarde van 18,1 miljard frank produceerden. In deze produktiekosten namen de grond- en hulpstoffen niet minder dan 62,6 % op (zie tabel V,2).

Het gemiddelde verhoudingscijfer is echter de resultante van een zeer hoog aandeel van grond- en hulpstoffen in de voedingssector (75,3 %) en de eveneens hoge verhouding in de metaal- (59,5 %) en de textielsector (62,4 %). Daar deze drie sectoren 83,5 % groeperen van de produktiekosten van alle geënquêteerde ondernemingen beïnvloeden zij ten zeerste het gemiddelde¹.

In de textielnijverheid ligt het aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen eerder aan de hoge kant, namelijk 62,4 % van de totale kostprijs. De dominanten liggen tussen 55 en 75 %. Zo neemt de klasse met 70 à 75 % grond- en hulpstoffen in de kostprijs 26,9 % op van de totale produktie en de klasse van 65 tot 70 % nogmaals 17,1 %. Ook de klasse van 55 tot 60 % is nog vrij belangrijk met een aandeel van 15,1 %.

In de metaalnijverheid bedraagt het aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen gemiddeld 60 %. De groepering is echter zeer groot rond twee klassen. De groep 55 à 60 % grond- en hulpstoffen neemt een aandeel in van 46,7 % en de klasse van 65 tot 70 % een aandeel van 38,3 %.

1. Per bedrijfstak volgt de standaardafwijking (σ) en de relatieve standaardafwijking ($r\sigma$) betreffende de spreiding binnen elke bedrijfstak van de hulp- en grondstoffenkosten : textielnijverheid σ 12,5 ; $r\sigma$ 20,1, metaalnijverheid σ 9,3 ; $r\sigma$ 15,7, houtnijverheid σ 16,3 ; $r\sigma$ 34,3, confectienijverheid σ 10,3 ; $r\sigma$ 18,1, voedingsmiddelenindustrie σ 19,4 ; $r\sigma$ 25,7, keramische nijverheid σ 13,0 ; $r\sigma$ 30,9, schoennijverheid σ 5,6 ; $r\sigma$ 12,8, diverse σ 13,0 ; $r\sigma$ 22,7, totaal σ 14,6 ; $r\sigma$ 23,4.

In de houtnijverheid is de spreiding tamelijk groot. Het algemeen gemiddelde voor de grondstoffen en hulpstoffen bedraagt 47,6 %. De klasse van 35 tot 40 % neemt een aandeel op van 23,1 % ; nadien volgt de klasse van 55 tot 60 % met een aandeel van amper 13,8 %.

In de confectienijverheid bedraagt het aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen gemiddeld 57,1 %. Twee sterk uiteenlopende klassen domineren, namelijk de klasse van 50 tot 55 % met 34,8 % en de klasse van 65 tot 70 % met een aandeel van 24,2 %.

In de voedingswarenbereiding ligt het aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen zeer hoog (75,3 %). In deze sector komt eveneens alles gegroepeerd voor ; in circa drie vierden van de totale produktiekosten beloopt de post aan grond- en hulpstoffen meer dan 80 %.

Voor de keramische nijverheid betekent het aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen gemiddeld 42,1 %. De belangrijkste klasse is die van 45 tot 50 % met een aandeel van 28,8 % ; alle overige produktiekostenvolumes komen sterk gespreid voor.

In de schoennijverheid bedraagt het gemiddelde 43,5 %. De spreiding is gering. De klassen 35 à 40 %, 40 à 45 % en 45 à 50 % nemen ieder een aandeel op van circa een derde.

2. Transportkosten van de grondstoffen

De enquête onder de Westvlaamse industrie wijst op een gering transportkostenaandeel voor de aanvoer van grond- en hulpstoffen en dit niettegenstaande het zoëven vastgesteld hoog aandeel van de grond- en hulpstoffen in de totale kostprijs. De gemiddelde transportkost in verhouding tot de totale produktiekost beloopt 1,4 %¹.

De laagste transportkosten van de aanvoer van grondstoffen ligt bij de confectie (0,4 %) en de hoogste bij de keramiek (4,0 %), voeding (1,9 %) en houtbewerking (1,4 %). De middenposities worden ingenomen door de schoen- (0,6 %), metaal- (0,9 %) en de textielnijverheid (1,1 %).

De druk van de transportkosten op de totale produktiekost

1. De totale produktiekosten die bij de analyse werden betrokken belopen eveneens 18,0 miljard fr.

Tabel V 3: Aandeel van de transportkosten van grondstoffen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstakken	Productie- kost	% trans- portkosten in de kostprijs	Verdeling produktiekosten naar aandeel van de transportkosten van grondstoffen												
			0-1 %	1-2 %	2-3 %	3-4 %	4-5 %	5-6 %	6-7 %	7-8 %	8-9 %	9-10 %	10-13 %	13-14 %	14-20 %
Textielnijverheid	6.473,9	1,1	83,2	4,2	6,6	0,9	3,7	0,3	0,4	0,7	—	—	—	—	—
Metaalnijverheid	5.690,6	0,9	59,7	38,3	0,3	—	1,3	—	—	0,4	—	—	—	—	—
Houtnijverheid	481,2	1,4	54,4	24,0	13,7	—	6,3	—	—	—	—	1,6	—	—	—
Confectienijverheid	447,6	0,4	95,0	2,1	2,9	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Voedselwarenbereiding	2.959,2	1,9	48,1	38,1	5,3	—	2,7	1,4	3,2	—	—	0,1	—	—	—
Keramische nijverheid	337,5	4,0	44,3	2,8	1,2	10,3	27,2	—	—	—	—	7,1	—	7,1	—
Schoennijverheid	98,7	0,6	91,7	8,3	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Diverse	1.545,2	3,8	35,3	43,3	1,5	—	—	—	0,4	—	—	—	19,5	—	—
Totaal produktiekosten in miljoen B.F.	18.034,9	1,4	64,7	24,4	3,9	0,6	2,8	0,3	0,7	0,4	—	0,2	—	1,9	0,1

Tabel V 4: Aandeel van de transportkosten van de eindprodukten in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Bedrijfstakken	Productie- kost	% trans- portkosten in de kostprijs	Verdeling productiekosten naar aandeel van de transportkosten van de eindprodukten										
			0-1 %	1-2 %	2-3 %	3-4 %	4-5 %	5-6 %	6-7 %	7-8 %	8-9 %	9-10 %	10 % en +
Textielnijverheid	6.473,9	1,3	71,0	14,4	9,4	0,9	3,6	0,3	—	—	—	—	0,4
Metaalnijverheid	5.690,6	1,5	48,7	48,2	1,2	—	0,8	0,1	—	—	1,0	—	—
Houtnijverheid	481,2	3,5	17,7	12,4	34,6	6,1	20,5	1,4	—	—	—	—	5,7
Confectienijverheid	447,6	1,1	73,7	22,4	3,9	—	—	—	—	1,6	—	—	—
Voedingswarenbereiding	2.959,2	1,7	46,7	31,0	5,6	2,3	12,0	—	1,0	—	—	0,2	1,2
Keramische nijverheid	337,5	3,4	28,7	3,7	13,5	15,1	28,4	—	2,2	—	—	8,4	—
Schoennijverheid	98,7	0,7	91,0	4,6	4,4	—	—	—	—	—	—	—	—
Diverse	1.545,2	1,9	46,6	6,5	40,7	4,2	—	—	—	0,4	—	—	1,6
Totaal productiekosten in miljoen B.F.	18.034,9	1,6	55,7	26,9	9,4	1,6	4,6	0,2	0,2	0,1	—	0,6	0,7

is eveneens binnen elke bedrijfstak zeer sterk gelijklopend¹. Voor alle bedrijfstakken is de meest dominerende groep deze van minder dan 1 % transportkosten. Enkel in de metaal- en de voedingssector komt nog een belangrijke groep voor van 1 à 2 % transportkosten. In de keramische nijverheid komen naast de dominerende groep met 0 à 1 % transportkosten, eveneens sterk gespreide groepen voor gaande tot 14 à 20 % transportkosten.

De analyse van de enquête liet toe volgende produktiespecialiteiten als zeer transportgevoelig te onderscheiden: productie van cementagglomeraten, glas, spiegels, zuivelprodukten, brouwerijen, houtzagerijen, constructie van zware machines, vlasvezelbereiding en weverijen van zware katoenstoffen. De studie van de vestiging van deze ondernemingen geeft echter geen band tussen de transportkosten als vestigingseis en de reële vestigingsplaats.

3. Transportkosten van de eindprodukten

De transportkosten van de afgewerkte produkten liggen op hetzelfde niveau als die van de grond- en hulpstoffen; het gemiddelde beloopt 1,6 % van de produktiekosten (zie tabel V,4). De laagste transportkosten zijn terug te vinden bij de schoennijverheid (0,7 %) en de hoogste bij de houtbewerking (3,5 %) en de keramiek (3,4 %). Voor de overige bedrijfstakken ligt – met uitzondering voor de confectie (1,1 %) – de transportkost van de eindprodukten op het niveau van deze der grondstoffen.

Zoals bij de grondstoffen ligt ook bij de transportkosten van de eindprodukten de dominant van praktisch alle bedrijfstakken bij de categorie 0-1 %². De metaal- en voedingsnijverheid

1. Per bedrijfstak volgt de standaardafwijking (σ) en de relatieve standaardafwijking (σ) betreffende de spreiding binnen elke bedrijfstak van de transportkosten van de grondstoffen: textielnijverheid σ 1,0; σ 90,9, metaalnijverheid σ 0,8; σ 84,4, houtnijverheid σ 1,4; σ 100,0, confectienijverheid σ 0,4; σ 100,0, voedingsmiddelenindustrie σ 2,0; σ 105,3, keramische nijverheid σ 2,8; σ 70,0, schoennijverheid σ 0,3; σ 43,3, diverse σ 5,0; σ 131,6, totaal σ 2,0; σ 50,0.

2. Per bedrijfstak volgt de standaardafwijking (σ) en de relatieve standaardafwijking (σ) betreffende de spreiding binnen elke bedrijfstak van de transportkosten van de eindprodukten: textielnijverheid σ 1,0; σ 76,9, metaalnijverheid σ 1,0; σ 66,7, houtnijverheid σ 2,4; σ 68,8, confectienijverheid σ 0,06; σ 5,5, voedingsmiddelenindustrie σ 1,4; σ 82,4, keramische nijverheid σ 2,4; σ 70,6, schoennijverheid σ 0,04; σ 5,7, diverse σ 1,4; σ 73,7, totaal σ 1,4, σ 71,4.

hebben nog een belangrijke groep in de categorie 1 à 2 %. De houtbewerking heeft haar dominant in de groep 2 à 3 % en nog een dominant in de groep van 4 à 5 % transportkosten. Voor alle bedrijfstakken is de spreiding van de transportkosten voor de eindprodukten breder dan voor de grond- en hulpstoffen. Voor bepaalde eindprodukten is het volume groter en zijn de behandelingsmogelijkheden beperkter bij het transport dan voor de grond- en hulpstoffen.

Producenten met hoge transportkosten voor de afvoer zijn : bereiding van alcoholische dranken, brouwerij, koffiebranderij, biscuiterie, houtzagerijen, meubelmakerijen, spiegelproducenten, wasserijen, tapijtweverijen, constructie van hangars, steenbakkerijen, betonwerkerijen, produktie van bouwmaterialen. Juist zoals voor de grond- en hulpstoffen is bij de lokalisatie van deze bedrijven geen specifieke vestigingseis met het oog op de transportkosten terug te vinden.

De algemene conclusie van de studie van de invloed van de lonen en transportkosten op de kostprijs in de Westvlaamse industrie en de vergelijkende studie tussen transportkost en vestiging is, dat de traditionele vestigingseisen, voor het merendeel van de verwerkende industrie, niet bindend zijn.

De studie van de betekenis van de grond- en hulpstoffen en van de lonen laat duidelijk zien hoe de afschrijvingen via de technische vooruitgang een belangrijk deel van de kostprijs gaan vormen. Het is juist de toenemende kapitaalintensiteit tegenover de dalende of constante transportkosten die de ondernemingen meer en meer vrij maken van de klassieke vestigingsfactoren. Hetzelfde verschijnsel veroorzaakt een daling van de betekenis van de loonfactor in de produktiekosten. Met de daling van de betekenis van de kwantiteitsfactor stijgt echter de betekenis van de kwaliteit van de arbeidsmarkt ; in dit klimaat krijgt de beschikbaarheid van arbeidskrachten als secundaire vestigingsfactor méér betekenis dan de loonshoogte.

In paragraaf 2 zal worden nagegaan in hoeverre secundaire vestigingseisen reeds worden aangevoeld bij de Westvlaamse industrie.

§ 2. BETEKENIS VAN DE SECUNDAIRE VESTIGINGSFACTOREN IN WEST-VLAANDEREN

In de enquête werd de ondernemer eveneens gevraagd naar de belangrijkheid van de verschillende vestigingsfactoren voor zijn onderneming. De vraag was uit twee elementen samengesteld. In het eerste lid werd aan de ondernemer gevraagd, voor de bedrijfstak waarin hij werkzaam is, in volgorde van belangrijkheid drie van een reeks opgegeven vestigingsfactoren aan te duiden. In het tweede lid van de vraag werd getracht het oordeel van de ondernemer te vernemen over een brede waaier van allerlei vestigingsfactoren. Hier werd echter geen volgorde meer gevraagd, maar wel de aanduiding van elk van deze sub-vestigingsfactoren die door de ondernemer als wezenlijk worden beschouwd. Het tweede lid van de vraag verschilt onder tweeërlei opzichten van de voorgaande vraag. Allereerst zijn de factoren, zoals boven werd aangemerkt, meer in detail opgegeven en ten tweede kunnen er meer dan drie factoren van wezenlijke betekenis zijn (eventueel ook minder dan drie).

Beide aspecten van deze vraag worden hieronder uit twee verschillende hoeken toegelicht, namelijk per bedrijfstak en naar grootte van de industriële ondernemingen.

A. De belangrijkste vestigingsfactoren

In de betrokken enquête werden de gestelde vragen betreffende de vestigingsfactoren door 280 ondernemingen op volledige en correcte wijze ingevuld. Een aantal antwoorden werden geweerd uit de tabellen daar uit het formulier bleek dat de ondernemer de vraag enigszins verkeerd begrepen had. Enkele ondernemers hebben alleen de drie belangrijkste factoren aangeduid zonder verdere rangschikking. Deze resultaten werden wel in tabellen die betrekking hebben op de vestigingsfactoren opgenomen; de aangemerkte factoren zijn telkens ondergebracht onder de tweede belangrijkste factor.

Tabel V,5 geeft per industriebranche een synthetisch overzicht van de factoren die door de ondernemer als het belangrijkste werden aangeduid.

Uit tabel V,5 kunnen een tweetal reeksen vaststellingen worden afgeleid.

Tabel V,5: De belangrijkste van de vestigingsfactoren in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64.

Vestigingsfactoren	Metaalnijverheid			Textielnijverheid			Houtnijverheid			Confectienijverheid		
	1e fac- tor	2e fac- tor (a)	3e fac- tor	Tot.	1	2	3	T	1	2	3	T
Beschikbaarheid en prijs van uitgeruste industrieterreinen	17	3(1)	7	28	15	14(3)	15	47	8	5	3	16
Transportkosten	1	1(1)	3	6	1	4(3)	4	12	1	1	2	4
Beschikbaarheid van zekere transport-faciliteiten (b)	4	7(1)	1	13	—	3(3)	3	9	1	1	3	5
Beschikbaarheid van arbeidskrachten	10	20(4)	6	40	49	23(7)	9	88	13	7	4	24
Kwaliteit van arbeidskrachten	6	5(3)	6	20	15	36(8)	11	70	6	6	5	17
Loonshoogte	—	4(2)	11	17	4	6(4)	13	27	3	6	5	14
Energiekosten	—	—(1)	4	5	—	2(3)	8	13	—	2	2	2
Agglomeratieve factoren (c)	—	2(1)	1	4	—	2(3)	7	12	—	—	1	1
Nabijheid van een afzetmarkt (d)	2	3(2)	1	8	4	3(2)	4	13	1	5	4	10
Aanwezigheid van andere industriële ondernemingen die van Uw bedrijfsprodukten aankopen of aan U bedrijfsprodukten leveren (e)	2	2(1)	4	9	5	5(3)	7	20	—	3	1	4
Gehechtheid aan de streek	6	—(1)	1	8	1	1(3)	10	15	1	1	3	5
Andere factoren	—	1	1	2	—	—(1)	1	2	—	—	—	—

(a) De gevallen zonder opgave van de rangschikking werden tussen haakjes geplaatst en in het totaal opgenomen.
(b) vb. spoor, waterweg.

(c) vb. een aangenaam woonklimaat (winkels, scholen, medische inrich tingen, ontspanningsmogelijkheden, cultureel leven), aanwezigheid van reparatiebedrijven, sociale relaties (contacten met andere industriëlen, aanwezigheid van een andere buitenlandse onderneming).

(d) Tot de nabijheid van de afzetmarkt wordt niet gerekend de aanwezigheid van andere industriële ondernemingen die produkten van de onderneming aankopen of de aanwezigheid van ondernemingen die aan de firma produkten leveren (zie volgende factor).

(e) Hieronder wordt verstaan de aanwezigheid van ondernemingen die in de streek produkten van de onderneming kunnen afnemen of onder-nemingen die aan de onderneming produkten kunnen leveren.

Tabel V,5 : De belangrijkheid van de vestigingsfactoren in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64 (vervolg).

Vestigingsfactoren	Voedings- waren- bereiding						Keramische nijverheid						Schoen- nijverheid						Diverse						Totaal							
	1		2		3		1		2		3		1		2		3		1		2		3		1		2		3		T	
	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	2	3	T
Beschikbaarheid en prijs van uitgeruste industrieterreinen	3	1(2)	2	8																												
Transportkosten	5	2(2)	1	10																												
Beschikbaarheid van zekere transport- faciliteiten (b)	2	3(2)		7																												
Beschikbaarheid van arbeidskrachten	4	4(2)	3	13	8																											
Kwaliteit van arbeidskrachten	2	2(2)	2	8																												
Loonhoogte		3(2)	2	7	4																											
Energiekosten		1(2)	2	5																												
Agglomeratieve factoren (c)		-(2)		2																												
Nabijheid van een afzetmarkt (d)	3	2(2)	3	10	4																											
Aanwezigheid van andere industriële on- dernemingen die van Uw bedrijfsproduk- ten aankopen of aan U bedrijfsprodukten leveren (e)	1	-(2)		3																												
Gehechtheid aan de streek		-(1)	1	3																												
Andere factoren		-(1)	2	3																												

Voetnoten zie vorige blz.

De eerste algemene vaststelling is het feit dat de beschikbaarheid van arbeidskrachten op duidelijke wijze als de belangrijkste factor naar voren treedt. Op de 275 in aanmerking komende bedrijven waren er inderdaad 117 die deze factor als de belangrijkste aanstipten. Op de tweede plaats volgt de beschikbaarheid en prijs van uitgeruste industrieterreinen (49) en op de derde plaats de kwaliteit van de arbeidskrachten (44). De andere vestigingsfactoren worden eerder zelden als belangrijkste factor aangestipt. Dit geldt zowel voor de loonshoogte, de transportkosten en -faciliteiten als voor de nabijheid van de afzetmarkt en de aanwezigheid van toeleverende ondernemingen.

Dit betekent niet dat de overige factoren geen betekenis hebben. Hun betekenis komt gedeeltelijk tot uiting in de volgorde van de factoren die als tweede en derde belangrijkste werden aangestipt. De zoëven gedane hoofdvaststelling ondergaat echter geen wijzigingen; de beschikbaarheid van arbeidskrachten komt opnieuw duidelijk vooraan, gevolgd door de kwaliteit van de arbeidskrachten en de beschikbaarheid en prijs van de industrieterreinen. Dit bewijst dat vele ondernemingen wisselend dezelfde factoren als eerste en tweede hebben geplaatst.

De betekenis van het loon komt echter tot uiting als tweede maar vooral als derde belangrijkste factor. De loonshoogte heeft blijkbaar meer belang dan de nabijheid van een afzetmarkt. Hiermede komt eveneens duidelijk tot uiting dat de reserve aan arbeidskrachten veel sterker beklemtoond wordt dan de eigenlijke loonshoogte, die bij A. Weber voorkomt.

De volgende groep factoren slaat in volgorde op de transportkosten, transportfaciliteiten, gehechtheid aan de streek en aanwezigheid van toeleverings- en afnemingsbedrijven. De industriële hechten blijkbaar veel minder belang aan de energiekosten en de agglomeratieve factoren.

De bekomen resultaten moeten natuurlijk gezien worden in zijn tijds- en milieu-aspect. Het feit dat het onderzoek plaats vond in een periode van hoogconjunctuur zal wel invloed gehad hebben op het beklemtonen van de vestigingsfactor „aanwezigheid van arbeidskrachten”. Het gebrek aan belangstelling voor de agglomeratieve factoren is eveneens gevolg van het spreidingstype van de Westvlaamse bevolking en industrie.

Traditioneel komen in het noorden en het westen van West-Vlaanderen de industrie en de bevolking als verstedelijkt voor;

in het zuid-oosten en midden van West-Vlaanderen komt zowel de bevolking als de industrie landelijk gespreid voor. De hoge bevolkings- en industriedichtheid van deze zone heft echter veel nadelen, verbonden aan de landelijke spreiding van de industrie, op.

Een tweede vaststelling is dat de vestigingsfactoren duidelijk afwijken per industrietak, ofschoon de bovenvermelde hoofdfactoren telkens weer op de voorgrond treden. Bij de interpretatie van de brancheverschillen moet echter rekening gehouden worden met het feit dat niet voor alle branches een gelijk aantal ondernemingen voorkomt in het onderzoek.

Voor zover men zich beperkt tot de eerste factor is de beschikbaarheid van arbeidskrachten dominerend in vijf sectoren op de acht; neemt men de drie belangrijkste factoren samen in beschouwing, dan treedt de beschikbaarheid van arbeidskrachten in zeven sectoren als belangrijke factor op de voorgrond.

In de metaalsector wordt blijkbaar veel belang gehecht aan de beschikbaarheid en de prijs van industrieterreinen. Het expansieritme van deze sector in de jongste jaren en de hoge terreinbehoefte zullen wel niet vreemd zijn aan deze vaststelling. Ten aanzien van de metaalsector kan nog in het bijzonder worden gewezen op het belang dat wordt gehecht aan de beschikbaarheid van zekere transportfaciliteiten, de aanwezigheid van toeleverings- en afnemingsbedrijven en de gehechtheid aan eigen streek. Het merendeel van de grootste metaalbedrijven van West-Vlaanderen zijn immers ontstaan uit familiaal initiatief; klein gestart zijn deze ondernemingen later gebleven op de plaats van de eerste vestiging.

De antwoorden van de textielondernemers liggen in de reeds vastgestelde algemene lijn. Het groot aantal antwoorden van bedrijfsleiders uit deze sector drukt uiteraard zijn stempel op het globale resultaat van de enquête. Enkel is het opvallend dat de aanwezigheid van toeleverings- en afnemingsbedrijven eerder zelden als een belangrijke factor wordt aangeduid; gezien de hoge produktiesplitsing in deze sector is deze vaststelling eerder bevreemdend.

In vergelijking met de twee reeds behandelde sectoren hecht men in de houtnijverheid blijkbaar meer belang aan het loon en de nabijheid van een afzetmarkt. Reeds in de vorige paragraaf kon vastgesteld worden dat deze branche sterk loonintensief is

en dat daarenboven de eindprodukten een hoge transportkost veroorzaken. Toch worden afzetmarkt en loonshoogte in aantal nog minder als vestigingsfactor gesignaleerd dan de beschikbaarheid en de kwaliteit van de arbeidskrachten en de beschikbaarheid van industrieterreinen.

De confectienijverheid volgt de algemene tendens; alleen komt de factor loonshoogte meer dan elders naar voren. De volgorde, inzake belangrijkheid, van de vestigingsfactoren in de voedingswarenbereiding wijkt echter wel fel af van de andere bedrijfstakken. Naast de beschikbaarheid van arbeidskrachten hecht deze bedrijfstak voornamelijk belang aan de transportkosten, de nabijheid van een afzetmarkt en de transportfaciliteiten. Deze vaststelling hangt samen met de reeds aangestipte hogere transportkost van deze sector en zijn sterke oriëntatie op het waterwegvervoer.

Dezelfde factoren, namelijk transportkost, transportfaciliteiten en de nabijheid van de afzetmarkt, spelen om dezelfde reden een grotere rol in de keramiek dan in de overige sectoren. In deze loonintensieve bedrijfstak wordt ook nog veel belang gehecht aan de loonshoogte.

In de schoennijverheid, de loonintensieve bedrijfstak bij uitstek, is de belangstelling voornamelijk gericht op de factor arbeid, zowel wat betreft het aantal, de kwaliteit als de loonshoogte.

In verband met het hoofdthema van dit onderzoek kunnen nu reeds vijf voorlopige conclusies worden vastgelegd. (a) De ondernemers hechten voornamelijk belang aan de factor arbeid in zijn kwantitatief en kwalitatief aspect enerzijds, en de beschikbaarheid en de prijs van de industrieterreinen anderzijds. Deze eerste vaststelling geldt voor praktisch elke industriebranche. (b) De ondernemers beklemtonen op het eerste gezicht slechts in zeer beperkte mate de aanwezigheid van toeleverings- en/of afnemingsbedrijven. Enkel in de metaalsector werd deze factor menigmaal aangestipt. (c) De sectoren in expansie hechten meer belang aan de beschikbaarheid en de prijs van industrieterreinen dan de stagnerende sectoren. (d) De factor transportkosten en/of loonshoogte worden relatief het meest beklemtoond in de transport- en/of loonintensieve bedrijfstakken. (e) De factor transportfaciliteiten is in het geheel van de bedrijfstakken slechts

aangehaald bij deze die een belangrijk deel van hun transport over de waterwegen doen.

De vraag rijst of de vestigingsfactoren verschillen naar grootte van de ondernemingen.

Met uitzondering van de categorie zeer grote ondernemingen zijn de enquêtes in elke sector vrij evenredig verdeeld over de grootteklassen, zodat de resultaten per grootteklasse niet erg worden verstoord door de relatief sterke of zwakke aanwezigheid van een bepaalde bedrijfstak in een grootteklasse.

De reeds gedane vaststellingen blijken door tabel V,6, wat de grote lijnen betreft, te worden bevestigd.

Voor elk van de drie grootteklassen (de zeer grote en de grote ondernemingen worden samengenomen) is de beschikbaarheid van arbeidskrachten de belangrijkste factor en volgen de kwaliteit van de arbeidskrachten en de beschikbaarheid van industrieterreinen op de tweede en derde plaats.

Wat de volgorde van de laatste twee factoren betreft, is tussen de grote en middelgrote bedrijven enerzijds, en de kleine bedrijven anderzijds, wel een verschil vast te stellen. De kleine ondernemingen hechten meer belang aan de kwaliteit van de arbeidskrachten en minder aan de beschikbaarheid van industrieterreinen dan de grotere ondernemingen.

Evenmin kan men een tendens waarnemen als zouden de ondernemingen van een bepaalde grootte meer of minder dan deze van een andere klasse belang hechten aan de aanwezigheid van toeleverings- en/of afnemingsbedrijven. Trouwens ten opzichte van dit aspect is veeleer de sector bepalend dan de grootte van de ondernemingen.

Wat de overige vestigingsfactoren betreft, kan men evenmin opvallende verschilpunten vaststellen. Alleen blijken de kleinere ondernemingen de gehechtheid aan eigen streek lichtelijk meer te onderlijnen.

B. De vestigingsfactoren van wezenlijk belang

De vraag naar de vestigingsfactoren van wezenlijk belang belicht indirect ook de relatieve belangrijkheid van de vestigingsfactoren. Tabel V,7 geeft een synthese van de antwoorden op deze vraag; alle punten die door de ondernemer van wezenlijke betekenis worden geacht werden in deze tabel verzameld; aan de opgave kon echter geen weging aangebracht worden.

Tabel V,6: De belangrijke van de vestigingsfactoren in de Westvlaamse industrie, naar grootteklasse van de ondernemingen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Vestigingsfactoren	Zeer grote ondernemingen (a)				Grote ondernemingen				Middelgrote ondernemingen				Kleine ondernemingen			
	2e fact. (b)		3e fact.	Tot.	1	2	3	T	1	2	3	T	1	2	3	T
	1e fact.	2e fact.														
Beschikbaarheid en prijs van uitgeruste industrieterreinen	1	3	6	10	13	9(2)	6	30	19	11(3)	6	39	19	12(4)	14	49
Transportkosten	—	1	1	2	1	5(1)	5	12	3	—(3)	3	9	5	7(4)	8	24
Beschikbaarheid van zekere transport-faciliteiten	1	2	2	5	3	5(2)	4	14	1	6(3)	5	15	2	4(5)	6	17
Beschikbaarheid van arbeidskrachten	5	5(4)	—	14	35	18(3)	3	59	30	20(6)	10	66	47	27(5)	11	90
Kwaliteit van arbeidskrachten	4	3(4)	1	12	5	23(3)	7	38	11	16(5)	10	42	24	24(7)	14	69
Loonhoogte	1	—	5	6	2	5(2)	11	20	3	12(4)	8	27	7	15(5)	18	45
Energiekosten	—	—	1	1	—	1(2)	5	8	—	1(3)	9	13	—	3(4)	8	15
Agglomeratieve factoren	—	—	—	—	—	—(2)	8	10	—	2(3)	4	9	—	3(4)	2	9
Nabijheid van een afzetmarkt	—	—	—	—	5	4(1)	5	15	5	2(4)	5	16	4	10(4)	8	26
Aanwezigheid van andere industriële ondernemingen die van uw bedrijfsproducten aankopen of aan U bedrijfsproducten leveren	—	—	—	—	3	2(2)	4	11	2	6(3)	4	15	4	6(4)	6	20
Gehechtheid aan de streek	—	—	1	1	1	—(2)	3	6	4	3(3)	9	19	4	2(5)	12	23
Andere factoren	—	—	—	—	2	—	2	4	—	1(2)	1	4	1	—	1	2

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

(b) De gevallen zonder opgave van de rangschikking werden tussen haakjes geplaatst en in het totaal opgenomen.

Opnieuw treden alle sub-factoren die betrekking hebben op de factor arbeid duidelijk op de voorgrond. Elk van de zes sub-factoren in de groep arbeid werd door meer dan 100 ondernemers als een element van wezenlijk belang aangeduid. Meer dan één derde van alle ondernemers acht deze factor aldus van vrij grote betekenis¹. Slechts drie andere sub-factoren werden eveneens minstens 100 maal aangemerkt, namelijk de prijs van de industrieterreinen, de beschikbaarheid van een goede wegverbinding en de gehechtheid aan woonplaats of eigen streek. Opnieuw worden dus het kwantitatief en het kwalitatief aspect van de arbeidsmarkt, alsmede de beschikbaarheid en de prijs van een uitgerust industrieterrein sterk beklemtoont.

Bij studie van de sub-factoren in de groep arbeid komt echter een enigszins verrassend element naar voren; de trouw van de arbeider aan de onderneming verkrijgt het hoogste aantal waarderungen; 61 % van alle ondernemingen hecht een groot belang aan deze sub-factor. Dit element krijgt meer antwoorden dan de sub-factoren die betrekking hebben op de kwantiteit en de kwaliteit van de arbeidskrachten. Tevens werd de loonshoogte een minder groot aantal keren aangemerkt dan de andere arbeids-sub-factoren.

De volgorde van belangrijkheid van de transport-sub-factoren ligt volledig in de lijn van de uitbouw van de Westvlaamse economie; de ondernemingen zijn in hoofdzaak onder te brengen in de lichte nijverheid en/of de produktie van duurzame verbruiksgoederen die veel meer op de weg dan op het spoor en de waterweg zijn aangewezen. Op 100 bedrijfsleiders hebben er 48 beschikbaarheid van een goede wegverbinding als hoogst belangrijk aangestipt.

In tabel V,7 komen de factoren die betrekking hebben op de afzetmarkt, agglomeratieve factoren en de gehechtheid aan de streek veel meer naar voren dan in de tabellen V,5 en V,6. Dit wijst er meteen op dat zeer veel ondernemers zich eng verbonden voelen met de streek waarin zij wonen. De enquête-antwoorden onderstrepen meteen ook het belang van de secundaire vestigingsfactoren. In verhouding tot de andere factoren wordt betrekkelijk weinig belang gehecht aan de aanwezigheid van

1. Voor deze vraag werden 301 enquêtes weerhouden; de verdeling per sector ziet er als volgt uit: metaal 49, textiel 99, hout 36, confectie 32, voeding 25, keramische nijverheid 22, schoennijverheid 11 en diverse 27.

Tabel V,7: De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64.

Categorie	Vestigingsfactoren	Metaal- nijverh.	Textiel- nijverh.	Hout- nijverh.	Confectie- nijverh.	Voedings- warenbe- reiding	Kera- mische nijverh.	Schoen- nijverh.	Diverse	Totaal
A. Industrie- terreinen	1. Beschikbaarheid over- uigteruste industrie- terreinen	21	29	10	5	5	5	1	9	85
	2. Prijs per m ² uitgerust industrieterrein	28	40	11	14	6	4	2	12	117
B. Transport	1. Transportkosten v. d. grondstoffen	10	26	6	1	11	12	3	4	73
	2. Transportkosten v. d. eindproducten	12	29	7	8	11	9	4	5	85
	3. Beschikbaarheid v. een goede waterweg- verbinding	6	5	1	—	8	7	—	4	31
	4. Beschikbaarheid v. een goede spoorweg- verbinding	16	11	5	5	1	4	4	5	51
	5. Beschikbaarheid v. een goede wegverbin- ding	27	54	16	9	14	14	3	6	143
	6. Nabijheid van een zeehaven	6	11	3	1	5	1	—	4	31
	7. Nabijheid van een luchthaven	—	7	—	—	1	—	—	—	8

Tabel V,7: De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64 (vervolg 1).

[illegible]

Tabel V,7: De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64 (vervolg 2).

Categorie	Vestigingsfactoren	Metaal- nijverh.	Textiel- nijverh.	Hout- nijverh.	Confectie- nijverh.	Voedings- warenbe- reiding	Kera- mische nijverh.	Schoen- nijverh.	Diverse	Totaal
	3. Hoeveelheid en kwaliteit v. h. water nodig voor de produktie	7	31	1	—	12	4	—	3	58
	4. Mogelijkheden tot het lozen van afvalwater	3	23	2	1	7	2	1	4	43
	5. Aanwezigheid v. toeleveringsbedrijven (a)	6	7	—	1	2	—	—	1	17
	6. Aanwezigheid v. afnemingsbedrijven (b)	7	7	8	1	3	4	—	3	33
E. Afzetmarkt	1. Westvlaamse afzetmarkt	15	18	14	4	15	11	4	4	85
	2. Nabijheid van Franse afzetmarkt	14	17	17	6	11	8	2	3	78
	3. Nabijheid van de Engelse afzetmarkt	2	20	2	4	—	1	1	1	31

(a) Nabijheid van ondernemingen die contractueel op regelmatige wijze produkten aan de onderneming leveren.

(b) Nabijheid van ondernemingen die contractueel op regelmatige wijze produkten van de onderneming afnemen.

Tabel V,7: De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64 (vervolg 3).

Categorie	Vestigingsfactoren	Metaal- nijverh.	Textiel- nijverh.	Hout- nijverh.	Confectie- nijverh.	Voedings- warenbe- reiding	Kera- mische nijverh.	Schoen- nijverh.	Diverse	Totaal
F. Agglomeratie factoren	1. Aanwezigheid van sociale en culturele voorzieningen (winkels, scholen, medische inrichtingen, cultureel leven, ontspanningsmogelijkheden)	10	23	4	3	7	3	1	2	53
	2. Geschikte woongelegenheid voor het kaderpersoneel	11	21	10	5	6	—	3	4	60
	3. Hotelaccommodatie	1	5	1	2	—	—	1	1	11
	4. Sociale relaties	6	13	—	2	4	—	1	2	28
	5. Aanwezigheid van hulpbedrijven (reparatiebedrijven)	9	32	12	3	3	3	1	2	65
G. Andere factoren	1. Gehechtheid aan woonplaats of streek	18	29	14	13	11	4	4	10	103
	2. Nabijheid van de Belgische kust	2	4	1	—	7	2	1	2	19
	3. Rentebonificaties in het kader van de regionale expansiewet									
	4. Andere	12	18	8	4	9	2	—	5	58
		—	1	—	—	—	—	—	2	3

toeleveringsbedrijven en afnemingsbedrijven. Voor de regionaal-economische politiek is het eveneens interessant vast te stellen dat meer dan één zesde van de ondernemingen de rentebonificatie op leningen als een wezenlijke sub-vestigingsfactor heeft aangestipt.

Per bedrijfstak lopen de resultaten uiteraard wel uiteen, ofschoon praktisch in elke sector de arbeids-sub-factoren, de prijs van de industrieterreinen, de beschikbaarheid van een goede wegverbinding en de gehechtheid aan woonplaats of streek sterk op de voorgrond komen.

In de metaalsector werden vijf factoren door meer dan de helft van de ondernemers aangeduid als zijnde van wezenlijk belang, namelijk de aanwezigheid en prijs per m² uitgerust industrieterrein, beschikbaarheid van voldoende ongeschoolde en geofende mannelijke arbeidskrachten, beschikbaarheid van geschoolde arbeidskrachten en de trouw van de arbeiders aan de onderneming. Deze vijf factoren behoren ook tot de elementen die zoëven veelvuldig vermeld werden. Inzake de metaalsector wordt het belang van de energiekosten eveneens beklemtoond.

In de textielsector worden zes factoren door minstens 50 % van de ondernemers beklemtoond, namelijk alle arbeidsfactoren, de loonshoogte uitgezonderd, en de beschikbaarheid van een goede wegverbinding. Het beschikken over grote hoeveelheden water en de kwaliteit ervan wordt eveneens door de textielnijverheid als van wezenlijk belang beschouwd¹; circa een derde van de ondernemingen stipte deze sub-factor aan. Ofschoon de textielbranche niet als een sterk groeiende sector kan doorgaan, wordt het belang van de industrieterreinen niettemin sterk beklemtoond.

De belangrijkste factoren van de houtnijverheid schuilen alle in de arbeid. Een goede wegverbinding en de beschikbaarheid van uitgeruste industrieterreinen komen ook in deze sector, zij het in mindere mate, aan de orde. Ten aanzien van de houtnijverheid (inclusief meubelnijverheid) komen wel enkele typi-

1. In de enquête werd eveneens gevraagd of de ondernemingen wensen hadden in verband met de watervoorziening. Niet minder dan 61 ondernemingen op 284 stipten aan dat de watervoorziening problemen stelde in hun onderneming. Alhoewel hier de regionale spreiding sterk beïnvloed wordt door het ontbreken van het waterleidingsnet in zekere delen van West-Vlaanderen, valt het toch op hoe het watervoorzieningsprobleem vooral vaak wordt opgesomd door de textielnijverheid in het Kortrijkse en het Roeselaarse.

sche sub-factoren naar voren zoals de Westvlaamse afzetmarkt, de nabijheid van de Franse afzetmarkt, geschikte woongelegenheden voor het kaderpersoneel, de aanwezigheid van hulpbedrijven en de gehechtheid aan de streek.

Ten aanzien van de confectienijverheid is weinig opvallends aan te merken. De interesse gaat sterk uit naar de arbeidsfactor. Als gevolg van het expansief karakter treedt ook de prijs per m² uitgerust industrieterrein naar voren. Evenals de houtnijverheid zijn naar verhouding zeer veel ondernemers gehecht aan hun woonplaats of streek.

De belangrijke vestigingsfactoren van de voedingswarenbeveiling zijn meer gespreid over de verschillende categorieën van factoren. Benevens een tweetal arbeidsfactoren gaat de aandacht hoofdzakelijk naar de wegverbinding, de hoeveelheid en de kwaliteit van het water, alsmede de Westvlaamse afzetmarkt. In tweede orde worden verder nog drie andere transportfactoren onderstreept, alsmede de grondstoffenprijzen, de energiekosten, mogelijkheden tot het lozen van afvalwater, nabijheid van de Franse afzetmarkt en de gehechtheid aan woonplaats of eigen streek.

Dezelfde factoren als voor de voedingsnijverheid noteert men in hoge mate ook in de keramische nijverheid.

Ofschoon het aantal antwoorden op de enquête in de schoennijverheid niet sterk oploopt, kan men uit tabel V,7 voldoende duidelijk afleiden dat het accent volkomen op de arbeids-subfactoren werd gelegd.

Uit dit alles kan men afleiden dat de hoger geformuleerde voorlopige conclusies in wezen weinig veranderingen ondergaan ten gevolge van de analyse van de vestigingsfactoren van wezenlijk belang. Alleen kan men er aan toevoegen dat het Westvlaams bedrijfsleven een uitermate groot belang hecht aan een goede wegverbinding.

In tabel V,8 werden de vestigingsfactoren van wezenlijk belang opgenomen naar grootte van de ondernemingen.

Tabel V,8 brengt weinig nieuwe verschijnselen aan het licht. Toch zijn uit tabel V,8 twee feiten vast te stellen. Allereerst zijn er naar verhouding bij de zeer grote en de grote ondernemingen heel wat meer factoren van wezenlijk belang dan bij de middelgrote en de kleine ondernemingen. De sub-factoren

Tabel V,8: De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, naar grootte van de ondernemingen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Vestigingsfactor (a)	Zeer grote ondernemingen (b)	Grote ondernemingen	Middelgrote ondernemingen	Kleine ondernemingen
A1	9	22	29	25
A2	10	30	35	42
B1	5	15	19	34
B2	5	17	21	42
B3	4	14	6	7
B4	6	14	13	18
B5	14	38	35	56
B6	8	10	7	6
B7	3	3	1	1
C1	13	42	46	60
C2	9	38	36	43
C3	11	39	50	65
C4	9	34	28	40
C5	11	49	42	82
C6	10	41	35	52
D1	4	20	21	35
D2	6	20	21	31
D3	6	23	17	12
D4	1	18	15	9
D5	—	5	6	6
D6	—	8	6	19
E1	1	19	20	45
E2	5	20	21	32
E3	2	8	7	14
F1	7	21	7	18
F2	8	17	11	24
F3	—	4	4	3
F4	—	12	8	9
F5	4	15	21	25
G1	7	17	32	47
G2	—	3	6	10
G3	5	16	8	29
G4	—	2	—	1

(a) Voor de omschrijving van deze code, zie tabel V,7.

(b) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

reiken ook veel verder dan de eigenlijke arbeidsfactoren, alhoewel binnen deze laatste groep alle sub-factoren eveneens door een vrij groot aantal grote ondernemingen geciteerd worden. Ofschoon de zeer grote ondernemingen niet talrijk zijn, mag het, ten tweede, opvallend heten dat de aanwezigheid van toeleverings- en/of afnemingsbedrijven door geen enkele ondernemer uit deze grootteklasse werd aangemerkt. Deze vaststelling wijst erop dat de voordelen van de technische polarisatie vrij zwak worden aangevoeld door het Westvlaams bedrijfsleven. Hieruit kan eveneens geconcludeerd worden dat de aanwezigheid van toeleverings- of afnemingsbedrijven geen noodzakelijke voorwaarde is voor de ontwikkeling van de grote ondernemingen, of hun afwezigheid althans geen sterke weerslag heeft op de kostenelementen in de onderneming.

Uit de analyse van de primaire en secundaire vestigingsfactoren blijkt dat de klassieke vestigingseisen niet bindend zijn. De totale loondruk is door de steeds toenemende investeringen in kapitaalgoederen sterk verminderd. Dat hierdoor de factor „loonshoogte”, als primair vestigingselement, aan betekenis heeft verloren ligt voor de hand. In de enquête kwam trouwens tot uiting dat enkel de loonintensieve bedrijfstakken de factor loonshoogte naar voren brachten, terwijl alle andere sectoren de voldoende aanwezigheid, de kwaliteit en de getrouwheid van de arbeiders van grotere betekenis achtten.

De dalende betekenis van de transportkosten van grond- en hulpstoffen en van de eindprodukten maakt eveneens de ondernemer losser van de vindplaats van grond- en hulpstoffen of van de afzetmarkt. Ook hier werd opnieuw vastgesteld dat alleen de schaarse transportintensieve ondernemingen de aanwezigheid van de afzetmarkt als zijnde van enige betekenis hebben opgegeven.

Met de achteruitgang van de betekenis van de typische Weberiaanse vestigingsfactoren zijn de secundaire vestigings-elementen meer op de voorgrond gekomen. Van betekenis zijn hier de diverse arbeidsmarktfactoren, als trouw aan de onderneming, reserve aan arbeidskrachten en de scholingsgraad. De aanwezigheid van een industrieterrein en de prijs per kwadraatmeter komen eveneens sterk naar voren. Hier staan wij voor een

secundaire vestigingsfactor bij uitstek, die trouwens door L. E. Davin als „*polarisation d'investissement*” wordt betiteld.

De analyse van de vestigingselementen laat eveneens toe enkele conclusies te trekken voor de regionaal-economische politiek van de overheid: (a) de aanwezigheid van arbeidskrachten is essentieel voor een vlugge ontwikkeling of reconversie van een gebied, (b) de prognoses inzake evolutie van de arbeidsmarkt en het infrastructuurprogramma zijn de twee basiselementen van een regionale programmatie¹, en (c) de afwezigheid van toeleverings- en afnemingsbedrijven in de te ontwikkelen gebieden is geen hinderpaal van betekenis voor de ontwikkeling van een streek.

1. Zie o.m. O. VANNESTE, „De onderneming en het regionaal overheidsbeleid”, *t.a.p.*, blz. 367.

HOOFDSTUK VI

ENKELE TOEPASSINGEN VAN DE GROEIPOLTHEORIE OP DE ECONOMISCHE ONTWIKKELING VAN WEST-VLAANDEREN

Eén van de meest fundamentele vragen bij de studie van de groeipooltheorie blijft ongetwijfeld of deze theorie – naast haar praktisch nut bij de studie van compacte agglomeraties en bij de ruimtelijke ordening – eveneens van praktische betekenis kan zijn bij het opzetten van een concreet regionaal ontwikkelingsplan of van een concrete regionaal-economische politiek.

De analyse van het groeipoolconcept wees uit dat in deze theorie, in het merendeel van de gevallen, een te absoluut karakter wordt verleend aan de aard van de bindingen en dat aldus een weinig bruikbaar concept wordt gecreëerd voor de regionaal-economische politiek.

Indien echter het accent verlegd wordt op het dynamisch element en op het relatief karakter van de bindingen, kan de groeipooltheorie een bijdrage leveren tot de verklaring van de opbouw zowel van structureel sterke als zwakke streken, van agglomeraties als van zwak geconcentreerde gebieden, kortom van ieder streektype.

Bij wijze van slot worden dan ook in dit hoofdstuk enkele toepassingsmogelijkheden opgesteld voor de economische ontwikkeling van West-Vlaanderen die uit de omgevormde groeipooltheorie zijn af te leiden.

§ 1. STREEKEENHEDEN EN EEN AANGEPASTE ONTWIKKELINGSPOLITIEK

De studie van de geografische polarisatie, als gevolg van de andere polarisatiewijzen en als een doelbewust nastreven van een economisch landschap, is als theoretische constructie zeker waardevol om in West-Vlaanderen gepolariseerde en homogene zones af te bakenen. De omschrijving van de mogelijke bindingen in deze zones laat trouwens toe een aangepast model van ontwikkelingspolitiek op te zetten.

West-Vlaanderen kan, op basis van de evolutie van de demografische en economische situatie gedurende de laatste honderd jaar, ingedeeld worden in drie grote gewesten, namelijk de as Brugge-Kortrijk, de kustzone en de Westhoek. Alhoewel bij de concrete uittekening van deze gewesten op de kaart en in het reële landschap heel wat moeilijkheden rijzen, wordt in deze studie een omlijning voorgesteld, die tegelijkertijd de diverse types van ontwikkeling voor West-Vlaanderen vastlegt (zie kaart VI,1).

1. De as Brugge-Kortrijk is sedert de jongste eeuwwisseling praktisch continu in expansie geweest. In het Kortrijkse en in het Roeselaarse is deze expansie van oudere datum dan in het Brugse; zij is gebaseerd op de vlas- en textielnijverheid, waarnaast zich later andere bedrijfstakken hebben ontplooid. Vanaf de jongste eeuwwisseling tot vlak vóór de tweede oorlog lag de grensarbeid eveneens aan de basis van de bevolkings- en welvaartsontwikkeling. In het Tieltse heeft zich daarentegen een proces van industriële veroudering voorgedaan, welke gedeeltelijk deze streek heeft doen stranden. In het Brugse is de groei van de economie eerder van jongere datum.

Op de gehele as Brugge-Kortrijk – met uitzondering van het Tieltse – zijn thans voldoende groeikrachten aanwezig in het economisch leven om een verdere expansie te laten verhoppen. De aanwezige bevolkingsmassa, haar sterke spreiding in zware dorpskernen en het huidige industrialiseringspatroon laten toe een hoge graad van geografische spreiding van de industrie na te streven.

De regionaal-economische politiek voor dit gewest is aldus een politiek van begeleiding van de groei door de overheid,

Kaart VI,1: INDELING VAN WEST-VLAANDEREN IN GEWEST-EENHEDEN,
1966.

Bevolking op 31 december 1965.

waarbij vooral infrastructurele problemen op de voorgrond komen. Tevens laat de economische en demografische structuur van het gewest een ruime spreiding toe van de stuwende sectoren over de diverse subgewesten en gemeenten.

Gezien de spreiding van het bebouwingspatroon is verder een strakke politiek van ruimtelijke ordening noodzakelijk om deze streek open te houden voor de toekomst. Hieruit volgen ook zekere beperkingen aan het spreidingspatroon van de industrie.

Bijzondere problemen die zich stellen in het kader van de geografische polarisatie zijn de uitbouw van de havenzone te Brugge-Zeebrugge en de versterking van de tertiaire functie van de stad Kortrijk.

De industrialisering van de havenzone zal gepaard gaan met technische en inkomenspolarisatie. De eerste vestiging zal een psychologische polarisatie doen ontstaan, waarvan echter het effect in grote mate zal afhangen van de verzoening tussen de industriële belangen van de haven en de toeristische belangen van de Oostkust en Brugge. Gezien de waarde van het landschap te Zeebrugge-Brugge, als achterland en doortochtgebied naar een uitgebouwde toeristische zone, is hier zeker een strenge urbanistische politiek noodzakelijk.

Het uiteenvallen van de tertiaire functie in de Kortrijkse agglomeratie is eveneens een bijzonder probleem, vooral wanneer men rekening houdt met de reeds voltrokken spreiding van de industrie als motorisch element in het gewest. Daar de rol van de inkomens- en psychologische polarisatie, en aldus de verbreiding van de groeipool gebaseerd is op een minimum-volume van geldstromen, ware het wenselijk een politiek ter versterking van de commerciële en dienstenfunctie van de stad Kortrijk tegenover de agglomeratie te hanteren.

2. In de Westhoek heeft zich sinds het midden van de 19e eeuw een economische erosie voltrokken; de heropleving van de bevolkingsconcentratie in de streek van Menen-Wervik-Ploegsteert rond de jongste eeuwwisseling is toe te schrijven aan de mogelijkheid van grensarbeid in Noord-Frankrijk.

De motorische elementen van de Westhoek lagen dan ook buiten de streek zelf; grensarbeid in het arrondissement Ieper en seizoenarbeid naar Frankrijk in het arrondissement Diksmuide zijn vrij lang, naast de landbouw, de grootste bron van inkomen

geweest in de Westhoek. Voor het Veurnse heeft de ontwikkeling van de Westkust de grootste betekenis gehad.

In de Westhoek zijn ook op dit ogenblik onvoldoende krachten aanwezig om de huidige bevolking en de toekomstige bevolkingsaanwas op te vangen. Alleen een supplementaire hulp van de overheid kan in deze streek de achteruitgang stuiten. Tevens is in de Westhoek een ander ontwikkelingspatroon noodzakelijk dan op de as Brugge-Kortrijk. De bevolkingsmassa is er relatief klein en haar concentratie zwak. Alleen de concentratie van alle overheidsinspanningen op een vijftal punten, zoals Menen, Ieper, Poperinge, Diksmuide en Veurne, kunnen ontwikkelingspunten doen ontstaan met voldoende grootte en aantrekkingskracht om plaatselijke weerstand te kunnen vormen tegen de bevolkingserosie en om later kernen te hebben met interne groeimogelijkheden.

De aangepaste ontwikkelingspolitiek voor de Westhoek is aldus deze van concentratie van de inspanningen op wel gekozen punten. Dit betekent meteen dat een belangrijke groep gemeenten een zuiver agrarische structuur bewaren. Een verdere bevolkingsuitdunning in deze gemeenten stelt zeker het vraagstuk van de te hoge kostprijs voor verdere sociale en infrastructurele voorzieningen; alleen intercommunaal overleg en een beperkte gamma van infrastructurele uitrusting, bij de uitbating geruggesteund door regionale, provinciale en nationale compensaties, kunnen hier een oplossing brengen.

Voor de ontwikkeling van de steunpunten in de Westhoek zullen eveneens sterke begunstigingsmaatregelen vanwege de centrale overheid noodzakelijk zijn om, op halflange termijn, de werkgelegenheidsobjectieven te bereiken en een automatische verbreiding van de groepipolen te bereiken via een inkomens- en psychologische polarisatie.

3. De kustzone is een derde gewest in West-Vlaanderen, dat zich duidelijk van de overige gewesten onderscheidt. Hier is de urbanistische scheiding in het landschap ook het scherpst waar te nemen.

Op het eind van de 19de eeuw ontwikkelde zich het toerisme aan de Belgische kust aanvankelijk op enkele punten, zoals Oostende, Blankenberge, Knokke en Nieuwpoort. Kort vóór de eerste wereldoorlog waren echter reeds de eerste sporen van

spreiding over de gehele kust aanwezig. Tussen beide wereldoorlogen breidde het toerisme zich uit over een 20-tal badplaatsen. De economische basis van de kustzone is de toeristische activiteit. In het kader van de ontwikkelingspolitiek is het wenselijk deze zone voor het toerisme voor te behouden en de ruimtelijke aanleg volledig in dit perspectief te houden; alleen het achterland van Oostende en Zeebrugge kunnen hierop een uitzondering maken. De zone met een hoge graad van landschapsbescherming moet daarenboven reiken tot aan de nieuwe kustautosnelweg, welke een onderdeel is van de autosnelweg Calais-Amsterdam; te Veurne en te Nieuwpoort-stad moet echter de vestiging van lichte industrie bevorderd worden om de aanwezige mogelijkheden, die reeds schaars zijn in de Westhoek, te kunnen benutten en de Westkust eveneens een minimum diversificatie te geven; deze diversificatie berust voor de Middekust op Oostende en voor de Oostkust op Zeebrugge en de Brugse agglomeratie.

Het aangepast ontwikkelingsmodel van de kuststreek, prototype van een niet-gepolariseerde, doch homogene zone, leunt aan bij dat van de as Brugge-Kortrijk, doch nog in versterkte vorm. In de kustzone kan inderdaad een verregaande spreiding van het motorisch element, namelijk het toerisme, toegepast worden. Eveneens stelt zich het probleem van de begeleiding van de toeristische groei door infrastructurele aanpassingen, collectieve voorzieningen voor het toerisme en een strenge politiek van ruimtelijke ordening.

De technische bindingen aan de Belgische kust tussen het toerisme en de andere sectoren is een reëel feit, waarvan echter de frequentie en het amplitude niet kan gemeten worden. Voor de verdere ontwikkeling zal vooral de psychologische en de geografische polarisatie – als doelbewust nastreven van een ontwikkelingstype – met alle gevolgen van dien op de ruimtelijke ordening, een grotere rol gaan vervullen. Verkeer, duinen- en landschapsbescherming en het oplossen van de tegenstelling tussen massaal verblijfs- en massaal ééndagstoerisme zijn vereisten voor verdere ontplooiing.

Een detailpunt in het geheel, doch van grote betekenis op zichzelf, is het behoud van de huidige hotelcapaciteit aan de Belgische kust. Het hotelwezen is en blijft op heden nog steeds het motorisch element bij uitstek van een toeristische streek;

het is trouwens deze logiesvorm die een hoog multiplicatoreffect heeft voor het toerisme in het algemeen en op de bezetting in de toekomst van de andere logiesvormen in het bijzonder.

§ 2. *STIMULEREN VAN DE MOTORISCHE ELEMENTEN*

De ontwikkeling van een streek berust op de motorische elementen die in de streek zelf aanwezig zijn of van buiten uit een effect sorteren in de streek. De groeipooltheorie heeft zeker – meer dan het onderscheid tussen stuwende en verzorgingssector – de betekenis belicht van het groei- en inducerend effect van de motorische elementen.

In West-Vlaanderen verschillen de motorische elementen van gewest tot gewest. In het Kortrijkse en het Roeselaarse doet zich een monostructuur voor; de gehele welvaart berust er op de industrie. Binnen deze industrie heeft zich echter een behoorlijke graad van diversificatie voorgedaan zonder echter aanleiding te geven tot hoge technische polarisatie. Deze diversificatiepolitiek dient voortgezet te worden, te meer daar nog belangrijke arbeidsbesparende innovaties in de textielnijverheid, de dominerende bedrijfstak van deze streken, te verwachten zijn.

In het Brugse zijn de motorische elementen veelvuldiger; zo vormen de industrie, het toerisme en de havenactiviteit aldaar een bredere gamma van motorische elementen. Ook de administratie ligt in het Brugse aan de basis van een inkomenspolarisatie. In dit gewest moet vooral de stimulering van de havenactiviteiten en de aanleunende industrialisering betracht worden.

De motorische elementen in de Westhoek worden gevormd door de grensarbeid en de landbouw. In deze streek is grensarbeid een typisch model van vluchtig motorisch element. Via de wijziging van de wisselkoers tussen de Franse en de Belgische frank is inderdaad de stuwende zijde van de grensarbeid verloren gegaan. Tevens is sedert de crisis van de jaren dertig een hoge conjunctuurgevoeligheid van de grensarbeid waar te nemen, wat meteen moet aanzetten om dit motorisch element te vervangen door industrialisering op een beperkt aantal industrie-terreinen in dit gewest.

Binnen de kustzone vormt het toerisme het enige motorisch element van betekenis; de diversificatie dient daar binnen de

toeristische en tertiaire sector in het algemeen gezocht te worden, gezien in een toeristische zone vrij snel fricties kunnen ontstaan tussen deze sector en andere motorische elementen.

Bijzondere aandacht moet besteed worden aan het vluchtig karakter van ieder motorisch element; de terugloop van de textielnijverheid in het Roeselaarse en het Tieltsse en het verlies van het effect van de grensarbeid in de Belgisch-Franse grensstreek zijn hier slechts twee voorbeelden van deze onstabieleit. In het economisch leven van een streek doen zich steeds verschuivingen voor; vroegere winstpunten buigen om tot verliesposten, zoals nieuwe kansen zich kunnen voordoen, die echter tijdig moeten benut worden. Hiervoor is continue studie en actie nodig om de kansen niet alleen beter te ontdekken, maar tevens tijdig om te zetten in concrete beslissingen van de overheid en de particuliere sector. Gezien vanuit dit perspectief kan een studie- en welvaartsorgaan een motorisch element op zichzelf worden.

Een welvaartsorgaan heeft buiten zijn rol als motorisch element, eveneens een concrete rol te vervullen bij de psychologische polarisatie, die op zichzelf een waardevol element is bij de regionale ontwikkeling.

De psychologische polarisatie steunt vooral op de spreiding en de verbreiding van de eerste successen. De psychologische weerslag van een eerste vestiging is op alle industrieterreinen van West-Vlaanderen vrij groot geweest. De ervaring wijst trouwens uit dat de vraag naar industriegrond en naar informatie over de ontwikkeling, als basis voor eigen beslissingen, volgens een meetkundige reeks toeneemt naarmate het aantal vestigingen vordert. Ook deze vragen moeten via de voorlichting van de successen door een welvaartsorgaan uitgelokt worden.

De vraag blijft of de centrale overheid via zijn regionaal-economische politiek, of een welvaartsorgaan via het opzoeken en aantrekken van nieuwe bedrijven of diversificatiepogingen van de bestaande ondernemingen, een technische polarisatie in een streek moet nastreven.

Gezien de geringe graad van technische polarisatie in een economie met grote groei in het onmiddellijke verleden, zoals West-Vlaanderen, is het antwoord op deze vraag eerder negatief. Dit probleem is trouwens voor de regionaal-economische politiek van bijkomende aard daar zij zich in de eerste plaats dient

te richten op de groeisectoren. Deze groeisectoren zelf behoren – althans op heden – tot de transport-onelastische branches en kunnen daarenboven door de mobiliteit van de energiesectoren eveneens meer en meer los komen van de agglomeratieve tendensen in het vestigingspatroon. Het nastreven van technische bindingen houdt eveneens een belangrijke beperking in van het industrialiseringsproces of van het stimuleren van andere motorische elementen. Daar de regionaal-economische politiek het doelbewust hanteren is van bepaalde instrumenten, gekozen uit een breed gamma van economische politiek, om bepaalde resultaten te verkrijgen op korte of ten hoogste op half lange termijn, houdt de binding tussen de regionaal-economische politiek en een technisch polarisatieproces een tegenstelling in.

Dit sluit echter niet uit dat ook in West-Vlaanderen de technische polarisatie kan nagestreefd worden. Zo is het te verwachten dat de industrialisering van de havenzone Zeebrugge-Brugge – vooral na het bouwen van een nieuwe sluis die deze zone toegankelijk zal maken voor schepen van grote tonnenmaat – zal geschieden en zelfs wenselijk is op basis van hoge technische bindingen tussen de aldaar gevestigde ondernemingen. Ook de diversificatiepolitiek in de ontwikkelde gewesten van West-Vlaanderen kan een technische polarisatie nastreven. Bij deze beschouwing moet echter vooral rekening worden gehouden met de eenzijdige conjuncturele gevoeligheid die uit deze polarisatie kan – maar niet *ipso facto* – ontstaan. Of deze polarisatie ooit zal bereikt worden in een provincie zoals West-Vlaanderen met grote spreiding van de motorische elementen – type dat zich in de reële economie het meest voordoet – valt te betwijfelen, daar de mogelijkheid van technische bindingen in de eerste plaats gedetermineerd wordt door de kwantiteit en de kwaliteit van de transacties.

Daarenboven moet ook steeds rekening gehouden worden met de mogelijkheid dat een verwachte technische polarisatie zich niet voltrekt; zo is het duidelijk dat in Limburg een technische polarisatie verwacht werd op basis van de aanwezige kolen-voorraad, die zich door de gewijzigde omstandigheden echter niet meer zal voltrekken.

§ 3. AANPASSEN VAN DE INSTRUMENTEN

Bij de theoretische benadering van het groeipoolconcept en bij de studie van de inkomenspolarisatie in West-Vlaanderen werd gewezen op de samenhang van het jongste industrialiseringsproces, de inkomensstijging en de daaruit voortvloeiende uitbouw van de tertiaire sector.

De groeipooltheorie wijst ons op de samenhang van de economische verschijnselen en tevens op het bestaan van groeiprocessen die een streek „unbalanced” kunnen maken, of er via de inkomens- en psychologische polarisatie zekere excessen doen ontstaan die een handicap betekenen voor de verdere groei.

In het geheel van een groeiproces komen trouwens veel nevenverschijnselen voor op korte en op lange termijn, die een verder ingrijpen en oriënteren van de overheid en van een welvaartsorganisme zoals de Westvlaamse Economische Raad noodzakelijk maken¹; het bestendigen van de groei vergt een begeleiding die niet tot de eenvoudigste opdrachten van een welvaartsorganisme behoort.

Het jongste industrialiseringsproces heeft ongetwijfeld in de Westvlaamse gewesten, die er via de verhoogde geldstroom het sterkst door bezenuwd werden, de situatie van de handels- en dienstensector gewijzigd. Zo is er een opvallend parallellisme tussen de groei van de stuwende sectoren en de vestiging van grote warenhuizen, de stijging van de grondprijzen in de streek en vooral in de winkelstraten van de stad, de verdere splitsing via specialisatie van de distributie en de modernisering van het winkelapparaat. Deze beweging gaat niet alleen samen met de groeifase in het algemeen, doch volgt met een *time-lag* het tijdstip waarop de expansie is aangevat. Zo zijn bijvoorbeeld de bovenvermelde verschijnselen veel vroeger ingezet te Brugge en te Kortrijk dan te Roeselare, centrum van een streek die pas later een versnelling van het expansieritme onderging.

Hier dient natuurlijk de aandacht gevestigd te worden op het feit dat bovenvermelde verschuivingen niet alleen door de groei van de motorische elementen en de daaruit voortspruitende inkomensstroom zijn te verklaren; zowel monetaire als allerlei

1. Zie G. DECLERCQ, „Twintig jaar Westvlaamse economie, 1944-64”, *West-Vlaandens Economische Groei*, Brugge, 1965, blz. 19.

door nationale en zelfs internationale omstandigheden beïnvloede factoren spelen mede.

Toch heeft de streek een concrete verantwoordelijkheid in het bestrijden van de excessen van de groei, die zouden kunnen omschreven worden als het op hol slaan van de effecten van de psychologische polarisatie. Eén van de elementen waarop de streek kan en moet ingrijpen is de snelle toename van de grondprijzen. De ervaring wijst immers uit dat het ontbreken van een aangepast grondbeleid door de overheid, in samenwerking met de private sector, een belangrijke hindernis vormt in de economische groei van snel evoluerende gewesten. Dit bodembeleid moet zowel gevoerd worden voor de inplanting van de motorische elementen als industrie, toerisme, distributie als voor de huisvestingsbehoeften van de aanwezige bevolking of de te verwachten immigratie; deze politiek – zoals trouwens een structuurbeleid voor de landbouw – is trouwens een onderdeel van de begeleiding van de groei door de overheid.

Na de eerste fase van groei in West-Vlaanderen werd het ontbreken van een specifiek instrument voor grondbeleid scherp aangevoeld. Op initiatief van het Provinciaal Bestuur en na conceptstudies van de Westvlaamse Economische Raad werd dan ook in 1963 gestreefd naar de oprichting van intercommunales over een ruim grondgebied, met als doelstelling het grondbeleid voor industrie, ambacht en handel enerzijds en grondbeleid voor de huisvestingsbehoeften anderzijds.

HOOFDSTUK VII

SAMENVATTING

In deze studie werd de groeipooltheorie getoetst aan een reële economie, namelijk die van de provincie West-Vlaanderen. Zodoende werd deze theorie geconfronteerd met een gebied waarvan volgende kenmerken belangrijk zijn voor de toepassing : (a) er komen geen grote agglomeraties in voor ; het gebied kent aldus een veeleer zwakke concentratie van bevolking en industrie, (b) de interne bevolkingsevolutie staat sterk onder invloed van de migratiebeweging, (c) de economische basis van het gebied is gevarieerd, doch vrij homogeen in zijn diverse zones, zoals de kust (toerisme), de as Brugge-Kortrijk (industrie) en de Westhoek (grensarbeid, landbouw) en (d) in de jongste vijf jaar kende het gebied een grote expansie van de industriële tewerkstelling en van het toerisme.

In deze samenvatting worden vooral de punten uit de analyse naar voren gebracht die voor het formuleren van de verdere gedachtengang van betekenis zijn.

1. De grondstoffenbinding of opwaartse technische polarisatie van de Westvlaamse industrie is veeleer gering ; slechts 16,3 % van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde gebeurt in eigen streek (straal 20 km). Daarenboven is de grondstoffenbinding binnen West-Vlaanderen – eigen streek uitgezonderd – nog geringer, namelijk 7,1 %. Dit wijst meteen in de richting van een hogere polarisatie in een beperkt gebied of met andere woorden op een klein actieveland van de technische polarisatie.

De bedrijfstakken waarvan de grondstoffenbevoorrading een reëel bindings-element met de streek uitmaken zijn de voedingswarenbereiding en de houtbewerking ; in de eerste bedrijfstak gaat de binding via de producenten terwijl in de

tweede bedrijfstak meer dan de helft van de bindingen geschieden via de handel¹. De studie per bedrijfstak bevestigt eveneens dat in de textielnijverheid onderlinge steunelementen voorkomen op zeer korte afstand en dat de confectienijverheid in West-Vlaanderen gegrift is op de plaatselijke textielindustrie.

2. Per streek zijn geen wezenlijke verschillen inzake technische polarisatie waar te nemen; de uiteenlopende bindingen zijn eerder toe te schrijven aan de aard van de gevestigde bedrijfstakken. Wel is er een positieve samenhang tussen de opwaartse bindingen en de grootte van de bedrijven: hoe kleiner de onderneming hoe groter de opwaartse technische polarisatie. De opwaartse bindingen naar het aantal leveranciers zijn belangrijker dan naar aankoopwaarde. Naarmate de afstand toeneemt tussen onderneming en grondstoffenleverancier stijgt de waarde per aankoop; deze concentratie stijgt in relatieve termen echter sneller bij de kleine dan bij de grote ondernemingen. Hieruit volgt dat de psychologische polarisatie hoger is dan de technische.
3. De verkoopbindingen of neerwaartse technische polarisatie zijn lichtelijk geringer dan de opwaartse; slechts 11,6 % van de verkoopwaarde wordt afgezet in eigen streek terwijl 16,3 % van de grondstoffenbevoorrading in eigen streek gebeurt. De verkoop binnen West-Vlaanderen – eigen streek uitgezonderd – beloopt echter 9,1 % van de verkoopwaarde. De bedrijfstakken keramiek en houtbewerking vertonen sterke neerwaartse bindingen binnen eigen streek en binnen West-Vlaanderen; zij behoren tot de transportgebonden bedrijfstakken waarvan de transportkost, en aldus de afstand tussen producent en afnemer, een concurrentie-element is van betekenis. Tevens is het interessant vast te stellen dat de bedrijfstakken die eindgoederen produceren (confectie – schoenen) minder export-georiënteerd zijn dan de anderen.
4. De studie van de neerwaartse bindingen per streek wijst eveneens op een zwakke band tussen de hoogte van de bindingen en de streek; de aard van de gevestigde industrie

1. De technische bindingen werden vastgesteld op basis van de waarde van de aankopen; hierdoor komt de grondstoffenbinding van de steen- en pannenbakkerijen niet tot uiting.

is verklarend voor de streekverschillen. Wel is er een zeer duidelijke band tussen de verkoopsbindingen in de voedingssector en het bevolkingsvolume van de streek. De samenhang tussen de verkoopsbindingen en de grootte van de ondernemingen is wel positief: hoe groter de onderneming, hoe losser de verkoop staat van eigen streek en van West-Vlaanderen. Tevens is er een positieve correlatie tussen de grootte van de onderneming en de export. De grote verschillen wijzen op de mogelijkheden welke nog schuilen in een export-bevorderingspolitiek ten bate van kleine en middelgrote ondernemingen.

De streekgebondenheid van de ondernemingen is geringer bij de verkoop dan bij de aankoop van grondstoffen en dit in alle grootteklassen. Hierop maken echter de kleine ondernemingen een uitzondering, waaruit blijkt dat hun verzorgend karakter meer overweegt dan de specialisatie.

De neerwaartse bindingen naar aantal leveranciers zijn opnieuw veel groter dan die naar aankoopwaarde; de studie wijst echter uit dat de samenhang tussen grootte van de onderneming en afstand tot de koper minder uitgesproken is dan bij de grondstoffenbevoorrading.

5. De vastgestelde intermediaire vraag van de Westvlaamse industrie is sterk uiteenlopend per bedrijfstak en stemt overeen met de classificatie van H. B. Chenery en T. Watanabe. De auto-consumptie vormt echter het belangrijkste deel van de intermediaire vraag. De neerwaartse polarisatie in de intermediaire vraag is vrij groot in de keramiek, hout- en textielindustrie. Hier is een duidelijke band waar te nemen tussen de intermediaire vraag enerzijds en de algemene technische bindingen en het aantal produktiestadia anderzijds. De intersectoriële bindingen van betekenis binnen West-Vlaanderen in de industrie zijn: confectie/textiel, hout/machineconstructie, hout/bouw en keramiek/bouw. Verder is de polariserende werking van de intersectoriële leveringen binnen de streek voor iedere bedrijfstak groter dan de regionale polarisatie via de handel. Hieruit blijkt dat de beperkte stuwende krachten binnen de industrie nog steeds meer kracht hebben dan de distributie. Zeer treffend is het feit dat in alle sectoren de intermediaire

vraag op korte afstand steeds groot is in vergelijking met het totale volume.

6. De regionale binding van de intrasectoriële leveringen of auto-consumptie is groot in de bedrijfstakken voeding, textiel en hout. Hoe geringer de intersectoriële bindingen, hoe hoger het aandeel van de streek in de totale auto-consumptie. Hieruit volgt dat in een beperkte ruimte steuneffecten binnen dezelfde bedrijfstak ontstaan die bij grotere afstanden verloren gaan.

7. Onder de Westvlaamse ondernemingen die aan de enquête hun medewerking verleenden is er één op tien die beroep doet op onderaannemingsbedrijven; 3/5 van deze bedrijven zijn in eigen streek gevestigd. De onderaanneming heeft dus wel een sterk streekpolariserend karakter.

De onderaanneming is vooral sterk doorgedrongen in de metaalindustrie; voor circa een vierde van alle industrieën maakt de onderaanneming meer dan 20 % uit van de totale kostprijs-elementen.

De W.E.S.-enquête telt 1 op 8 ondernemingen die produkten verkopen aan afnemingsbedrijven; de afnemingsbedrijven behoren vooral tot de ondernemingen uit de voedings-, textiel- en houtsector; voor drie vierden van alle ondernemingen beloopt de vaste afneming meer dan 10 % van hun totale verkoopwaarde.

8. De analyse van de technische bindingen van de recentelijk opgerichte ondernemingen wijst uit dat zij geringer zijn dan bij het geheel van de Westvlaamse industrie.

9. De onbewerkte grondstoffen van de Westvlaamse industrie zijn voor 13,3 % per spoor, voor 41,2 % per waterweg en voor 45,5 % over de weg aangevoerd. Uitgesproken verschillen per bedrijfstak zijn: (a) sterke oriëntatie op wegvervoer van de confectie- en houtindustrie, (b) op spoorvervoer van de metaalindustrie en (c) op waterwegtransport van de voedingssector.

De aanvoerwijze over de weg geschiedt voor 30,9 % met transportmiddelen uit eigen streek en voor 26,5 % met transportmiddelen van de onderneming.

Het grootste polarisatie-effect is waar te nemen in de sectoren voeding, keramiek en metaal. De analyse naar grootte van de onderneming wijst uit dat het regionaal effect van de aanvoer van grondstoffen op de ontwikkeling van de transportmiddelen toeneemt met de grootte van de onderneming, doch dit op basis van eigen transportmiddelen.

10. De bewerkte grondstoffen van de Westvlaamse industrie zijn voor 10,1 % via het spoor, voor 20,7 % via de waterweg en voor 69,2 % via de weg aangevoerd. Onder de brancheschillen vallen : (a) hoge verhouding wegvervoer in de textiel- en houtindustrie, (b) spoor in de schoen- en confectienijverheid en (c) waterweg in de voedingsmiddelen- en metaalnijverheid.

Het polariserend effect van de aanvoer van bewerkte grondstoffen is kleiner dan van de aanvoer van onbewerkte grondstoffen. Het vervoer via eigen transportmiddelen belooft slechts 15,9 % voor de bewerkte tegenover 26,5 % voor de onbewerkte grondstoffen. De aandelen van de transportbedrijven uit eigen streek belopen respectievelijk 25,6 % en 30,9 %. Alleen in de textielsector is deze laatste groep zeer sterk vertegenwoordigd (35,9 %).

Hoe groter de economische ontwikkeling van een streek, hoe groter het polariserend effect van de aanvoer van grondstoffen op de transportmiddelen. Hieruit blijkt duidelijk dat een minimum drempel van te transporteren goederen moet aanwezig zijn vooraleer de polariserende werking aanvangt.

11. De eindprodukten van de Westvlaamse industrie zijn voor 8,7 % over het water, voor 18,2 % over het spoor en voor 73,1 % over de weg afgevoerd. Uitgesproken verschillen per bedrijfstak zijn : (a) hoog aandeel van het spoor in de metaal-, confectie- en schoennijverheid en (b) van het wegvervoer in de keramiek en houtsector. Het polariserend effect bij de afvoer van de eindprodukten is het hoogst ; zij geschiedt echter dominerend via de eigen transportmiddelen (41,2 %) en in mindere mate via de transportondernemingen uit eigen streek (25,1 %). De vergelijking tussen de verdeling van aanvoerwijze van bewerkte grondstoffen en die van de afvoer van eindprodukten wijst op gelijklopende koopgewoonten in het gehele land en op het feit dat de

aanwezigheid van een eigen voertuigenpark veeleer in functie is van de eindprodukten dan van de aanvoer van grondstoffen.

De metaalsector heeft op de aanwezigheid van transportmiddelen in de streek buiten de onderneming het hoogste effect (41,4 %); in de sectoren hout (70,0 %) en voeding (61,1 %) loopt de polariserende werking vooral via eigen transportmiddelen.

Het aandeel van de vervoerde eindprodukten met eigen transportmiddelen stijgt naarmate de onderneming kleiner wordt, terwijl het aandeel van het gebruik van transportmiddelen van derden uit de streek lichtelijk toeneemt met de grootte van de onderneming.

12. De hoogte en spreiding van de inkomens- en welvaartsindices in West-Vlaanderen vertoont een nauwkeurige samenhang met de aanwezigheid en met de veelvuldigheid van de motorische elementen in de economie. Ook de hoogte van het kadastraal inkomen gaat samen met de aanwezigheid van de stuwende sectoren; de streken met sterke industriële en toeristische groei in de jongste jaren vertonen zelfs tussen 1947 en 1961 de hoogste kadastrale toename per gezin.

De toename van de werkgelegenheid en van het loongemiddelde tussen 1959 en 1964 brengt verder een stijging van het salaris- en loonvolume tewegg van circa 8 miljard frank wat een groei van het jaarinkomen betekent van 72,1 % in 5 jaar; alleen door de daling van de werkloosheid tussen dezelfde data beloopt de netto-stijging van de salarissen en lonen circa 3 miljard frank per jaar.

De loondispariteit van de arbeiders tussen West-Vlaanderen en het Rijk neemt eveneens af met 2,6 %; hiervan is 50 % toe te schrijven aan een zuiver regionaal effect en 50 % aan een structureffect. De arrondissementele verschillen tonen duidelijk aan dat in de gewesten met snelle groei van het werkgelegenheidsvolume, de dispariteit met het Rijksgemiddelde is afgenomen en dat ook daar dwars door de structuureffecten regionale effecten zijn waar te nemen.

De bezetting van de handel vertoont – wanneer een bepaald bevolkings- en werkgelegenheidsniveau is overschreden – een duidelijke samenhang met de aanwezigheid van de suc-

cesrijke stuwende sectoren. De sterke uitbouw van de tertiaire sector in de kustzone wijst uit dat het toerisme qua inkomen kan opwegen tegen de koopkracht van een belangrijke verstedelijkte bevolkingsmassa.

De inkomenspolarisatie is begunstigd door een belangrijke pendelmassa en door het familiaal karakter van het bedrijfsleven.

13. Het model van het jongste industrialiseringsproces in West-Vlaanderen wijst duidelijk op het bestaan van een psychologisch polarisatieproces; wanneer de beweging in gang is gezet, ontstaat een psychologische reactie die stimulerend werkt. In het uitlokken van de eerste investering en de activering van het ontstane klimaat kan de overheid of een ontwikkelingsorganisme een grote rol vervullen.

De groeisectoren brengen een grotere psychologische polarisatie teweeg dan de stagnerende sectoren, onder andere via een ruimer geografisch recruteringsveld van de arbeiders. De ontwikkeling van het toerisme aan de Belgische kust steunt in belangrijke mate op een psychologisch polarisatieproces dat van grote betekenis is voor de verdere uitbouw.

14. De geografische polarisatie als gevolg van een doelbewust streven is ongetwijfeld in West-Vlaanderen zichtbaar. De indeling van de provincie in diverse operatie-eenheden met een uiteenlopende ontwikkelingstaktiek is hier een voorbeeld van.

In zoverre men de geografische polarisatie ziet als een resultaat van de andere polarisatievormen is zij eerder zwak. De concentratiebeweging van de industrie in de Westvlaamse agglomeraties is onbestaande.

De bevolking kent wel een concentratie; de vergelijkende studie tussen de industriële en de bevolkingsconcentratie wijst echter uit dat de industrie niet de enige verklarende factor is van de bevolkingsbeweging. Zowel de tertiaire sector in een toeristisch ontwikkelde streek of in een bevolkingsmassa, als de pendel zijn restgrootheden die het evenwicht herstellen.

15. De bindingen tussen de ontwikkeling van de diverse motorische elementen en de bevolkingstoename zijn in West-

Vlaanderen een reëel feit. In de jongste twintig jaar is echter de correlatie tussen bevolking en industriële groei verzwakt onder de druk van de verkeersmogelijkheden en spreiding van de algemene infrastructuur over het platteland. De analyse van de bevolkingsbeweging sedert 1860 laat toe de grote motorische elementen vast te leggen; deze zijn de industrievestiging, het toerisme en de grensarbeid. Tevens valt op te merken dat het effect van deze motorische elementen slechts speelt na de overschrijding van een minimum volume; de analyse van de *ups and downs* van de grensarbeid en hun zeer uitgesproken effect op de bevolkingsbeweging toont aan dat met het verzwakken van de motorische elementen ook de bevolkingscijfers vrij snel stagneren en zelfs dalen.

Naar gelang het aantal gemeenten met sterk agrarische structuur verminderde, is de samenhang tussen landbouwstructuur en bevolkingsdaling des te groter geworden. De tertiaire sector reageert in de eerste plaats op het toerisme en de aanwezige bevolkingsmassa's en pas dan op het industrieel patroon. In deze sector is het effect tussen motorisch element en bevolkingsgroei in de jongste twintig jaar toegenomen en dit in tegenstelling met het effect van de industrievestiging.

In West-Vlaanderen reageert de bevolkingsbeweging echter niet op de al of niet aanwezigheid van de werkloosheid of blijvende pendelmassa's.

16. De klassieke Weberiaanse vestigingsfactoren boeten bij de Westvlaamse industrie aan betekenis in. Op de totale produktiekosten van 18,1 miljard frank belopen de loonkosten 19 %, de transportkosten van de grondstoffen 1,4 % en deze van de eindprodukten 1,6 %. De hulp- en grondstoffen nemen 62,6 % in van de kostprijs.

Per bedrijfstak varieert de loondruk op de kostprijs van 40,6 % in de schoennijverheid tot 7,7 % in de voedingsmiddelenijverheid. In de textiel- en metaalindustrie – West-Vlaanderens belangrijkste nijverheidstakken – belopen de lonen respectievelijk 17,9 en 22,5 %. De betekenis van de transportkosten van de hulp- en grondstoffen in de produk-

tiekost is vrij gering in de confectie- (0,4 %) en de schoennijverheid (0,6 %) en hoog in de keramische (4,0 %) en in de voedingswarenbereidingsindustrie (1,9 %). In de textiel- en metaalnijverheid bedragen zij 1,1 en 0,9 %.

De transportkosten van de eindprodukten in de kostprijs zijn hoog in de keramische industrie (3,4 %) en in de houtindustrie (3,5 %) en laag in de schoen- (0,7 %) en confectienijverheid (1,1 %).

Voor beide vormen van transportkosten liggen de verhoudingen binnen elke bedrijfstak zeer sterk rond het basiscijfer gegroepeerd. Onder de geënquêteerde ondernemingen belooft het aantal eenheden, waarvan de kostprijs van aanvoer van hulp- en grondstoffen of afvoer van eindprodukten een reële vestigingsbinding betekent, nog geen 10 %.

17. Meer dan de helft van de Westvlaamse ondernemers beschouwt de aanwezigheid van arbeidskrachten als de belangrijkste vestigingsfactor. Op de tweede plaats wordt door circa één vierde de beschikbaarheid en de prijs van de industrieterreinen en de scholing van de arbeidskrachten beklemtoond. De loonshoogte, transportkosten, transportfaciliteiten en nabijheid van afzetmarkt of toeleveringsbedrijven zijn slechts zelden als vestigingsselement van wezenlijk belang naar voren gebracht.

Onder de rangverschuivingen naar boven toe per bedrijfstak vallen : (a) de beschikbaarheid en prijs van industrieterreinen bij de metaalnijverheid, (b) de loonshoogte en de nabijheid van de afzetmarkt bij de houtindustrie, (c) de loonshoogte bij de confectie, (d) de transportkost, nabijheid van de afzetmarkt en de transportfaciliteiten bij de voedingswarenbereiding en keramiek en (e) de kwaliteit van de arbeidsmarkt bij de schoennijverheid.

De kleinere ondernemingen stellen meer belang in de kwaliteit van de arbeidsmarkt en de gehechtheid aan eigen streek dan de grotere ondernemingen ; deze laatste schuiven meer de aanwezigheid van industrieterreinen naar voren. Alle grootteklassen beklemtonen echter eerst en vooral de aanwezigheid van arbeidskrachten.

18. Bij verdere indeling naar sub-factoren komen opnieuw de arbeidsmarktelementen naar voor ; vooral de getrouwheid

van de arbeider aan de onderneming wordt door 61 % van de bedrijfshoofden onderstreept. In de groep van de infrastructuur wordt vooral de aanwezigheid van een goede wegverbinding toegelicht, wat uiteraard samengaat met de aard van het Westvlaams bedrijfsleven.

In de groep „andere factoren” komen vooral de gehechtheid aan eigen streek en de voordelen van de wetten van 17 en 18 juli 1959 naar voren. In verhouding tot de andere subfactoren is de belangstelling voor de aanwezigheid van toeleverings- en afnemingsbedrijven eerder matig. Bij de grote ondernemingen is verder het aantal subfactoren van wezenlijk belang bij de vestiging veel groter in aantal dan bij de kleinere ondernemingen.

19. De groeipooltheorie kent in West-Vlaanderen enkele concrete toepassingen, zoals de aanpassing van de ontwikkelingspolitiek aan de economische kenmerken van de streek-eenheden, het stimuleren van de motorische elementen en het aanpassen van de instrumenten van de regionaal-economische politiek.

SLOTBESCHOUWINGEN

De analyse van de economische structuur, de groei van West-Vlaanderen in het licht van de groeipooltheorie, en een aantal richtlijnen die uit deze toegepaste studie volgen voor de regionaal-economische politiek, tonen aan dat (a) de groeipooltheorie een positieve bijdrage kan leveren voor de verklaring van de economische verschijnselen en verschuivingen in de ruimte en (b) een steunpunt kan vormen bij het opzetten van een regionaal-economische politiek of een ontwikkelingsplan. De groeipooltheorie kan echter deze functie slechts vervullen indien de technische bindingen tussen het industriële patroon op een beperkte economische ruimte als exclusieve basis van iedere vorm van polarisatie wordt afgewezen.

De accentverschuiving naar de andere polarisatiewijzen en naar de rol van de motorische elementen is echter voldoende om de groeipooltheorie een universele rol te laten vervullen. Het West-vlaamse voorbeeld wijst op het bestaan van een sterke inkomens- en psychologische polarisatie; in de groeibeweging hebben zij een belangrijke rol gespeeld. De maximalisatie van hun effect kan nagestreefd worden door een ontwikkelingsorganisme. Deze doelstellingen kunnen immers beter bereikt worden door de samenwerking tussen alle sociale en sociaal-economische organisaties en de overheid, dan door de overheid alleen. In deze geest wordt het welvaartsorgaan als concipiërend, promoverend en coördinerend lichaam en als gesprekspartner een motorisch element bij uitstek van een streek.

Voor de maximalisatie van de economische groei blijft het nastreven van een hoge psychologische en inkomenspolarisatie wenselijk. Dit doel kan een onderdeel vormen van een ontwikkelingsplan of van de regionaal-economische politiek van de overheid. Tevens moeten aanhoudend de eigen instrumenten van het overheidsbeleid aangepast worden aan de economische evolutie zelf.

De regionaal-economische politiek – die in zich een discriminatoir karakter inhoudt – werkt steeds in min of meerdere mate de geografische polarisatie in de hand. Dit is eveneens het geval geweest in West-Vlaanderen. De systematische regionale planning en de resultaten ervan in West-Vlaanderen wijzen trouwens eveneens uit dat een systematisch nagestreefde ontwikkeling een geografische polarisatie veroorzaakt.

Voor de verdere ontwikkeling van de economische welvaart is de geografische polarisatie een noodzakelijkheid. Haar toepassing binnen West-Vlaanderen wijkt echter sterk af tussen de as Brugge-Kortrijk, de Westhoek en de kustzone.

In West-Vlaanderen heeft zich verder een belangrijk groeiproces van de industrie voltrokken met zwakke technische bindingen tussen de nieuwe vestigingen en de oudere en met een zwakke technische binding in het geheel van de industrie. Het Westvlaamse model toont aan dat een groeibeweging zeer omvangrijk kan zijn zonder technische polarisatie. Het onderzoek bij de ondernemers wees eveneens uit dat de technische bindingen geen reëel vestigings-element uitmaken voor het merendeel van de ondernemingen.

Het nastreven van technische bindingen kan een instrument zijn om de groei te maximaliseren. Dit instrument kan het gemakkelijkst gehanteerd worden in havenzones en grote agglomeraties. Gezien echter de geringe technische bindingen welke in niet-geconcentreerde gebieden voorkomen en de mogelijkheid om een grote expansie te bereiken zonder opwaartse of neerwaartse bindingen – zoals het Westvlaamse voorbeeld aantoont – kan de technische polarisatie geen instrument, noch basis, vormen van de regionaal-economische politiek. Het gebruik van deze vorm van polarisatie als instrument of basis van een regionale ontwikkeling zou trouwens remmend werken op het groeiritme in de te ontwikkelen gewesten, wat op zichzelf strijdig is met de doelstellingen van een regionaal-economische politiek.

De regionaal-economische politiek moet gericht blijven op het aantrekken van bijkomende, stuwende, en zo mogelijk motorische elementen. De technische polarisatie is hierbij bijkomstig, te meer daar zij van zeer voorbijgaande aard kan zijn, de diversificatie van een gewest in de weg kan staan en aldus aanleiding zijn tot een hogere conjunctuurgevoeligheid. De regionaal-economische politiek moet bijgevolg aanhoudend het oog gericht houden op de groei-

sectoren in de economie en op het scheppen van nieuwe of het aanpassen van bestaande motorische elementen in een streek.

In de eerste fase is het dan ook wenselijk de regionaal-economische politiek te richten op het rechtstreeks beïnvloeden van de micro-beslissingen van de ondernemer en op het scheppen van de vestigingsmogelijkheden. In de structureel zwakke gewesten is echter een bredere infrastructurele begeleiding – die eveneens een motorisch element uitmaakt – noodzakelijk om op middellange termijn tot bevredigende resultaten te komen.

APPENDICES

APPENDICES

Appendix	Page	Table	Table	Table	Table
Appendix A	1	Table A-1	Table A-2	Table A-3	Table A-4
Appendix B	2	Table B-1	Table B-2	Table B-3	Table B-4
Appendix C	3	Table C-1	Table C-2	Table C-3	Table C-4
Appendix D	4	Table D-1	Table D-2	Table D-3	Table D-4
Appendix E	5	Table E-1	Table E-2	Table E-3	Table E-4
Appendix F	6	Table F-1	Table F-2	Table F-3	Table F-4
Appendix G	7	Table G-1	Table G-2	Table G-3	Table G-4
Appendix H	8	Table H-1	Table H-2	Table H-3	Table H-4
Appendix I	9	Table I-1	Table I-2	Table I-3	Table I-4
Appendix J	10	Table J-1	Table J-2	Table J-3	Table J-4
Appendix K	11	Table K-1	Table K-2	Table K-3	Table K-4
Appendix L	12	Table L-1	Table L-2	Table L-3	Table L-4
Appendix M	13	Table M-1	Table M-2	Table M-3	Table M-4
Appendix N	14	Table N-1	Table N-2	Table N-3	Table N-4
Appendix O	15	Table O-1	Table O-2	Table O-3	Table O-4
Appendix P	16	Table P-1	Table P-2	Table P-3	Table P-4
Appendix Q	17	Table Q-1	Table Q-2	Table Q-3	Table Q-4
Appendix R	18	Table R-1	Table R-2	Table R-3	Table R-4
Appendix S	19	Table S-1	Table S-2	Table S-3	Table S-4
Appendix T	20	Table T-1	Table T-2	Table T-3	Table T-4
Appendix U	21	Table U-1	Table U-2	Table U-3	Table U-4
Appendix V	22	Table V-1	Table V-2	Table V-3	Table V-4
Appendix W	23	Table W-1	Table W-2	Table W-3	Table W-4
Appendix X	24	Table X-1	Table X-2	Table X-3	Table X-4
Appendix Y	25	Table Y-1	Table Y-2	Table Y-3	Table Y-4
Appendix Z	26	Table Z-1	Table Z-2	Table Z-3	Table Z-4

Appendix I,1 : *Synthese van de demografische verschijnselen, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1860-1960.*

Arrondissement	Periode 1861-85	Periode 1886-1910	Periode 1911-35	Periode 1936-60
Brugge	Relatief laag geboortencijfer Hoogste uitwijkingssaldo	Dalend emigratiesaldo	Dalend emigratiesaldo	Omslag naar positief migratiesaldo
Diksmuide	Middelgroot emigratiesaldo	Stijgend emigratiesaldo	Uitzonderlijk hoog emigratiesaldo	Relatief hoog sterftcijfer Permanent hoog emigratiesaldo
Ieper	Middelgroot emigratiesaldo	Stijgend emigratiesaldo	Laagste geboortencijfer Zeer hoog emigratiesaldo	Relatief hoog sterftcijfer Permanent hoog emigratiesaldo
Kortrijk	Relatief laag geboortencijfer Gering emigratiesaldo	Dalend emigratiesaldo	Positief migratiesaldo	Gering emigratiesaldo
Oostende	Hoogste geboortencijfer Gering emigratiesaldo	Hoogste sterftcijfer Hoogste geboortencijfer Positief migratiesaldo	Sterk dalend geboortencijfer Gering emigratiesaldo	Laagste geboortencijfer Positief migratiesaldo
Roeselare	Relatief laag geboortencijfer Gering emigratiesaldo	Stationair sterftcijfer Stijgend emigratiesaldo	Stijgend emigratiesaldo	Sterk dalend emigratiesaldo
Tielt	Laagste sterftcijfer Laagste geboortencijfer Hoog emigratiesaldo	Stijgend emigratiesaldo	Sterk gestegen vertreksaldo	Hoogste uitwijkingssaldo
Veurne	Hoogste sterftcijfer Hoog geboortencijfer Vrij hoog emigratiesaldo	Sterk dalend sterftcijfer	Sterk dalend emigratiesaldo	Gering emigratiesaldo

Appendix I,2 : Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965.

Arr. Brugge	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en vissrij 1961 (a)	Tewerk- stelling industrie 1964 (a)	Tewerk- stelling handel en diensten 1964 (a)	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964 (a)	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964(a)
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Aantrijke	3.349	4.042	4.855	4.474	4.246	4.272	324	253	79	42
Assebroek	1.212	1.758	4.705	9.553	14.156	15.028	194	581	179	36
Beernem	3.978	4.514	4.902	5.271	5.797	5.915	403	412	261	80
Blankenberge	1.889	3.557	6.053	7.684	10.215	10.334	19	681	1.093	95
Brugge	50.754	47.382	53.285	51.910	52.294	52.424	925	14.379	5.867	1.320
Damme	1.092	1.077	1.215	1.135	1.073	1.046	119	7	20	4
Dudzele	2.072	2.132	2.466	2.019	2.066	2.099	180	58	11	6
Heist	1.098	2.004	4.854	6.304	8.554	9.256	123	247	342	75
Hertsberge	—	—	—	1.027	1.021	1.061	145	82	5	4
Hoeke	183	218	238	225	204	224	26	—	28	—
Houtave	738	830	751	641	539	504	128	10	7	6
Jabbke	1.805	1.994	2.210	2.374	2.905	3.197	122	284	13	3
Knokke	1.276	1.508	2.955	8.458	13.524	14.152	172	1.105	1.619	18
Koolkerke	1.020	1.528	835	826	1.012	1.264	37	7	4	2
Lapscheure	679	799	704	615	547	484	103	57	—	—
Lissewege	1.709	1.915	2.214	1.943	2.048	2.070	84	11	4	—
Loppem	1.532	1.882	2.101	2.146	2.726	2.994	154	129	48	36
Meetkerke	479	554	512	518	433	466	65	17	7	—
Moerkerke	3.226	3.262	3.046	2.815	2.910	2.938	301	49	20	6
Nieuwmunster	384	490	495	460	366	329	76	6	4	—
Oedeleem	4.362	4.819	5.210	4.920	5.099	5.086	623	293	36	17
Oostkamp	4.911	5.736	7.442	7.162	8.093	8.427	424	1.718	85	51
Oostkerke	990	945	1.005	933	836	816	119	32	18	18

(a) Bron : R.M.Z.

Appendix I,2: Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 1).

Arr. Brugge	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Ramkapelle	534	546	575	596	469	458	13	—	5	1
Ruddervoorde	4.341	5.019	5.494	4.468	4.803	5.047	651	49	238	28
Sijsele	1.868	2.201	2.420	2.964	3.458	3.742	110	133	2	23
St-Andries	1.695	2.644	7.148	9.472	12.957	14.710	1.017	388	130	72
St-Joris	1.541	1.420	1.603	1.901	1.791	1.798	68	16	17	8
St-Kruis	1.784	2.435	4.250	7.123	10.818	12.379	689	171	362	94
St-Michiels	1.504	1.990	3.062	4.352	8.844	11.174	3.132	370	445	141
Snelleghem	893	1.081	1.284	1.280	1.223	1.236	31	9	7	5
Snalhille	741	902	909	885	859	843	5	3	3	2
Torhout	7.901	8.940	10.981	11.376	13.343	14.045	555	313	348	34
Uitkerke	774	1.384	1.851	2.824	3.158	3.452	122	71	6	9
Varsenare	839	1.064	1.221	1.180	1.734	1.986	122	17	39	6
Veldegem	—	—	—	2.704	3.672	3.986	165	5	136	4
Waardamme	929	1.013	1.038	916	1.077	1.194	122	8	1	5
Wenduine	253	325	856	1.236	1.807	1.797	16	113	14	17
Westkapelle	1.405	1.407	1.720	1.967	2.332	2.540	183	23	74	17
Zedelgem	3.575	4.277	5.413	3.170	4.385	4.922	227	67	1.705	37
Zerkegem	1.065	1.384	1.510	1.417	1.460	1.502	99	1	—	1
Zuikenkerke	844	1.000	1.183	1.088	1.014	965	3	3	3	3
Totaal	121.234	131.978	164.571	184.332	219.868	232.162	33.127	11.482	+ 8.212	+ 2.070

Appendix I,2: Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 2).

Arr. Diksmuide	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijkverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Beerst	1.268	1.328	1.220	1.090	1.197	1.226	52	2	+	2
Bovekerke	986	1.202	1.304	1.045	1.093	1.083	2	3	+	1
Diksmuide	3.965	4.115	3.884	3.333	3.854	6.539	649	216	+	111
Esen	1.759	2.072	2.239	1.794	1.987	—	180	28	+	19
Handzame	2.528	2.838	3.250	3.088	3.312	3.263	221	29	+	1
Houthulst	—	—	—	2.598	3.023	3.110	96	21	+	12
Kaaskerke	564	613	654	561	584	—	6	4	+	8
Keiem	1.217	1.235	1.302	1.158	1.261	1.233	121	2	+	1
Klerken	3.173	4.270	5.607	1.939	1.844	1.856	117	24	+	22
Koekelare	3.957	5.116	6.003	5.656	6.298	6.389	188	88	+	18
Kortemark	4.072	4.591	4.982	5.063	5.745	5.821	147	76	+	15
Lampernisse	441	471	386	346	265	235	978	—	+	3
Lek	1.244	1.398	1.416	1.411	1.454	1.413	57	3	+	—
Lo	1.619	1.781	1.630	1.334	1.213	1.125	132	7	+	5
Merkem	3.436	3.211	3.701	3.071	2.684	2.514	353	8	+	5
Nieuwkapelle	758	752	713	591	565	561	60	—	—	—
Noordschote	538	628	550	522	467	428	99	1	—	—
Oostkerke	246	290	307	335	320	320	35	1	—	1
Oudekapelle	314	298	294	245	191	208	31	2	+	—
Pollinkhove	1.501	1.467	1.516	1.116	1.049	949	163	4	+	—
Reninge	1.827	1.865	1.832	1.449	1.368	1.291	285	8	+	3
St.-Jakobs-Kapelle	223	232	195	197	144	145	35	—	—	1
Stuivekenskerke	404	355	346	277	203	183	59	—	—	2
Vladslo	2.196	2.150	2.031	1.790	1.770	1.660	200	10	+	5
Werken	1.222	1.426	1.666	1.499	1.435	1.386	155	9	+	—
Woumen	3.120	3.568	3.514	2.918	2.887	2.884	235	30	+	17
Zarren	2.157	2.862	3.323	2.522	2.510	2.563	122	11	+	1
Totaal	44.735	50.134	53.865	46.928	48.738	48.385	3.936	587	+ 1.195	+ 165

Appendix 1,2 : Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 3).

Arr. Ieper	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Bas-Warneton	681	801	756	814	819	862	4	2	3	1
Beselare	2.493	3.021	3.235	2.537	2.467	2.441	33	5	14	1
Bikschote	754	816	889	774	706	703	3	7	17	1
Boezinge	1.940	2.126	2.224	2.033	1.897	1.906	134	6	35	—
Brielen	750	682	783	751	832	940	11	4	4	2
Comines	3.553	4.584	6.641	7.893	8.477	8.149	389	13	16	39
Dikkebus	1.346	1.329	1.345	1.071	994	1.035	7	8	20	6
Dranouter	1.122	1.065	1.119	901	866	825	—	102	1	5
Elverdinge	1.484	1.627	1.664	1.737	1.677	1.646	143	10	40	1
Geluveld	1.494	1.576	1.701	1.413	1.538	1.528	46	4	28	3
Geluwe	4.081	4.554	4.944	5.412	6.018	5.988	155	18	61	3
Hollebeke	636	770	1.006	747	766	738	157	2	35	2
Houthem	1.202	1.233	1.548	1.325	1.215	1.191	20	5	10	1
Ieper	17.074	15.902	17.409	16.021	18.134	18.339	3.681	955	1.267	90
Kennel	1.456	1.653	1.612	1.369	1.316	1.335	111	28	57	—
Krombeke	868	1.017	1.118	913	873	873	3	6	1	—
Langemark	5.998	7.179	5.422	4.414	4.660	4.746	347	41	127	12
Loker	669	837	846	755	705	714	8	11	3	9
Mesen	1.411	1.679	1.404	1.072	1.122	1.091	42	7	22	2
Nieuwerke	2.549	2.413	2.461	2.340	2.041	1.834	26	10	3	3
Oostvlieten	1.653	1.734	1.749	1.612	1.495	1.429	16	5	12	1
Passendale	3.168	3.789	3.964	3.107	3.105	3.121	196	65	60	30
Ploegsteert	2.366	3.290	5.202	5.174	4.776	4.852	357	160	153	61

Appendix I,2 : Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 4).

Arr. Ieper	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Poelkapelle	—	—	2.245	1.962	2.021	1.974	191	13	+	8
Poperinge	10.619	11.038	11.307	12.206	12.374	12.584	1.130	381	+	72
Proven	1.554	1.728	1.747	1.641	1.527	1.492	97	38	+	15
Reningelst	2.132	2.397	2.399	2.095	2.021	1.989	48	9	+	1
Roesbrugge	2.014	2.066	2.002	1.633	1.624	1.509	31	44	—	14
Sint-Jan	796	838	829	815	847	1.017	2	1	+	—
Vlamertinge	2.763	3.215	3.534	3.662	3.641	3.738	81	23	+	—
Voormezele	1.075	1.388	1.377	965	934	1.044	6	7	+	8
Waaften	3.124	3.591	4.085	3.276	3.069	3.129	119	19	+	6
Watou	3.112	3.475	3.553	3.022	2.736	2.539	19	22	—	5
Wervik	7.061	7.317	9.983	12.122	12.375	12.764	530	210	+	56
Westouter	1.315	1.515	1.587	1.442	1.334	1.360	8	39	+	18
Westvleteren	1.487	1.947	1.914	1.645	1.485	1.400	9	31	+	1
Wijtschate	3.001	3.526	3.521	2.587	2.343	2.343	27	17	—	3
Woesten	1.278	1.225	1.389	1.410	1.369	1.366	38	5	+	—
Wulvergem	491	484	563	403	363	320	56	1	+	1
Zandvoorde	763	973	999	785	706	693	41	—	+	—
Zillebeke	1.582	1.911	2.057	1.666	1.782	1.808	39	7	+	—
Zonnebeke	2.773	3.673	4.158	3.467	3.499	3.492	152	20	+	—
Zuidschote	568	598	559	419	404	410	1	1	+	—
Totaal	106.256	116.582	128.850	121.519	123.051	123.257	9.188	2.413	+	+ 431

Appendix I,2: Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 6).

Arr. Kortrijk	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Kuurne	2.725	3.759	5.832	7.199	10.987	12.011	72	1.867	669	+
Lauwe	2.261	3.033	4.956	6.561	7.568	7.701	176	2.317	58	+
Lendelede	3.473	3.469	3.636	4.042	4.796	4.938	61	860	32	+
Luingne	1.530	1.719	2.201	3.104	3.015	3.042	77	178	16	+
Marke	1.563	1.954	3.143	3.776	4.487	4.958	196	1.308	258	+
Menen	9.705	12.715	18.636	21.997	22.125	22.493	93	2.312	311	+
Moen	1.923	2.082	2.297	2.390	2.485	2.630	186	364	106	+
Moorsele	3.778	4.319	4.447	4.491	4.839	4.894	111	441	143	+
Mouscron	7.185	12.458	22.515	35.682	36.675	37.551	86	7.798	31	+
Otegem	1.818	1.854	1.780	1.705	1.889	2.072	32	168	2	+
Outrijve	1.164	1.112	1.160	1.087	1.050	1.065	12	—	2	+
Rekken	2.284	2.492	3.366	4.247	4.829	4.464	104	149	19	+
Rollegem	2.286	2.203	2.415	2.506	2.525	2.496	138	65	31	+
St.-Denijs	3.653	3.541	3.116	2.976	2.635	2.535	29	195	5	+
St.-Eloois-Vijve	1.123	1.290	1.615	1.764	2.265	2.567	38	454	160	+
Tiegem	1.929	1.780	1.876	1.799	1.876	1.849	99	372	22	+
Vichte	1.217	1.252	1.393	2.067	2.943	3.070	72	3.120	736	+
Waarmaarde	1.065	931	858	678	664	656	32	2	3	+
Waregem	7.132	7.337	9.162	11.151	15.763	16.771	338	3.321	658	+
Wewegem	4.172	5.493	8.573	11.482	12.890	13.228	131	1.341	184	+
Zwevegem	4.262	4.379	5.894	7.274	10.469	11.418	183	6.793	2.498	+
Totaal	140.639	165.073	213.952	260.929	298.022	310.027	4.815	68.513	+ 14.605	+ 2.971

Appendix 1,2 : Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 9).

Arr. Tielt	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling nijverheid 1958- 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964
	1860	1885	1910	1935	1960	1965				
Aarsele	2.997	2.831	3.329	3.134	3.223	3.107	196	47	59	4
Dentergem	2.526	2.373	2.520	2.431	2.566	2.637	384	16	76	9
Egem	1.760	1.771	1.742	1.516	1.439	1.390	128	30	26	12
Kanegem	1.636	1.714	1.759	1.453	1.186	1.107	2	4	2	2
Koolskamp	2.383	2.360	2.294	2.163	2.162	2.153	187	20	20	13
Markegem	871	839	823	787	795	804	37	1	4	1
Meulebeke	8.133	9.123	9.559	9.627	10.602	10.562	1.950	145	893	53
Oeselgem	934	888	1.114	1.111	1.122	1.153	53	2	8	2
Ooigem	1.105	1.336	1.567	1.789	2.459	2.563	431	2	171	4
Oostrozebeke	4.064	4.208	4.678	5.015	5.912	6.114	1.386	71	471	39
Pittem	4.808	4.609	4.923	4.449	4.696	4.795	376	44	30	12
Ruiselede	6.840	6.781	6.950	5.833	5.297	5.094	208	121	49	94
Schuierskapelle	—	1.320	1.407	1.126	1.068	1.061	67	2	2	—
St.-Baafs-Vijve	1.737	1.631	1.608	1.953	2.154	2.212	183	7	69	1
Tielt	11.251	9.745	11.780	12.347	13.482	13.777	1.543	478	156	72
Wakken	2.324	2.358	2.557	2.528	2.617	2.552	459	75	60	37
Wielsbeke	1.689	1.768	2.063	2.283	2.825	2.964	515	27	176	19
Wingene	6.829	8.180	8.298	7.265	7.113	7.221	667	43	124	1
Zwevezele	4.696	5.296	6.167	4.906	5.217	5.304	752	45	71	15
Totaal	66.313	69.131	75.138	71.716	75.935	76.570	9.669	1.180	+ 2.423	+ 378

Appendix 1,2: Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965 (vervolg 10).

Arr. Veurne	Bevolking					Tewerk- stelling landbouw en visserij 1961	Tewerk- stelling industrie 1964	Tewerk- stelling handel en diensten 1964	Evolutie tewerk- stelling handel en diensten 1958- 1964			
	1860	1885	1910	1935	1960					1965		
Adinkerke	1.591	2.473	4.199	2.814	2.609	2.710	108	61	140	14	+	28
Alveringem	2.708	2.986	2.497	1.954	2.039	1.904	213	96	15	8	+	1
Avkapelle	623	698	620	533	473	455	44	5	—	—	—	—
Beveren	1.579	1.672	1.565	1.226	1.134	1.012	142	25	4	14	+	—
Bootschoke	140	190	170	175	150	130	23	3	—	3	+	—
Bulskamp	746	859	878	758	690	675	81	2	4	1	+	2
Eggewaartskapelle	376	544	426	376	303	277	61	1	1	1	+	—
Gijverinkhove	633	644	630	501	458	421	47	7	—	3	+	2
Hoogstade	671	755	636	544	438	473	61	12	1	5	+	2
Houtem	1.597	1.595	1.409	1.246	1.046	963	131	6	4	2	+	2
Izenberge	913	868	710	584	601	567	73	—	9	—	+	126
Koksijde	839	1.036	1.673	3.104	5.834	6.437	67	460	432	70	+	2
Leisele	1.794	1.684	1.556	1.305	1.128	1.000	159	6	3	—	—	1
Moeren (De)	301	272	273	266	178	172	81	1	3	1	+	59
Nieuwpoort	3.575	3.131	4.325	5.142	6.856	7.178	274	915	247	195	+	—
Oeren	178	175	131	109	79	75	23	5	—	5	+	—
Oostduinkerke	1.374	1.651	2.540	3.470	3.359	3.489	93	143	312	216	+	37
Panne (De)	—	—	—	4.488	6.210	6.709	26	474	507	14	+	104
Pervijze	1.202	1.368	1.429	1.170	1.111	1.080	96	115	10	46	+	1
Ramskapelle	785	791	899	789	719	677	125	8	4	3	+	3
Sint-Joris	222	322	362	335	344	371	55	—	1	—	+	—
Sint-Rijkers	316	256	214	200	178	179	46	—	5	2	+	—
Stavele	1.172	1.300	1.228	1.021	968	870	135	3	—	1	+	180
Steenkerke	757	845	862	663	598	525	96	3	—	324	+	1
Veurne	4.678	5.291	6.583	7.489	7.326	7.460	216	949	448	—	+	1
Vinkem	624	589	463	422	430	426	76	27	1	9	+	1
Wulpen	739	1.032	979	984	726	694	89	61	1	24	+	2
Wulveringem	1.017	1.020	822	674	609	585	134	3	2	1	+	2
Zoutenaie	27	31	24	37	27	29	6	—	—	—	+	2
Totaal	31.234	34.078	38.103	42.379	46.621	47.543	2.781	3.388	2.153	479	+	522

Appendix II,1: Ondernemingen met hoge opwaartse bindingen binnen West-Vlaanderen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

	Textiel	Metaal	Hout	Voeding	Confectie	Keramiëk	Diverse
25 à 40 %	11	11	7	-	2	-	1
40 à 50 %	9	3	5	4	4	1	1
50 à 75 %	14	9	10	6	3	4	-
75 % en +	9	3	7	9	2	1	1
Totaal aantal ondernemingen met 25 % en meer opwaartse binding	43	26	29	19	11	6	3
% van bovenvermelde ondernemingen in totaal	37,1	50,0	69,0	65,5	34,4	25,0	8,8
% tewerkstelling van deze ondernemingen in de totale tewerkstelling	39,3	9,7	65,9	47,2	41,8	29,0	1,9

Appendix II,2: Ondernemingen met boge neerwaartse bindingen binnen West-Vlaanderen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

	Textiel	Metaal	Hout	Voeding	Confectie	Keramik	Diverse
25 à 40 %	7	9	12	3	4	4	4
40 à 50 %	3	1	—	3	1	1	2
50 à 75 %	3	5	5	7	2	4	1
75 % en +	12	5	6	8	2	12	2
Totaal aantal ondernemingen met 25 % en meer neerwaartse bindingen	25	20	23	21	9	21	9
% van bovenvermelde ondernemingen in totaal	21,6	38,5	54,8	72,4	8,1	87,5	26,5
% tewerkstelling van deze ondernemingen in de totale tewerkstelling	14,0	7,5	58,9	43,8	20,8	88,4	13,1

Appendix II,3: De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen beroep doen op onderaannemingsbedrijven, naar grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootteklasse	Aantal bedrijven in de enquête	Onderaanneming in eigen streek		Onderaanneming in overig West-Vlaanderen		Onderaanneming in West-Vlaanderen	
		Aantal bedrijven die beroep doen op onderaannemingsbedrijven	Totaal onderaannemingsbedrijven	Aantal bedrijven die beroep doen op onderaannemingsbedrijven	Totaal onderaannemingsbedrijven	Aantal bedrijven die beroep doen op onderaannemingsbedrijven	Totaal onderaannemingsbedrijven
Zeer grote ondernemingen (a)	16	2	11	2	11	2	22
Grote ondernemingen	81	5	12	1	4	5	16
Middelgrote ondernemingen	90	11	87	6	23	11	110
Kleine ondernemingen	152	16	59	12	43	19	102
Totaal	339	34	169	21	81	37	250

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4.

Appendix II,4: De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen leveren aan afnemingsbedrijven, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64.

Grootteklasse	Aantal bedrijven in de enquête	Afnemingsbedrijven in eigen streek		Afnemingsbedrijven in overig West-Vlaanderen		Afnemingsbedrijven in West-Vlaanderen	
		Aantal bedrijven die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven	Aantal bedrijven die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven	Aantal bedrijven die leveren aan afnemingsbedrijven	Totaal afnemingsbedrijven
Zeer grote ondernemingen (a)	16	5	62	3	105	5	167
Grote ondernemingen	81	13	103	10	142	14	245
Middelgrote ondernemingen	90	8	20	5	70	8	90
Kleine ondernemingen	152	27	2.894	19	2.041	32	4.935
Totaal	339	53	3.079	37	2.358	59	5.437

(a) Voor de omschrijving van de indeling, zie tabel II,4,

BIBLIOGRAFIE

A. BOEKEN EN RAPPORTEN

- BAK, L., *Het industriële terreingebruik in Nederland*, 's-Gravenhage, 1961.
- BALASSA, B., *The theory of economic integration*, London, 1965.
- BARLOW-RAPPORT, *Report of the Royal Commission on the distribution of the industrial population*, London.
- BATOR, O., *On external economies*, C.E.N.I.S., 1958.
- BAUMGART, E., *Der Einfluss von Strukturveränderungen auf die Entwicklung der Nordrhein-Westfälischen Industrie seit 1950*, Berlin, 1965.
- BLANCHARD, R., *La Flandre*, Paris, 1906.
- BOS, H. C., *Spatial dispersion of economic activity*, Rotterdam, 1965.
- BOUMAN, P. J., *Industrieel klimaat*, Assen, 1961.
- BOUSTEDT, O. en RANZ, H., *Regionale Struktur- und Wirtschaftsforschung. Aufgaben und Methoden*, Bremen, 1957.
- BREDO, W., *Industrial estates. Tool for industrialization*, Glencoe, 1960.
- BULTYNCK, R. en VAN MERHAEGE, W., *Kenmerken en groeikansen van de Gentse economie*, Gent, 1962.
- CAPET, M., *Note sur la croissance et la structure économique d'une région. Théorie et politique de l'expansion régionale*, Brussel, 1961.
- CHARDONNET, J., *Les grands types de complexes industriels*, Paris, 1953.
- CHARDONNET, J., *Métropoles économiques*, Paris, 1959.
- CHIN, H. E., *A simple hypothesis on the spatial dispersion of production*, Rotterdam, 1964.
- CLARK, C., *The conditions of economic progress*, New York, 1957.
- CLEMENT, H. G., *The future of tourism in the Pacific and Far East*, U.S. Department of Commerce, Washington, 1961.
- COMMISSIE VAN LOHUIZEN, *Stuwende en verzorgende bedrijven*, Rijksdienst voor het Nationale Plan, Nota nr 5, 1952.
- DAHMEN, E., *Technology, innovation and international industrial transformation*, Economic Progress, Leuven, 1955.
- DAVIN, L. E., DEGEER, L. en PAELINCK, J., *Dynamique économique de la région Liégeoise*, Liège, 1959.
- DAVIN, L. E., *Les conditions de croissance des économies régionales dans les pays développés. Théorie et politique de l'expansion régionale*, Brussel, 1961.
- DAVIN, L. E., *Economie régionale et croissance*, Paris, 1964.
- DE BACKER, R., *Economische overwegingen bij een optimale lokalisatie van de uitbreiding der Belgische staalnijverheid*, Gent, 1960.
- DECLERCQ, G., *Twintig jaar Westvlaamse economie, 1944-64*, West-Vlaanderens Economische Groei, Brugge, 1965.
- DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *Structurele werkloosheid*, Deel I en II, Leuven, 1957, (1^e ed. Roeselare, 1954).

- DECLERCQ, G. en VANNESTE, O., *De economische situatie en mogelijkheden van het arrondissement Ieper*, Brugge, 1958.
- DECLERCQ, G., *Space-economy en regionaal-economisch onderzoek*. Handelingen van het tweede Vlaams Wetenschappelijk Economisch Congres, Gent, 1955.
- DE JONG, F. J. en RIJKEN VAN OLST, H., *Economische aspecten van de ontwikkeling van het Noorden*, Groningen, 1959.
- FRIEDMAN, J. en ALONSO, W., *Regional development and planning*, Cambridge (Mass.), 1964.
- FRUIT, R., *La croissance économique du Pays de Saint-Amand (Nord) 1668-1914*, Paris, 1963.
- FUCHS, V. R., *Changes in the location of manufacturing in the United States since 1929*, Yale, 1962.
- GENDARME, R., *La région du Nord*, Lille, 1955.
- GOOSSENS, M., *Hiërarchie en hinterlanden der centra*, Leuven, 1963.
- GRAVIER, J. F., *Décentralisation et progrès technique*, Paris, 1953.
- GRAVIER, J. F., *Paris et le désert Français*, Paris, 1958.
- HARTOG, F., *Grondslagen der economische politiek*, Leiden, 1954.
- HIRSCHMAN, A. O., *The strategy of economic development*, New Haven, 1958.
- HOFSAEHS, R., *Die Abwanderung aus wirtschaftlich zurückgebliebenen Gebieten in Baden-Württemberg*, Hamburg, 1957.
- HOOVER, E.M., *The location of economic activity*, New York, 1948.
- ISARD, W., *Location and space-economy*, New York, 1956.
- ISARD, W. en KAVESH, R., *Economic structural interrelations of metropolitan*, Readings in Urban Geography, Chicago, 1959.
- ISARD, W., *Methods of regional analysis. An introduction to regional science*, New York, 1960.
- JOCHIMSEN, R., *Theorie der Infrastruktur*, Tübingen, 1966.
- JOUANDET-BERNADAT, R., *Comptabilité économique et espaces régionaux*, Paris, 1964.
- KLAASSEN, L. H., KROFT, W. C., VAN LIEFLAND, W. en ZUIDERHOEK, D., *Deventer, stad van 250.000 inwoners. Wenselijkheden en mogelijkheden*, Deventer-Antwerpen, 1959.
- KLAASSEN, L. H., *Regionale welvaartsverschillen en regionale politiek*, Haarlem, 1959.
- KLAASSEN, L. H., *De groeipool Rotterdam*. Problemen van Economische Ontwikkeling, Gent, 1961.
- KLAASSEN, L. H., *Aménagement économique et social du territoire. Directives pour les programmes*, Paris, 1965.
- KLAASSEN, L. H., *Standardized analysis of locational requirements of labor-oriented growth industries*, Rotterdam, 1965.
- KOHL, H., *Die Entwicklung der Standortverteilung der westdeutschen Industrie von 1945 bis 1957/58*, Berlin, 1961.
- KRUSEL, G., *De industriële vestigingsplaats*, Leiden, 1957.
- LABASSE, J., *La planification régionale et l'organisation de l'espace*, Paris, 1960.

- LEFEBVRE, J., *L'évolution des localisations industrielles. L'exemple des Alpes Françaises*, Paris, 1960.
- LEMOINE, P. en TAVERNIER, K., *Bijdragen tot de studie van de ruimtelijke welvaartsverschillen in België, Deel I en Deel II*, Leuven, 1961 en 1963.
- LEONTIEF, W., *Studies in the structure of the American economy*, New York, 1953.
- LEURQUIN, PH., *Marché Commun et localisations. Les métaux non ferreux dans la Communauté Economique Européenne*, Leuven, 1962.
- LEWIS, W. A., *The theory of economic growth*, London, 1955.
- LOGIE, G., *Industry in towns*, London, 1952.
- LOSCH, A., *Die räumliche Ordnung der Wirtschaft*, Jena, 1944.
- LUTTRELL, W. F., *Factory location and industrial movement*, Vol. I en Vol. II, London, 1962.
- MAIRE, J. en GENDARME, R., *Contribution à l'étude des localisations industrielles de la région du Nord*, C.E.R.E.S., Lille, 1956.
- MARSHALL, A., *Principles of economics*, London, 1952.
- MYRDAL, G., *Economic theory and under-developed regions*, London, 1957.
- NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT, *Onderzoek naar enige vestigingsfactoren van de bedrijven welke stalen ramen en deuren vervaardigen*, Rotterdam, 1959.
- NEDERLANDSCH ECONOMISCH INSTITUUT, *Eerste resultaten van het voor West-Duitsland verricht agglomeratieonderzoek*, Rotterdam, 1961.
- NOLS, E. en VANHERK, C., *L'économie de la région verviétoise*, Liège, 1963.
- ODOUARD, A., *Dunkerque et la compétition Dunkerque-Anvers*, C.E.R.E.S., Lille, 1958.
- OLYSLAGER, P., *De localisering der Belgische nijverheid*, Antwerpen, 1947.
- PAELINCK, J., *Groeipolen en polarisatieverschijnselen in de regionaal-economische analyse. Problemen van Economische Ontwikkeling*, Gent, 1961.
- PERLOFF, H., DUNN, E., LAMPARD, E. en MUTH, R., *Regions, resources and economic growth*, Baltimore, 1960.
- PERROUX, F., *La coexistence pacifique, Tôme I: Industrialisés ou non-industrialisés ?*, Paris, 1958.
- PERROUX, F., *La coexistence pacifique, Tôme II: Pôles de développement ou nations*, Paris, 1958.
- PERROUX, F., *La méthode de l'économie généralisée et l'économie de l'homme*, Science Economique et Développement, Paris, 1958.
- PERROUX, F., *L'économie du XXe siècle*, Paris, 1961.
- PERROUX, F., *La firme motrice dans la région et la région motrice. Théorie et politique de l'expansion régionale*, Brussel, 1961.
- PINCHEMEL, P., VAKILI, A. en GOZZI, J., *Niveaux optima des villes*, Lille, 1959.
- PONSARD, C., *Histoire des théories économiques spatiales*, Paris, 1958.
- PROVINCIALE PLANOLOGISCHE DIENST, *Urgentieplan industrievestiging voor de provincie Overijssel*, Zwolle, 1959.
- REMY, J., *La ville, phénomène économique*, Brussel, 1966.
- ROSTOW, W. W., *The stages of economic growth*, Cambridge, 1961.

- SAUVY, A., *Théorie générale de la population*, Vol. I : *Economie et population*, Paris, 1952.
- SOMBART, W., *Der moderne Kapitalismus*, Vol. I, München, 1928.
- TINBERGEN, J., *Economic policy : principles and design*, Amsterdam, 1956.
- TINBERGEN, J., *Regionaal-economische planning*. Problemen van economische ontwikkeling, Gent, 1961.
- VAN DEN BERG, C., *De structuur van de gemeentelijke uitgaven*, Leiden, 1956.
- VANHOVE, N., *Torbout. Sociaal-economische structuur en ontwikkelings-tendensen*, Gent, 1960.
- VANHOVE, N., *De doelmatigheid van het regionaal-economisch beleid in Nederland*, Gent-Hilversum, 1962.
- VANNESTE, O. en DECLERCQ, G., *Kust en hinterland - Proeve van een toeristisch-economische studie*, Brugge, 1955.
- VANNESTE, O. en HOVART, P., *De Belgische zeevisserij - Een economische studie*, Brugge, 1959.
- VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOL, M., *Het arrondissement Brugge - Een regionaal-economische studie*, Brugge, 1961.
- VANNESTE, O., THEYS, J. en ZWAENEPOL, M., *Het arrondissement Oostende - Een regionaal-economische studie*, Brugge, 1962.
- VANNESTE, O. en THEYS, J., *Menen - Een economische studie van een grensstad*, Brugge, 1962.
- VANNESTE, O., *De onderneming en het regionaal overheidsbeleid. Onze ondernemingen in de economische groei*, Brussel, 1963.
- VANNESTE, O., *Regionale economie en gemeenschapzorg. De deelneming aan de verantwoordelijkheden in de onderneming*, Hasselt, 1965.
- VAN ROMPUY, V., *De dynamica van de bedrijfstakken*. Problemen van economische ontwikkeling, Gent, 1961.
- VERBURG, M. C., *Nederland in de Europese ruimte*, Amsterdam, 1966.
- VERHAEGEN, B., *Contribution à l'histoire économique des Flandres*, Leuven, 1961.
- VIRENQUE, P. H. en VAN STRAELEN, R. A., *Econometrische structuuranalyse der Antwerpse economie. Onze ondernemingen in de economische groei*, Brussel, 1963.
- WEBER, A., *Ueber den Standort der Industrien. Reine Theorie des Standorts*, Tübingen, 1909.
- WILLIAMS, G., *Economics of everyday life*, London, 1950.
- WINSEMIUS, J., *Vestigingstendenzen van de Nederlandse nijverheid*, Deel I, 's Gravenhage, 1949.
- WINSEMIUS, J., *Vestigingstendenzen van de Nederlandse nijverheid*, Deel II, 's Gravenhage, 1945.
- ZWAENEPOL, M. en VANHOVE, N., *De landbouw in West-Vlaanderen*, Brugge, 1965.
- ZESDE NOTA INZAKE DE INDUSTRIALISATIE VAN NEDERLAND, 's Gravenhage, 1958.
- ZEVENDE NOTA INZAKE DE INDUSTRIALISATIE VAN NEDERLAND, 's Gravenhage, 1960.

B. TIJDSCHRIFTEN EN ARTIKELS

- ALBERTINI, J., „Options pour une méthode d'aménagement. Les pôles de développement", *Economie et Humanisme*, nr 127, 1960.
- ALLEN, G. R., „The growth of industry on trading estates, 1920-39, with special reference to slough trading estate", *Oxford Economic Papers*, nr 3, 1951.
- AUJAC, H., „La hiérarchie des industries dans un tableau des échanges interindustriels, et ses conséquences dans la mise en œuvre d'un plan national décentralisé", *Revue Economique*, nr 3, 1960.
- AYDALOT, J., „Note sur les économies externes et quelques notions connexes", *Revue Economique*, nr 6, 1965.
- BAILLARGEON, J. P., „Le rôle des pôles dans le développement", *Développement et Civilisations*, janvier-mars, 1961.
- BARETJE, R., „L'évaluation des recettes touristiques dans les Alpes du Sud", *Revue de Tourisme*, nr 4, 1963 en nr 1, 1964.
- BERIE, H., „Raumordnung und Wirtschaftsordnung. Ein Beitrag zur Raumpolitik", *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, nr 1, 1955.
- BOGUE, D. J., „Nodal versus homogeneous regions, and statistical techniques for measuring the influence of each", *Bulletin de l'Institut International de Statistique*, nr 4, 1957.
- BOUDEVILLE, J. R., „Contribution à l'étude des pôles de croissance brésiliens ; une industrie motrice : la sidérurgie du Minas Gerais", *Cahiers de l'I.S.E.A.*, Série F, nr 10, 1957.
- BOUDEVILLE, J. R., „L'économie régionale, espace opérationnel", *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 69, série L, 1958.
- BOUDEVILLE, J. R., „L'espace opérationnel macro-économique. La région plan", *Cahiers de l'I.S.E.A.*, 1960.
- BOURGUINAT, H., „Economies et déséconomies externes", *Revue Economique*, nr 4, 1964.
- BYE, M., „Les moyens d'une politique des économies régionales", *Journal Officiel de la République Française, Avis et Rapports du Conseil Economique*, 7-5-1957.
- BYE, M., „Localisation de l'investissement et Communauté économique européenne", *Revue économique*, nr 2, 1958.
- CAILLOT, R., „Des régions de programme aux zones de développement", *Economie et Humanisme*, nr 135, 1961.
- CHABINEAU, A., „Un modèle d'analyse de l'espace économique français", *Revue d'Economie Politique*, nr 1, 1965.
- CHENERY, H. B. en WATANABE, T., „International comparisons of the structure of production", *Econometrica*, nr 4, 1958.
- COSTA, L. C., „L'espace structuré dans le développement", *Développement et Civilisations*, nr 5, 1961.
- DAVIN, L. E., „Conditions de croissance des économies régionales en état de suremploi. Le cas de Liège", *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 90, 1959.
- DE BRUYN, R., „Het probleem woongemeente-werkgemeente bij de economische expansie", *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, nrs 1-2, 1965.
- DECLERCQ, G., „West-Vlaanderen's grote voltige", *West-Vlaanderen Werkt*, nrs 1, 2 en 3, 1961.

- DEFERT, P., „La stimulation de l'expansion touristique”, *Revue de Tourisme*, nr 1, 1963.
- DE GALAN, C. en VERBURG, M. C., „De betekenis van regionale rekeningen voor onderzoek en beleid”, *Economisch-Statistische Berichten*, nr 2.276, 1961.
- DEMEYERE, J. M. L., „Vormgevende ruimtelijke ordening in West-Vlaanderen”, *West-Vlaanderen Werkt*, nr 3, 1961.
- DITTRICH, E., „Grundlinien für einen deutschen Raumordnungsplan”, *Wirtschaftsdienst*, nr 1, 1951.
- ELLIS, H. en FELLNER, „External economies and diseconomies”, *American Economic Review*, Vol. 33, 1943.
- FRUIT, R., „Les effets de la croissance d'un pôle sur l'environnement. Analyse du développement du Centre et du Sud du département du Nord”, *Revue Economique*, nr 3, 1960.
- FULENCE, J., „Factors influencing state per capita income differentials”, *The Southern Economic Journal*, Vol. 16, 1950.
- GIRY, R., „La méthode de promotion des pôles industriels de développement et l'étude de Bari-Taranto”, *Revue du Marché Commun*, nr 2, 1966.
- GOETZ-GIREY, R., „Stimulants et propagation de la croissance dans le pays de Montbéliard”, *Revue Economique*, nr 1, 1960.
- HIRSCH, W. Z., „Interindustry relations of a metropolitan area”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 4, 1959.
- HOUSSIAUX, J., „Le concept de quasi-intégration et le rôle des sous-traitants dans l'industrie”, *Revue Economique*, nr 2, 1957.
- HOUSSIAUX, J., „Quasi-intégration, croissance des firmes et structures industrielles”, *Revue Economique*, nr 3, 1957.
- HOUSSIAUX, J., „Quelques expériences récentes de quasi-intégration”, *Revue Economique*, nr 6, 1959.
- HOUSZ, A. H. I., „Zum Standort neuzeitlichen Eisenhüttenwerke an der Seeküste”, *Stahl und Eisen*, nr 5, 1960.
- ISARD, W., „Some locational factors in the iron and steel industry since the early nineteenth century”, *The Journal of Political Economy*, nr 3, 1948.
- ISARD, W., „The general theory of location and space-economy”, *The Quarterly Journal of Economics*, nr 4, 1949.
- ISARD, W. en KUENNE, R. E., „The impact of steel upon the Greater New York-Philadelphia industrial region”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 4, 1953.
- ISARD, W. en SCHOOLER, E. W., „Industrial complex analysis, agglomeration economics, and regional development”, *Journal of Regional Science*, Spring, 1959.
- JEANNENEY, J. M., „A la recherche de principes pour une politique nationale de développement des économies régionales”, *Revue Economique*, nr 6, 1956.
- KLAASSEN, L. H., „Het regionale industrialisatiebeleid in Nederland”, *Maatschappijbelangen*, nr 13, 1962 en nr 1, 1963.

- KLAASSEN, L. H., „De ekonomische problematiek van de ruimtelijke ordening”, *Economie*, nr 7, 1957.
- LAJUGIE, L., „Décentralisation industrielle, reconversion, aménagement du territoire”, *Revue Juridique et Economique du Sud-Ouest* (Série économique), nr 2, 1956.
- LOMBARDINI, S., „L'entreprise motrice et la distribution spatiale des activités économiques”, *Economie Appliquée*, nr 3, 1965.
- MARX, D., „Raumordnungsprobleme bei wirtschaftlichem Wachstum”, *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, nr 1, 1965.
- MATILA, J. M. and THOMPSON, W. R., „Residential-service construction : a study of induced investment”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 4, 1956.
- MEADE, J. E., „External economies and diseconomies in a competitive situation”, *Economic Journal*, nr 1, 1952.
- MILHAU, J., „La théorie de la croissance et l'expansion régionale”, *Economie Appliquée*, nr 3, 1956.
- MILHAU, J., „Les objectifs et les principes d'une politique des économies régionales”, *Journal Officiel de la République Française, Avis et Rapports du Conseil Economique*, 22-1-1957.
- MILHAU, J., „Problèmes de l'élaboration et de l'exécution des plans régionaux”, *Journal Officiel de la République Française*, 26-4-1960.
- MILLIR, R. E., „The impact of the aluminium industry in the Pacific Northwest : a regional input-output analysis”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 2, 1957.
- MOSES, L. N., „The stability of interregional trading patterns and input-output analysis”, *The American Economic Review*, nr 5, 1955.
- MOSES, L. N., „A general equilibrium model of production, interregional trade and location of industry”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 4, 1960.
- NEESEN, V., „De regionaal-ekonomische wet en de afbakening der ontwikkelingsgewesten in België”, *Tijdschrift voor Economie*, nr 4, 1959.
- NORTH, C. N., „Location theory and regional economic growth”, *Journal of Political Economy*, Vol. 63, 1955.
- PAELINCK, J., „Possibilisme et pôles de croissance. Phénomènes de prestige et de propagation dans le cadre de l'industrialisation néerlandaise”, *Economie Appliquée*, nrs 1-2, 1959.
- PERROUX, F., „Economic space : theory and applications”, *The Quarterly Journal of Economics*, nr 1, 1950.
- PERROUX, F., „Note sur la notion de pôle de croissance”, *Economie Appliquée*, nrs 1-2, 1955.
- PERROUX, F., „L'idée du pôle de développement et les complexes industriels en Nord-Afrique”, *Sentier d'Europe*, nr 1, 1957.
- PERROUX, F., „Les pôles de développement et la politique de l'Est”, *Politique Etrangère*, nr 3, 1957.
- PERROUX, F., „Les industries motrices et la croissance d'une économie nationale”, *Economie Appliquée*, nr 2, 1964.

- PERROUX, F., „Une distinction utile à la politique des pays à croissance retardée : points de développement et foyers de progrès”, *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 94, 1959.
- PIATIER, M. A., „L'attraction commerciale des villes”, *Revue Juridique et Economique du Sud-Ouest*, nr 4, 1956.
- PINCHEMEL, P., „L'interdépendance des villes et des campagnes”, *Revue Economique*, nr 3, 1960.
- PROST, M. A., „Rayonnement commercial des pôles satellites du département du Rhône”, *Cahiers de l'I.S.E.A.*, nr 105, 1960.
- RICHARDSON, G., „Les relations entre firmes”, *Economie Appliquée*, nr 3, 1965.
- ROBSON, P., „Growth of employment and diversification of industry in the development areas”, *Oxford Economic Papers*, nr 1, 1956.
- SALIN, E., „Auf der Suche nach dem Standort der Zeit. Alfred Weber zum Gedächtnis”, *Kyklos*, nr 3, 1958.
- SCITOVSKY, T., „Two concepts of external economies”, *The Journal of Political Economy*, nr 2, 1954.
- SCITOVSKY, T., „Croissance balancée ou non balancée”, *Economie Appliquée*, nrs 1-2, 1959.
- STAPEL, C., „Medewerking van de bevolking bij een regionaal ontwikkelingsplan”, *E.R.V.-Mededelingen*, nr 2, 1962.
- STONE, P., „The economics of housing and urban development”, *Journal of the Royal Statistical Society*, nr 4, 1959.
- SYKES, J., „Some results of the Distribution of Industry Act”, 1945, *The Manchester School of Economic and Social Studies*, nr 1, 1949.
- TER HENNEPE, A. G., „Uitbesteding van werk en toelevering”, *De Economist*, nr 1, 1954.
- THOMPSON, G. E., „An investigation of the local employment multiplier”, *The Review of Economics and Statistics*, nr 1, 1959.
- TINBERGEN, J., „The economic principles for an optimum use of space”, *Les Cahiers de Bruges*, nr 2, 1958.
- TINBERGEN, J., „Research on the geographical decentralization of industry in the Netherlands”, *Rivista di Politica Economica*, nr 11, 1960.
- TROMP, TH. P., „Euromarkt en industrie”, *E.R.V.-Mededelingen*, nr 4, 1960.
- VANHOVE, N., „De handelscentra en hun invloedssfeer”, *Economisch-Statistische Berichten*, nr 2.284, 1961.
- VANNESTE, O., „De Noordfranse industrie en de Westvlaamse grenszone”, *Economisch-Statistische Berichten*, nr 2.090, 1957.
- VAN STRAELEN, R., „Polarisatiestructuren en de groei van een grootstad”, *Economisch en Sociaal Tijdschrift*, nrs 1 en 2, 1965.
- VINING, R., „Location of industry and regional patterns of business-cycle behavior”, *Econometrica*, nr. 1, 1946.
- WEIGT, E., „Standorte neuer Industriebetriebe in Franken und der Oberpfalz unter dem Gesichtspunkt von Nachbarschaft und Fühlungsvorteil”, *Berichte zur Deutschen Landeskunde*, Heft 2, 1959.
- ZARKA, C., „Un exemple de pôle de croissance. L'industrie textile du Nord de la France 1830-1870”, *Revue Economique*, nr 1, 1958.

LIJST VAN DE GRAFIEKEN

	Blz.
Grafiek I,1 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen en het Rijk, 1846-1965	96
Grafiek I,2 : Evolutie van de werkgelegenheid in West-Vlaanderen en het Rijk, 1949-64	128
Grafiek III,1 : Samenhang tussen de tewerkstelling in de nijverheid en in de handel en diensten, per gemeente, West-Vlaanderen, 31 dec. 1961	234
Grafiek III,2 : Lorenzcurve van de industriële werkgelegenheid in West-Vlaanderen, 1910, 1937 en 1961	249
Grafiek III,3 : Lorenzcurve van de bevolking in West-Vlaanderen, 1910 en 1962	251
Grafiek IV,1 : Groei van de industriële tewerkstelling en van de bevolking, per gemeente, West-Vlaanderen, 1910-37	256
Grafiek IV,2 : Groei van de industriële tewerkstelling en van de bevolking, per gemeente, West-Vlaanderen, 1937-61	258
Grafiek IV,3 : Bevolkingsevolutie tussen 1885 en 1910 naar industrialiseringsgraad in 1910, per gemeente, West-Vlaanderen	260
Grafiek IV,4 : Bevolkingsevolutie tussen 1910 en 1935 naar industrialiseringsgraad in 1937, per gemeente, West-Vlaanderen	262
Grafiek IV,5 : Bevolkingsevolutie tussen 1935 en 1960 naar industrialiseringsgraad in 1961, per gemeente, West-Vlaanderen	264
Grafiek IV,6 : Bevolkingsevolutie tussen 1885 en 1910 naar de betekenis van de landbouw in 1910, per gemeente, West-Vlaanderen	266
Grafiek IV,7 : Bevolkingsevolutie tussen 1910 en 1935 naar de betekenis van de landbouw in 1929, per gemeente, West-Vlaanderen	267
Grafiek IV,8 : Bevolkingsevolutie tussen 1935 en 1960 naar de betekenis van de landbouw in 1961, per gemeente, West-Vlaanderen	269

Grafiek IV,9 : Groei van de tewerkstelling in de handels- en dienstensector en van de bevolking, per gemeente, West-Vlaanderen, 1937-61	271
Grafiek IV,10 : Bevolkingsevolutie tussen 1910 en 1935 naar belang van de tertiaire sector in 1937, per gemeente, West-Vlaanderen	273
Grafiek IV,11 : Bevolkingsevolutie tussen 1935 en 1960 naar belang van de tertiaire sector in 1961, per gemeente, West-Vlaanderen	274
Grafiek IV,12 : Bevolkingsevolutie tussen 1885 en 1960 in de gemeenten met 20 % en meer grensarbeid, West-Vlaanderen	276
Grafiek IV,13 : Bevolkingsevolutie tussen 1955-59 van de 100 Westvlaamse gemeenten met de hoogste werkloosheidsdruk (mannen, volledig werklozen) in 1957-58	278
Grafiek IV,14 : Bevolkingsevolutie tussen 1961-65 van de 100 Westvlaamse gemeenten met de hoogste werkloosheidsdruk (mannen, volledig werklozen) in 1962-63	279

LIJST VAN DE KAARTEN

	Blz.
Kaart I,1 : Spreiding van de bevolking in West-Vlaanderen, per arrondissement, 31 dec. 1965	99
Kaart I,2 : Spreiding van de bevolking in West-Vlaanderen, per gemeente, 31 dec. 1965	102
Kaart I,3 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, per gemeente, 1860-85	104
Kaart I,4 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, per gemeente, 1885-1910	106
Kaart I,5 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, per gemeente, 1910-35	107
Kaart I,6 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, per gemeente, 1935-60	109
Kaart I,7 : De tewerkstelling in de landbouw in West-Vlaanderen, per gemeente, 31 dec. 1961	122
Kaart I,8 : Lokalisering van de industriële tewerkstelling in West-Vlaanderen, per gemeente, 30 juni 1964	124
Kaart I,9 : Lokalisering van de bezoldigde tewerkstelling in de handels- en dienstensector in West-Vlaanderen, per gemeente, 30 juni 1964	126
Kaart I,10 : Groei van de tewerkstelling in de industrie in West-Vlaanderen, per gemeente, 1958-64	134
Kaart I,11 : Groei van de tewerkstelling in de tertiaire sector in West-Vlaanderen, per gemeente, 1958-64	136
Kaart III,1 : Gemiddeld kadastraal inkomen per gezin in West-Vlaanderen, per gemeente, 31 dec. 1961	223
Kaart III,2 : Gemiddeld kadastraal inkomen per gezin in West-Vlaanderen, per gemeente, 31 dec. 1947	225
Kaart VI,1 : Indeling van West-Vlaanderen in gewesteenheden, 1966	313

LIJST VAN DE TABELLEN

	Blz.
Tabel I,1 : Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen en het Rijk, 1846-1965	97
Tabel I,2 : Evolutie van bevolking in West-Vlaanderen, per arrondissement, 1860-1960	100
Tabel I,3 : Indeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische bedrijvigheid, West-Vlaanderen en het Rijk, 31 dec. 1961	110
Tabel I,4 : Betekenis van de economische sectoren in West-Vlaanderen en het Rijk, 1880-1961	112
Tabel I,5 : Indeling van de beroepsbevolking naar plaats van tewerkstelling en aard van de economische bedrijvigheid, per arrondissement, West-Vlaanderen, 31 dec. 1961	114
Tabel I,6 : Dominerende bedrijfstakken in de Westvlaamse arrondissementen, in pCt van de totale tewerkstelling, per arrondissement, 30 juni 1964	117
Tabel I,7 : Toename of vermindering van het aandeel van de werkgelegenheid in de totale bevolking naar hoofdsectoren, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1910-61	118
Tabel I,8 : Evolutie van de pendelarheid buiten West-Vlaanderen, per arrondissement, 1910-61	121
Tabel I,9 : Groei van de tewerkstelling in West-Vlaanderen, 1954-64	127
Tabel I,10 : Toename van de tewerkstelling per bedrijfstak, West-Vlaanderen, 1959-64	130
Tabel I,11 : Toename van de bruto-toegevoegde waarde tegen factorkosten, in prijzen van 1953, per branche, West-Vlaanderen, 1955-63	132
Tabel I,12 : Toename van de tewerkstelling per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64	133
Tabel II,1 : Aantal medewerkende ondernemingen en hun tewerkstelling in de enquête W.E.S., 1963-64	142
Tabel II,2 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	144

Tabel II,3 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	148
Tabel II,4 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar aankoopwaarde, per grootteklasse van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	150
Tabel II,5 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	152
Tabel II,6 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	154
Tabel II,7 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading naar het aantal leveranciers, per grootteklasse van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	156
Tabel II,8 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar waarde en per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	159
Tabel II,9 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar waarde en per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	162
Tabel II,10 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar waarde en naar grootte van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	164
Tabel II,11 : Regionale gebondenheid van aankoop en verkoop in de Westvlaamse industrie, in pCt van totale aankoop of verkoop, Enquête W.E.S., 1963-64	163
Tabel II,12 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar het aantal kopers, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	166
Tabel II,13 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar het aantal kopers, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	168
Tabel II,14 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten, naar het aantal kopers en grootte van de ondernemingen, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	169

	Blz.
Tabel II,15 : Geografische spreiding van de verkopen van elk van de bestudeerde bedrijfstakken, gesplitst naar sector, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	171
Tabel II,16 : Verhouding tussen de leveringen aan andere industriële sectoren (endogene vraag inbegrepen) en de totale verkoop, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	178
Tabel II,17 : Verhouding tussen de leveringen aan andere industriële sectoren (endogene vraag inbegrepen) in eigen gewest en in West-Vlaanderen en de totale verkoop, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	178
Tabel II,18 : Verhoudingen tussen de leveringen aan eigen sector en de totale verkoop, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	179
Tabel II,19 : Verhoudingen tussen de leveringen aan eigen sector in eigen gewest en in West-Vlaanderen, en de totale verkoop, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	180
Tabel II,20 : De afnamesectoren van de intersectoriële leveringen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	182
Tabel II,21 : Het aandeel van de afzet in eigen streek en in West-Vlaanderen in de intersectoriële leveringen en in de handel, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	183
Tabel II,22 : De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen beroep doen op onderaannemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	186
Tabel II,23 : Het aandeel van de onderaannemingsleveringen in de kostprijs van de Westvlaamse ondernemingen die beroep doen op onderaanneming, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	187
Tabel II,24 : De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen leveren aan afnemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	188
Tabel II,25 : Het aandeel van de afnemingsbedrijven in de totale verkoopwaarde van de Westvlaamse ondernemingen die leveren aan afnemingsbedrijven, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	190

Tabel II,26 : Geografische spreiding van de grondstoffenbevoorrading van de nieuwe industriële vestigingen, naar aankoopwaarde en per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	193
Tabel II,27 : Geografische spreiding van de afzet van de eindprodukten van de nieuwe industriële vestigingen, naar waarde en per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	194
Tabel II,28 : Spreiding van de waarde van de aangevoerde onbewerkte grondstoffen, naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	198
Tabel II,29 : Aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	199
Tabel II,30 : Aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	201
Tabel II,31 : Aanvoerwijze van de onbewerkte grondstoffen via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	202
Tabel II,32 : Spreiding van de waarde van de aangevoerde bewerkte grondstoffen, naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	204
Tabel II,33 : Aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	206
Tabel II,34 : De aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	208
Tabel II,35 : De aanvoerwijze van de bewerkte grondstoffen via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	210
Tabel II,36 : Spreiding van de waarde van de afgevoerde eindprodukten naar transportmedium, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	212
Tabel II,37 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	214

	Blz.
Tabel II,38 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per arrondissement, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	216
Tabel II,39 : De afvoerwijze van de eindprodukten via de weg, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	217
Tabel III,1 : Gemiddeld inkomen en welvaartsindices, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1955-64	221
Tabel III,2 : De loonverschillen van de arbeiders, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64	231
Tabel III,3 : Evolutie van de relatieve loonverschillen, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1959-64	233
Tabel III,4 : De winkelbezetting in de kustgemeenten en de West-vlaamse typemeenten, Enquête W.E.S., 1963-64	236
Tabel III,5 : Spreiding van de arbeidskrachten rond de onderneming, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	242
Tabel III,6 : Aandeel van de agglomeratiekernen in de industriële werkgelegenheid van de provincie West-Vlaanderen, 1910-61	248
Tabel III,7 : Aandeel van de agglomeratiekernen in de totale bevolking van de provincie West-Vlaanderen, 1910-61	252
Tabel IV,1 : Groei van de industriële werkgelegenheid en bevolking, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1910-61	255
Tabel IV,2 : Rangcorrelatie tussen bevolking en handel in de 50 belangrijkste industrie- en handelscentra van West-Vlaanderen, 1937-61	272
Tabel V,1 : Aandeel van de lonen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	284
Tabel V,2 : Aandeel van de grondstoffen en hulpstoffen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	286
Tabel V,3 : Aandeel van de transportkosten van grondstoffen in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	289
Tabel V,4 : Aandeel van de transportkosten van de eindprodukten in de totale produktiekost, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	290

Tabel V,5 :	De belangrijkheid van de vestigingsfactoren in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64	294
Tabel V,6 :	De belangrijkheid van de vestigingsfactoren in de Westvlaamse industrie, naar grootteklasse van de ondernemingen, Enquête W.E.S., 1963-64	300
Tabel V,7 :	De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, per bedrijfstak, Enquête W.E.S., 1963-64	302
Tabel V,8 :	De vestigingsfactoren van wezenlijk belang in de Westvlaamse industrie, naar grootte van de ondernemingen, Enquête W.E.S., 1963-64	308

LIJST VAN DE APPENDICES

	Blz.
Appendix I,1 : Synthese van de demografische verschijnselen, per arrondissement, West-Vlaanderen, 1860-1960	339
Appendix I,2 : Demografische en economische kengetallen, per gemeente, West-Vlaanderen, 1860-1965	340
Appendix II,1 : Ondernemingen met hoge opwaartse bindingen binnen West-Vlaanderen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	351
Appendix II,2 : Ondernemingen met hoge neerwaartse bindingen binnen West-Vlaanderen, per bedrijfstak, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	352
Appendix II,3 : De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen beroep doen op onderaannemingsbedrijven, naar grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	353
Appendix II,4 : De mate waarin de Westvlaamse industriële ondernemingen leveren aan afnemingsbedrijven, per grootteklasse, West-Vlaanderen, Enquête W.E.S., 1963-64	354

INHOUDSTAFEL

	Blz.
Woord vooraf	5
Inleiding	7
DEEL I : THEORIE VAN DE GROEIPOOL	13
<i>Hoofdstuk I : De groeipool, een nieuw concept in de regionaal-economische theorie</i>	15
§ 1. Het groeipoolconcept en aanverwante begrippen	15
§ 2. De polarisatievormen in de groeipool	22
A. De technische polarisatie	25
B. De inkomenspolarisatie	37
C. De psychologische polarisatie	38
D. De geografische polarisatie	39
<i>Hoofdstuk II : De groeipool en de polarisatie van de ruimte</i>	41
§ 1. De verbreiding van de groeipool	41
§ 2. De gevolgen van het polarisatieproces	44
A. De bevolkingsbeweging	45
B. Het urbanisatieproces en de agglomeratievorming	46
C. Het dualisme tussen de oude en de nieuwe structuur	48
D. De diversiteit en de conjuncturele gevoeligheid van de gepolariseerde zone	50
§ 3. Dynamica van de groeipool	51
§ 4. De groeipool en de vestigingstheorie	53
<i>Hoofdstuk III : Groeipooltheorie en regionaal-economische politiek</i>	63
§ 1. De doelstellingen van de regionaal-economische politiek	63
§ 2. De instrumenten voor de regionaal-economische politiek	66
§ 3. Factoren ten gunste van een regionale concentratie	68
§ 4. Keuze van de groeipolen	72
§ 5. Activiteiten met de grootste polariserende eigenschappen	75
<i>Hoofdstuk IV : Naar een verruiming van de groeipooltheorie</i>	78
§ 1. Groeipooltheorie : concentratie of spreiding	78
§ 2. De rol van de arbeidsmarkt in de polarisatie	81

	Blz.
§ 3. Stijgende sociale kosten, tegenhanger van concentratie .	83
§ 4. Veralgemening van het groepoolconcept	84
§ 5. Kritische punten bij toepassing van de groepooltheorie	85
<i>Hoofdstuk V : Samenvatting</i>	88
 DEEL II : ONDERZOEK NAAR DE POLARISATIE VAN DE RUIMTE IN WEST-VLAANDEREN	93
<i>Hoofdstuk I : Evolutie en structuur van de Westvlaamse economie</i>	95
§ 1. Evolutie van de bevolking in West-Vlaanderen, 1860-1965	95
A. Globale evolutie	95
B. Evolutie van de bevolking per arrondissement, 1860-1960	98
C. Evolutie van de bevolking per gemeente, 1860-1960	101
§ 2. Evolutie van de werkgelegenheid in West-Vlaanderen, 1860-1960	110
A. Globale evolutie	110
B. Evolutie van de werkgelegenheid per arrondissement, 1860-1961	113
C. De werkgelegenheid per gemeente, 1964	123
§ 3. Economische groei in West-Vlaanderen, 1959-64	125
A. Globale evolutie	125
B. Sectoriële aspecten van de groei, 1959-64	129
C. Gewestelijke aspecten van de groei, 1959-64	133
D. Groeitendensen, 1959-64	138
 <i>Hoofdstuk II : Onderzoek naar de technische polarisatie in West-Vlaanderen</i>	140
§ 1. De enquête	141
§ 2. Opwaartse bindingen in de Westvlaamse industrie	141
A. Opwaartse bindingen naar waarde	143
B. Opwaartse bindingen naar aantal	151
§ 3. Neerwaartse bindingen in de Westvlaamse industrie	157
A. Neerwaartse bindingen naar waarde	158
B. Neerwaartse bindingen naar aantal	165
C. Neerwaartse bindingen naar aankoopsector	170

§ 4. Toeleverings- en afnemingsbedrijven in West-Vlaanderen	184
A. De toelevering in de technische polarisatie	185
B. De afneming in de technische polarisatie	189
§ 5. Recente economische groei en de technische polarisatie in West-Vlaanderen	192
§ 6. Transport als technisch polarisatiemiddel in West-Vlaanderen	196
A. Aanvoer van onbewerkte grondstoffen	197
B. Aanvoer van bewerkte grondstoffen	205
C. Afvoer van eindprodukten	211

Hoofdstuk III : Andere vormen van polarisatie in West-Vlaanderen 220

§ 1. De inkomenspolarisatie in West-Vlaanderen	220
A. Welvaartsindices	220
B. Verhoging van de koopkracht	226
C. Samenhang van de motorische elementen en de handel	232
§ 2. De psychologische polarisatie in West-Vlaanderen	238
A. Psychologische polarisatie en ontwikkelingspolitiek	238
B. Uitdeining van de psychologische polarisatie	241
C. Toerisme en psychologische polarisatie	243
§ 3. De geografische polarisatie in West-Vlaanderen	244
A. Geografische polarisatie als doelbewust streven	244
B. Geografische polarisatie als gevolg van de andere polarisatiewijzen	246

Hoofdstuk IV : De motorische elementen van de polarisatie en de bevolkingsbeweging in West-Vlaanderen 253

§ 1. Invloed van de industrie op de bevolkingsnederzetting	254
§ 2. Samenhang tussen landbouw en bevolkingsevolutie	265
§ 3. Tertiaire sector en bevolkingsevolutie	268
§ 4. Effect van de grensarbeid als motorisch element op de bevolkingsevolutie	275
§ 5. Werkgelegenheidstekort en bevolkingsevolutie	277

Hoofdstuk V : Primaire en secundaire vestigingsfactoren van de Westvlaamse industrie 282

§ 1. De betekenis van de klassieke vestigingsfactoren in West-Vlaanderen	282
A. De lonen als kostenfactor	283
B. Het transport als kostenfactor	287

	Blz.
§ 2. Betekenis van de secundaire vestigingsfactoren in West-Vlaanderen	293
A. De belangrijkste vestigingsfactoren	293
B. De vestigingsfactoren van wezenlijk belang	299
<i>Hoofdstuk VI : Enkele toepassingen van de groeipooltheorie op de economische ontwikkeling van West-Vlaanderen .</i>	311
§ 1. Streekeenheden en een aangepaste ontwikkelingspolitiek	312
§ 2. Stimuleren van de motorische elementen	317
§ 3. Aanpassen van de instrumenten	320
<i>Hoofdstuk VII : Samenvatting</i>	322
Slotbeschouwingen	333
Appendices	337
Bibliografie	355
Lijst van de grafieken	363
Lijst van de kaarten	365
Lijst van de tabellen	366
Lijst van de appendices	372
Inhoudstafel	373

